Türkçe Öğrenenler İçin

Türkler ve Türkiye

Editörler

Prof. Dr. Ali Fuat Arıcı

Dr. Yusuf Günaydın

Yazarlar

Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, Prof. Dr. Ali Fuat Arıcı, Prof. Dr. Ayşe Sağsöz, Prof. Dr. Cenk Güray
Prof. Dr. Gürer Gülsevin, Prof. Dr. İbrahim Yıldıran, Prof. Dr. Mehmet Yavuz, Prof. Dr. Mustafa Gündüz
Prof. Dr. Nezir Temur, Prof. Dr. Selahattin Turan, Prof. Dr. Suat Ungan
Doç. Dr. M. Sami Bayraktar, Doç. Dr. Mustafa Başaran
Doç. Dr. Şerife Tali, Doç. Dr. Talat Aytan
Dr. Yusuf Günaydın
Öğr. Gör. Ezgi Tekin Arıcı

YURTDIŞI TÜRKLER VE AKRABA TOPLULUKLAR BAŞKANLIĞI

T.C. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
YURTDIŞI TÜRKLER VE AKRABA TOPLULUKLAR
BAŞKANLIĞI

TÜRKÇE ÖĞRENENLER İÇİN TÜRKLER VE TÜRKİYE

Editörler
Prof. Dr. Ali Fuat Arıcı
Dr. Yusuf Günaydın

Yazarlar
Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, Prof. Dr. Ali Fuat Arıcı, Prof. Dr. Ayşe Sağsöz, Prof. Dr. Cenk Güray
Prof. Dr. Gürer Gülsevin, Prof. Dr. İbrahim Yıldıran, Prof. Dr. Mehmet Yavuz, Prof. Dr. Mustafa Gündüz
Prof. Dr. Nezir Temur, Prof. Dr. Selahattin Turan, Prof. Dr. Suat Ungan
Doç. Dr. M. Sami Bayraktar, Doç. Dr. Mustafa Başaran
Doç. Dr. Şerife Tali, Doç. Dr. Talat Aytan
Dr. Yusuf Günaydın
Öğr. Gör. Ezgi Tekin Arıcı

Kitap Tasarım
Yüksel Yücel

Baskı:
Arkadaş Basım
Macun Mah. Shira Ticaret Merkezi, 204. Cad. A Blok No: 3 Ankara
Tel.: 0 312 341 57 07
bilgi@arkadasbasim.com.tr
Kültür ve Turizm Bakanlığı Sertifika No: 50911

Baskı Yeri ve Yılı
Ankara 2021
1. Baskı

ISBN
978-975-17-4836-2

YTB Yayınları: 9

Copyright © T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Her hakkı mahfuzdur.
Bütün yayın hakları T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'na aittir.
Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

YURTDIŞI TÜRKLER VE AKRABA TOPLULUKLAR BAŞKANLIĞI
Oğuzlar Mah. Mevlâna Bulvarı No. 145 PK.06520 Balgat, Çankaya/Ankara
Tel: 0312 218 40 00 Faks: 0312 218 40 49, info@ytb.gov.tr

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 4

TÜRK DİLİ 9
Prof. Dr. Gürer Gülsevin

TÜRK TARİHİ 29
Prof. Dr. Ahmet Taşağıl

TÜRK EDEBİYATI 65
Prof. Dr. Nezir Temur

GELENEKSEL TÜRK SANATLARI 81
Doç. Dr. Şerife Tali

TÜRK MİMARİSİ 99
Doç. Dr. M. Sami Bayraktar
Prof. Dr. Mehmet Yavuz

TÜRK MÜZİK KÜLTÜRÜ 121
Öğr. Gör. Ezgi Tekin Arıcı
Prof. Dr. Cenk Güray

TÜRKLERDE SPOR KÜLTÜRÜ 135
Prof. Dr. İbrahim Yıldıran

TÜRK ŞEHİR KÜLTÜRÜ 149
Prof. Dr. Ayşe Sağsöz

TÜRKLERDE YEMEK, AİLE VE BAYRAMLAR 165
Prof. Dr. Suat Ungan

TÜRK EĞİTİM SİSTEMİ 179
Prof. Dr. Selahattin Turan

TÜRKLERİN BİLİM, SANAT VE MEDENİYETE KATKILARI 193
Prof. Dr. Mustafa Gündüz

TÜRKİYE'NİN TARİHÎ VE DOĞAL GÜZELLİKLERİ 205
Doç. Dr. Mustafa Başaran
Doç. Dr. Talat Aytan

TÜRKÇE ÖĞRETİM KAYNAKLARI 229
Prof. Dr. Ali Fuat Arıcı
Dr. Yusuf Günaydın

Önsöz

Türk kelimesi resmî devlet adı olarak ilk defa Göktürk devleti tarafından kullanılmıştır. Bundan önce Törük veya Türük şekilleriyle kullanıldığı kabul edilmektedir. Türkiye adı ise Bizanslılar tarafından altıncı yüzyılda Orta Asya için kullanılmıştır. Yine onlar dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda Volga'dan Orta Avrupa'ya kadar uzanan sahaya da Türkiye adını vermişlerdir. On birinci ve on ikinci yüzyıllarda Mısır ve Suriye'ye Türkiye denilmiştir. Anadolu ise on ikinci yüzyıldan itibaren Türkiye olarak anılmaya başlamıştır.

Türk kelimesine çeşitli kaynaklarda farklı anlamlar yüklenmiştir. Bunlar; "miğfer", "olgunluk çağı", "türemek", "töreli" ve "şekil almış, gelişmiş, çok gelişmiş, kuvvetli, güçlü" şeklindedir. Türklerin ataları ilkin milattan önce bin iki yüzlü yıllardan sonra yukarı Yenisey mıntıkasında kendilerini göstermeye başlamışlardır. Daha sonra Altay yöresinde görülürler. Nihayet milattan önce üç yüzlerden sonra Sibirya ile Altayların güneyine kaymışlardır. Miladi yıllara doğruysa Tanrı Dağları'nın kuzeyi ile Balkaş Gölü çevresindeki bozkırlara gelmiş oldukları düşünülmektedir.

Türklerin tarihte 16 büyük devlet ile 95 devlet veya beylik kurdukları bilinmektedir. Türkiye'nin Cumhurbaşkanlığı forsunda bu büyük devletler yer almaktadır. Bu devletler şunlardır: Büyük Hun İmparatorluğu (MÖ 204 - MS 216); Batı Hun İmparatorluğu (48 - 216); Avrupa Hun İmparatorluğu (375 - 469); Ak Hun İmparatorluğu (420 - 552); Göktürk İmparatorluğu (552 - 745); Avar İmparatorluğu (565 - 835); Hazar İmparatorluğu (651 - 983); Uygur Devleti (745 - 1368); Karahanlılar (940 - 1040); Gazneliler (962 - 1183); Büyük Selçuklu İmparatorluğu (1040 - 1157); Harzemşahlar (1097 - 1231); Altınordu Devleti (1236 - 1502); Büyük Timur İmparatorluğu (1368 - 1501); Babür İmparatorluğu (1526 - 1858); Osmanlı İmparatorluğu (1299 - 1922). Bunlardan Osmanlı İmparatorluğu'nun 20 milyon kilometrekare, Büyük Hun ve Göktürk İmparatorluklarının 18 milyon kilometrekare, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ise 10 milyon kilometrekare yüzölçümüne ulaştığı belirtilmektedir.

Türkler ve Türkiye

29 Ekim 1923 tarihinde cumhuriyet ilan edilmiş ve Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Günümüzde Türkiye, köklü tarihi, eşsiz coğrafi konumu, ekonomisi, demokratik yapısı, kültür ve eğitim birikimiyle dünyanın en önemli ülkelerinden biridir. Bütün bu özellikleriyle her yıl Türkiye'yi binlerce insan ziyaret etmektedir. Tatil, ticaret, kültür, eğitim gibi amaçlarla gerçekleşen bu ziyaretler her geçen gün artış göstermektedir.

Türkiye, kendi ülkesinin dışında bilgisini, deneyim ve tecrübesini artırmak isteyen binlerce öğrencinin hayalini süslemektedir. Çünkü Türkiye eğitim kalitesi ve imkânlarıyla bölgesinde lider durumundadır. Nitekim son yıllarda Avrupa'daki uluslararası öğrenci sayısı artış oranları en çok Türkiye'de gerçekleşmiştir.

Türkiye'ye eğitim amacıyla gelen öğrencilerin veya yurt dışında Türkçe öğrenmek isteyenlerin Türk kültürünü tanıması bu eğitiminin önemli bir parçasıdır. Çünkü kelimeleri / cümleleri seslendirmek ve dil bilgisi kurallarını bilmekle o dil öğrenilmiş olmaz. Öğrenilen dilin künhüne varmak için hedef dilin taşıdığı kültüre de sahip olmak gerekir. Nitekim "Dil kültürüyle birlikte öğrenilir." diye ifade edilen bir gerçeklik vardır.

Milletler hakkındaki kültürel bilgiler geçmişten beri merak konusu olmuştur. Eskiden rivayete dayanan bu bilgiler genelde abartılarak sunulmuştur. Günümüzde ise bu bilgilerin internetle birlikte belirsiz kaynaklardan hızlı ve denetimsiz bir şekilde ortaya atıldığı gözlenmektedir. Bu durum doğru ve güvenilir bilginin önem kazanmasına yol açmıştır.

Türkçe öğrenenler için Türkler ve Türkiye hakkında derli toplu bir kaynağın bildiğimiz kadarıyla henüz bulunmayışı bu çalışmayı gerekli kılmıştır. Türkiye'ye gelen binlerce öğrencinin Türkler ve Türkiye hakkındaki doğru ve güvenilir bilgileri öğrenmesi hem onların tercihlerindeki haklılıklarını gösterecek hem de Türkiye'de eğitim almak isteyenlerin zihinlerinde gerçek Türkiye imajının oluşmasını sağlayacaktır.

Elinizdeki bu çalışmanın hazırlanmasında ilgili alanda temayüz etmiş bilim insanlarının yer almasına gayret edilmiştir. Kitapta Türklerin dili, tarihi, edebiyatı, sanatı, mimarisi, müziği, sporu, şehirleri, yemek, aile ve bayramları, eğitim sistemi, bilim, sanat ve medeniyete katkıları kısaca anlatılmıştır. Yine kitapta Türkiye'nin tarihî ve doğal güzellikleriyle Türkçe öğretim kaynaklarına kısaca yer verilmiştir. Metinler B2 ve daha üst düzeydeki seviyelerde Türkçe bilen kişilere göre hazırlanmıştır.

Bu kitabın hazırlanmasında ve ortaya çıkmasında emeği olan başta bölüm yazarlarımız ve YTB olmak üzere herkese teşekkür ederiz.

Türkiye'nin tanıtımına ve Türkçe öğretimine katkı sağlaması dileğiyle…

Editörler
İstanbul, 2020

Türk Dili

Prof. Dr. Gürer Gülsevin*

Türkler ve Türkiye

Türk dilini anlamak veya anlatmak için öncelikle "Türk" kavramının açıklanması gerekir. "Türk" ne bir aile, ne aşiret, ne de kabile adıdır. Sadece bir etnik ad da değildir. "Türk", tarihin bilinen en eski dönemlerinden beri Avrasya'nın büyük bölümünde yaşayan, yaşadığı bölgedeki komşularını dil, yeme içme, giyim kuşam, alfabe, müzik gibi kültür unsurlarıyla besleyen; diğer yandan o komşularının bütün kültür unsurlarıyla beslenip zenginleşen büyük bir milletin adıdır. Tarih boyunca Türk dili kadar çok farklı dillerle iletişime geçip alış veriş yapmış dil sayısı fazla değildir. Birçok dil, konuşanlarının sınırlı coğrafyalarda yaşamış olmalarından dolayı etkileşimleri de o sınır içinde kalmıştır. Türk dili ise Çince, Moğolca, Rusça, Arapça, Farsça, Gürcüce, Ermenice,Yunanca, Bulgarca, Sırpça, Arnavutça, İtalyanca, Almanca, İngilizce, Fransızca gibi dillerden kelimeler almıştır. Aynı şekilde o dillerin hepsine de hem Türk dili kökenli kelimeleri hem de dolaştığı coğrafyadaki komşularından alıp Türkçeleştirdiği binlerce kelimeyi vermiştir.

"Türk" adı Türklerin kendi kaynaklarında ise ilk olarak 6-8. yüzyıllarda (Kök) Türk Kağanlığı'na ait metinlerde görülür. Bu dili kullanan halklar, Türk kelimesinden önce Hun, Avar gibi başka adlarla da tarih sahnesinde görülmüştür.

Köktürk Devleti'nin yıkılmasından sonra "Türk" ve "Türk dili" adı bütün Türk boyları (Uygurlar, Karluklar, Oğuzlar, Kıpçaklar) tarafından da kullanılmaya devam etmiştir. Tarihin değişik dönemlerinde "Türk" adı, biri genel anlamda bütün Türk halklarını, diğeri dar anlamda sadece belirli bir Türk halkını ifade etmiştir. 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut'un Divanu Lugâti't-Türk adlı eserine göre dar anlamda "Türk" Karahanlı hanedanının boyu Çiğilleri, Karlukları gösteriyor, geniş anlamda da Karluk, Oğuz, Kıpçak, Argu, Uygur, Kırgız gibi bütün Türk halklarını ifade ediyordu. 14. yüzyılda Memluk Kıpçaklarının eserlerinde bu ad dar anlamda Kıpçaklar geniş anlamda bütün Türk boyları için kullanılmıştır. Bugün ise Türk adı dar anlamda Batı Oğuzlarını, genel olarak da bütün Türk halklarını içine almaktadır.

Bugün Avrasya'da 12 milyon km² alanda Türk dilinin bazı dalları yazı dili, bazı dalları ise konuşma dili olarak kullanılmaktadır.

Dil Tasniflerinde Türk Dilinin Yeri

Türk dili yapı ve biçim özelliklerine göre dil sınıflandırmasında "eklemeli" diller grubuna girer. Bu dillerin en önemli özelliği, sabit kalan köklerin başlarına veya

sonlarına getirilen eklerle anlam ve görev değişikliği yapılmasıdır. Yani kelimelerde çekim ve türetme, ekler aracılığı ile yapılır. Dil bilimciler eklemeli dillerin en tipik örneği olarak sondan eklemeli Türkçeyi gösterirler: ***baş+la-t-ma-yan+lar+dan, bil-dir-ecek+sin***. Eklemeli diller grubuna Türkçe, Moğolca, Mançuca, Tunguzca, Korece, Japonca, Macarca, Fince, Samoyetçe ve bazı Afrika dilleri girer.

Kaynaklarına (kökenlerine) göre dil sınıflandırmalarında Türk dili birçok bilim adamı tarafından Altay dil ailesi içinde gösterilir. Bu ailede dar olarak Türkçe, Moğolca, Mançuca (Tunguzca dâhil); geniş olarak bunlara ilaveten Korece ve Japonca bulunur (Tuna, 1983). Çeşitli "ses", "şekil" ve "dizim" özelliklerine bakarak bazı bilim adamları bu dillerin akraba olduğunu kabul ederken (Poppe, 1977) bazı bilim adamları dillerdeki benzerliklerin sadece eski bir kültür alış verişi sonucu doğmuş olduğunu düşünmektedir (Clauson, 1956).

Altay dillerindeki benzerlik ve ortaklıklardan bazıları şunlardır:

1. Kelime yapımı da çekimi de eklerle sağlanır.
2. Bu dillerde gramatikal cinsiyet yoktur.
3. Sıfatlar isimlerden önce gelir. Tamlayan, tamlanandan önce gelir.
4. Sayı adlarıyla oluşan sıfat tamlamalarında tamlanan kelime çokluk eki almaz.
5. Karşılaştırma ayrılma durumu eki ile yapılır.
6. Söz varlığında ortaklıklar vardır.
7. Ortak ekler vardır.
8. Aralarında düzenli ses denklikleri vardır.

Türk Dilinin Tarihî Gelişimi

Türk dili kendi yazılı kaynaklarıyla 1400 yıldan beri takip edilebilen köklü bir dildir; başka dillerle yazılmış metinlerde kaydedilen Türkçe unsurlar vasıtasıyla da 5000 yıl önceye kadar götürülebilir. Türk dilinin yazılı kaynaklarının tarihini şu dönemlere ayırabiliriz:

Eski Türkçe Dönemi (7-12. yüzyıllar)

Bizzat Türkler tarafından ve Türkçe olarak yazılmış bilinen en eski metinler Köktürklerden kalan ve oldukça işlenmiş edebî bir dili yansıtan anıtlardır. Köktürk Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra yönetimi ele alan Uygurlar ve Karahanlılar döneminde alfabeler, dinler, kültür daireleri değişse bile Köktürk edebî yazı dili 13. yüzyıla kadar tek kol hâlinde devam etmiştir. Batı'daki Tuna Bulgar Devleti döneminden kalan metinlerin dili ise farklı bir kolu temsil eder. Eski Türkçenin devletlere ve coğrafyalara göre alt dönemleri şunlardır:

Köktürkçe

İkinci Köktürk Kağanlığı döneminden (680-735) günümüze birçok yazıt kalmıştır.

Türkler ve Türkiye

Türk dili ile yazılmış eserlerin en eskileri Köktürkçe dönemine aittir. Bu yazıtlar Köktürk alfabesi ile yazılmıştır.

Bazıları şunlardır: Çoyr (687-692), Ongin (719-720), Hoytu Tamir (717-720), Tonyukuk (725-726), Köl Tigin (732), Bilge Kagan (735), Köl İç Çor (732-735).

Hepsi de Köktürk harfleriyle yazılmış olan bu metinler arasında Orhun Anıtları olarak da bilinenler (Tonyukuk Anıtları, Kök Tigin Anıtı, Bilge Kağan Anıtı) dil ve kültür tarihi açısından fevkalade önemlidir. Orada Türk tarihi anlatılmakta, kağanların beylere ve millete seslenişi yer almaktadır. Dış güçlerin entrikalarına alet olunursa devletin nasıl zor duruma düşeceği, milletin esaret altına gireceği etkileyici bir edebî üslup ile taşlara kazınmıştır.

Köktürk yazısının kökeni için görüş birliği yoktur ve bilim adamlarınca şu alfabeler kaynak olarak gösterilmiştir: Karya, Likya, Hitit, Samî, İskandinav Run yazısı, Pehlevî, Soğdak, Aramî, Eski Türk damgaları...

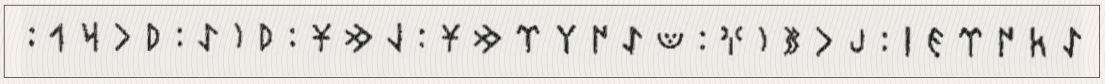

Köktürk alfabesini ilk çözen Thomsen, 1893 yılında bazı harflerin Türk dili ile açıklanabilecek ideogramlar olduğunu iddia etmiştir. İşaretler iyice incelendiğinde, bunların orijinal olarak Türk düşünce sisteminin ürünü olduğu, 'ideogram (düşünce yazısı)' safhasını geçirip 'piktogram (hece yazısı)' safhasına geldiği anlaşılmaktadır. Örnek olarak, bu harflerde:

↓ işareti **ok - ko** hecesini
D işareti **ay - ya** hecesini

göstermektedir. Bunlar, söz konusu işaretlerin Türkçe düşünüp konuşan insanlar

tarafından üretildiğini kanıtlar. Köktürk yazısının kaynağı ile ilgili en kabul gören görüş V. G. Guzev ve S. G. Klyaştorny tarafından 1995'te yayımlanan varsayımdır. Buna göre de Köktürk alfabesi Türk icadıdır.

Eski Uygur Türkçesi

Uygurlar 745 yılında Köktürk Devleti'ni yıkarak kendi devletlerini kurmuştur. Farklı dinlere giren Uygurlar döneminden Köktürk, Uygur, Mani, Brahmi ve Tibet alfabesi ile taş veya kâğıt üzerine yazılmış pek çok eser kalmıştır. Bu dönemin dili, Köktürkçeden çok küçük değişikliklerle ayrılmaktadır. Başlıca eserleri: Yazıtlar: Şine ***Usu, Taryat, Karabalgasun***. El yazmaları: ***Irk Bitig, Altun Yaruk, Kalyanamkara ve Papamkara, Sekiz Yükmek, Huastuanift.***

Eski Uygurca döneminde en yaygın kullanılan yazı sistemi Köktürk ve Uygur alfabeleridir. Ayrıca Mani alfabesi, Brahmi alfabesi ve Tibet alfabesi ile yazılmış eserler de vardır.

Karahanlı Türkçesi

Karahanlılar 912-1212 yıllarında Orta Asya'da hüküm süren ilk İslami Türk hanedanıdır. Dilleri, kendilerinden önceki Eski Uygur Türkçesinin ses ve şekil bilgisi bakımından küçük farklarla birlikte devamıdır. Bu iki dönemin yazı dili arasındaki fark, yeni benimsenen İslam dininden dolayı Arapça ve Farsça kelimelerin

görülmeye başlamasıdır. Bu dönemde hem Uygur harfleri hem de Arap harflerinin kullanılmış olduğu görülür. Başlıca eserleri şunlardır: 1. Divanu Lügâti't-Türk, 2. Kutadgu Bilig, 3. Atabetü'l-Hakayık.

Kâşgarlı Mahmut tarafından Araplara Türkçeyi öğretmek için yazılan Divanu Lügati't-Türk (1077) ansiklopedik bir

الغبر الانهار
الصفر الرمال
سان
العراقين
الحجاز
وغيرها

الخضر البحار
ارض ياجوج وماجوج
ارض كليم كوشان
ماسين
موسقان
يارقند
قشمير
مهبط ادم
جيحون
بلاد سجستان
بلاد كرمان
بلاد فارس
بلاد خوزستان
ارض اليمن
بلاد الزنج
بلاد سند
بلاد بربر
بلاد الزط
بلاد الحبش
ارض خزا
ارض
ارض
ارض الفيروز

sözlüktür. Kâşgarlı, kendi dönemindeki Türk dünyasının lehçe farklarını ve gramer özelliklerini de eserinde belirtmiştir. Kelimeleri açıklarken bazen şiir ve atasözlerinden örnekler de vermiştir. Türklerin hayat tarzlarını anlatan Kâşgarlı, eserine bir de renkli Türk dünyası haritası koymuştur.

İslamiyet ile birlikte Türk dünyasında Arap alfabesi yaygınlaşmıştır. Karahanlı Türkçesi ve sonrasındaki tarihî dönemlerin yanı sıra bugün de Uygur Türkleri, İran, Irak ve Suriye'deki Türkler, Arap harflerini kullanmaktadır.

Tuna Bulgar Türkçesi

679 yılında Asparuh'un önderliğinde Tuna ırmağını geçerek bugünkü Bulgaristan'a yerleşen ve orada bir devlet kuran Bulgar Türklerinin dilidir. Bu lehçe, Köktürk ve Uygurcadan farklı dil özellikleri gösterir.

Bu dönemin dil malzemesi, Köktürk ve Uygurcadaki kadar çok değildir. Başlıca kaynakları şunlardır: 1. Tuna Hanlar listesi (MS 8. yy.) denilen metinde geçen eski Türk takvimine ait hayvan adları, sayılar, unvanlar ve kişi adları, 2. Nagy-Szent Miklos hazinesi diye bilinen altın kaplar üzerindeki Köktürk ve Grek harfli yazıtlar, 3. Tuna Bulgarcasından başkaca dillere geçen kelimeler (Bizans kaynaklarına, Eski Slavcaya, Macarcaya).

Orta Türkçe dönemi (13-15. yüzyıla kadar)

Bu dönemde dört ayrı Türk lehçesinin yazılı metinleriyle karşılaşıyoruz. Bir yandan eski edebî ortak Türk yazı dili Harezm bölgesinde yazılan eserlerle devam etti, diğer yandan 11. yüzyıldan itibaren Batı'ya giden Oğuzlar 13. yüzyılda Anadolu ve civarında kendi lehçelerini yazı dili hâline getirdiler. Altınordu'da, Kafkasya'da ve Mısır'da ise Kıpçak lehçesiyle yazılmış eserler ortaya çıktı. Başlangıçtan beri Orta Asya Türk yazı dili geleneğinin dışında olarak Batı'da ürün veren Eski Bulgarcanın devamı olarak da 13-14. yüzyıllarda Volga Bulgar Türkçesiyle yazılmış mezar taşları bulunmaktadır. Orta Türkçe döneminde yazılı eser bırakan lehçeler şunlardır:

Eski Anadolu Türkçesi (Eski Oğuzca) (13-15. yüzyıllar)

11. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya gelip o coğrafyayı Türkleştiren Oğuzlar Orta Asya'daki ortak edebî yazı dilinden uzak düşmüşlerdi. 13. yüzyıla kadar devlet ve edebiyat dili olarak Farsçayı, din ve bilim dili olarak Arapçayı kullanmayı tercih ettiler. 13. yüzyıldan itibaren Anadolu'daki Selçuklu beylerinin Türk dili konusundaki bilinçli tutumları sonucunda Oğuz lehçesi ile de eserler üretilmeye başladı. En çok yazılı eserin bulunduğu bu tarihî dönem,

Osmanlı Türkçesinin ve devamında Türkiye Türkçesinin en eski şeklidir. Bu dönem, 1453'te İstanbul'un fethedilip Osmanlı'nın bir dünya devleti hâline gelmesine kadar devam etmiştir.

Eski Anadolu Türkçesi döneminde eser verenleri ve ürünlerini tek tek saymak mümkün değildir. Oğuz Türkçesi ile hem edebiyat (şiir, hikâye vb.) hem tasavvuf hem de bilim (tıp, astronomi, matematik, dil bilimi vb.) dünyasında pek çok eser kaleme alınmıştır. Arapça ve Farsçadan Türkçeye çeviriler de yapılmıştır.

Eski Anadolu Türkçesi dönemini temsil eden edebî şahsiyetlerden birkaçı şunlardır: Yunus Emre, Şeyyad Hamza, Hoca Dehhani, Ahmet Fakih, Sultan Veled, Âşık Paşa, Gülşehrî, Kadı Burhaneddin, Hoca Mesut, Ahmed-i Dai.

Harezm Türkçesi (*14. yüzyıl*)

Harezm bölgesinde gelişen bu yazı dili, edebî gelenek olarak Eski Türk yazı diline bağlı olsa da içinde bazı Oğuzca ve Kıpçakça özellikleri barındırmaktadır. Harezm Türkçesi döneminin başlıca eserleri şunlardır: ***Nehcü'l-Feradis, Miracname, Muhabbetname, Kısasü'l-Enbiya, Muinü'l-Mürid***.

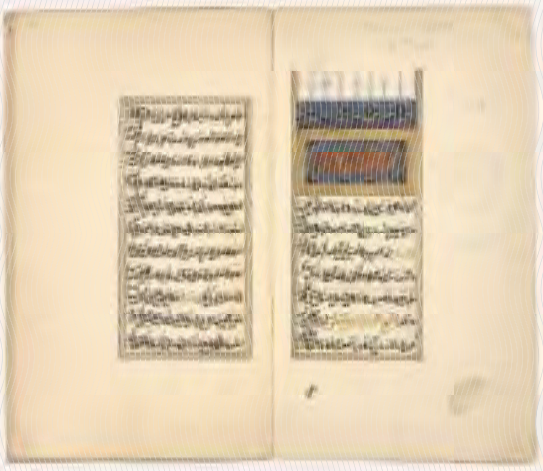

Kıpçak Türkçesi (*14-16.* yüzyıllar)

Kıpçak Türklerinin kuzeyde, Altınordu bölgesinde yazdığı eserler eski Orta Asya Türk yazı dili geleneğinin 13-15. yüzyıllardaki devamı olan Harezm Türkçesini temsil eder. Paralı asker olarak güneye giden Memlûk Kıpçakları döneminden kalan eserler de (1250-1517) Harezm Türkçesiyle yazılmıştır. Bu iki coğrafyada yazılan eserler Kıpçakçaya ait bazı unsurlar da içermektedir. Avrupalıların Kuman dedikleri Kıpçak Türklerinin kendi lehçe özellikleriyle yazılmış olan eser ise ***Codex Cumanicus***'tur.

Codex Cumanicus, Hristiyan rahiplerin Kıpçak Türklerine Hristiyanlığı yayma faaliyetleri çerçevesinde hazırladıkları Kıpçakça derlemeleri içine alır. Eldeki yazma 1303 tarihlidir. Latin harfleri ile yazılmıştır. Türk dili tarihi araştırmalarında önemli bir yeri vardır.

Kıpçak Türkçesi döneminden hem edebî ve dinî metinler hem de gramer ve sözlük türü dil bilimi kitapları günümüze ulaşmıştır. Ayrıca atçılık, okçuluk, veterinerlik gibi konularda yazılmış ürünler de bulunmaktadır. Bu dönemin başlıca eserleri şunlardır: ***Codex Cumanicus, Gülistan Tercümesi, Kitabu'l-İdrak Li Lisani'l-Etrak, Ettuhfetü'z-Zekiyye fi Lugati't-Türkiye, Eşşüzurü'z-Zehebiye, Kitabu Fi*** İlmü'n-Nüşab***, Münyetü'l-Guzat.***

Özellikle Memlûk Kıpçakçasından kalan eserler, dil bilim tarihi açısından önemlidir. Bu dönemde Araplara Türkçeyi öğretmek için pek çok sözlük ve dil bilgisi kitabı yazılmıştır.

Volga Bulgar Türkçesi (13-14. yüzyıllar)

Volga Bulgar Türkçesi, Volga Bulgar devletini kuran ve 10. yüzyılın başlarında İslam dinini kabul ederek Müslüman olan Bulgar Türklerinin dilidir. Bu devlete 1236 yılında Moğollar son vermiştir. Ancak, Volga Bulgarcasının o bölgelerde 14. yüzyıla kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bunlardan kalan dil malzemesi, 13 ve 14. yüzyıla ait Arap harfli 100 kadar mezar yazıtıdır.

Yeni Türkçe dönemi
(15-20. yüzyıllar)

15. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar Batı'da Osmanlı Türkçesinin, Orta Asya'da ise Çağatay Türkçesinin kullanıldığı dönemdir. İki kol hâlinde devam eden Türk dili ile o dönemde sayısız edebî, bilimsel, dinî ve kültürel eser ortaya konulmuştur.

Osmanlı Türkçesi (15. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın başına kadar)

Anadolu'ya gelen Oğuz Türkleri 13. yüzyıldan itibaren kendi lehçeleri ile eserler yazmıştı. 1453 yılında İstanbul'un Türkler tarafından fethedilmesiyle birlikte Osmanlı Devleti bir dünya imparatorluğu hâline gelince İstanbul merkezli gelişen edebiyat ve kültürün dili hükmedilen bütün coğrafyada hâkim olmuştur. 20. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nin yayıldığı üç kıtada yazma veya basma

قریم

مجموعه‌سی

طوتدیغمز یول!

birçok eser Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır. Eserlerin türüne göre metinlerde kullanılan kelime ve üslup da farklı olmuştur. Bazı edebî ve resmî yazışmalarda Arapça ve Farsça unsurların arttığı görülür. Birçok edebî, eğitici, bilimsel eserde kullanılan dilde ise yabancı unsurlar daha azdır.

Yeni Türkçe döneminin önemli şahsiyetlerinden bazıları şunlardır: Bakî, Nedim, Nabî, Şeyh Galip, Evliya Çelebi, Namık Kemal, Ziya Gökalp, Ahmet Midhat, Samipaşazade Sezai, Ömer Seyfettin.

Çağatay Türkçesi (15-20. yüzyılın başı)

Orta Asya edebî Türk yazı dili geleneğinin devamı olarak Harezm Türkçesinden sonra 15-20. yüzyıllarda çeşitli yazılı eserler üretilen dönemdir. 20. yüzyılın başına kadar Orta Asya Türk dünyasının edebî dilini temsil etmiş ve binlerce eser üretilmiştir. Bu edebî dil 20. yüzyılda Sovyet rejimine kadar devam etmiştir. Yalnız Çağatay değil, bütün Türk dili ve edebiyatının en büyük isimlerinden olan Ali Şir Nevai de bu dönemde yetişmiştir. Başlıca temsilcileri şunlardır: Ali Şir Nevai, Hüseyin Baykara, Sekkaki, Emirî, Lütfi, Babür Şah, Ebü'l-Gazi Bahadır Han...

Başka dillerle (Sümerce, Çince vb.) yazılmış kaynaklarda geçen Türkçe unsurlar

Türk diline ait veriler sadece kendi yazdıkları eserlerde görülüyor değildir. Tarihin en eski zamanlarından beri Avrasya'nın her yerine yayılmış olarak yaşayan Türk dili, komşularının dillerini de etkilemiştir. O sebeple ilişkide bulunulan dillerin metinlerinde de Türkçe unsurların geçmesi doğaldır. Nitekim Çin, Arap, Fars, Bizans gibi milletlerin kaynaklarında geçen birçok Türkçe kelime bilim adamları tarafından tespit edilmiştir.

Çince Kaynaklarda Türkçe Kelimeler

Örneğin Çince kaynaklarda Hun dönemine ait birçok Türkçe dil malzemesine rastlıyoruz: MÖ 3. yüzyıla ait bir Çin kaynağında 'Hunların tören kılıcı' anlamında ***king-lak** (yazılışı **king-lo**) kelimesi kaydedilmiştir. Bu kelime, Kâşgarlı Mahmut'un 11. yüzyılda yazılan Divânu Lugâti't-Türk adlı sözlüğünde 'kasap bıçağı, satır' anlamıyla 'kıŋrak' olarak verilmiştir. Aynı kelime günümüz Uygurcasında da 'kiŋrak' şeklinde yaşıyor.

MS 4. yüzyıla ait bir Çin kaynağında da Türkçe şu beyit nakledilmiştir: ***Süke tılı-kang / Bukuk-gu tutang*** "(Düşman) ordusuna karşı çıkın / Bukuk'u (lideri) tutsak alın!" Bu beyitteki "sü" kelimesi Köktürkçede 'ordu' anlamında, "tılık-mak" kelimesi ise "taşık-mak" şeklinde 'dışarı çıkmak, isyan etmek' anlamında geçmektedir. Sonda geçen "tutang" şekli ise bugün bile birçok Türk yazı dilinde "tutun, yakalayın" olarak yaşamaktadır.

Sümerce Kaynaklarda Geçen Türkçe Kelimeler

Sümerce, MÖ 3. binyılda Mezopotamya'nın güneyinde konuşulan, çivi yazısıyla yazılmış metinleri bulunan, bilinen en eski yazılı dildir. Bugüne kadar Sümerlerin yaşayan herhangi bir millet ile akrabalıkları kanıtlanabilmiş değildir. Dillerinin de hangi dil ile akraba olduğu henüz belirlenememiştir.

Önceleri Akatça ile bu dilin akrabalığı düşünülmüş, daha sonra Akatçanın Sami dillerine mensup olduğu anlaşılınca, bu fikir kendiliğinden unutulmuştur. Sümerce ile (birbirinden tamamen farklı olan) Mısır, Çin, Etrüsk, Ural-Altay, Sami gibi dillerin akrabalığını savunan görüşler de inandırıcı tanıklar ortaya koyamamıştır. Fakat her kültür dili gibi onda da komşularından alınan kelimeler bulunmaktadır.

Sümerce ile yaşayan diller arasındaki en inandırıcı tezi, 20. yüzyılın sonunda, Osman Nedim Tuna ortaya koymuştur. Daha önce başka lengüistik keşifleri de olan Tuna, ilk olarak 1947 yılında belirlediği bir ses denkliğinden hareketle elli yıl bu konu üzerinde yoğunlaşmıştır. Çalışmalarının son hâlini 1989'da "Türk Sovyet Kollokyumu"nda bir bildiri ile sunmuştur. O toplantıda büyük heyecan yaratan bu lengüistik keşif, 1990 yılında Türk Dili Kurumu tarafından yayımlanmıştır.

Osman Nedim Tuna, Sümerce metinlerde alıntı olarak bulunan kelimeler ile Türk dilinin kelimelerini karşılaştırmıştır. Bunun için de "düzenli ses denklikleri (regular sound correspondence)" yöntemini kullanmıştır. İlk olarak 1947 yılında Sümerce sözlüklerde geçen ***gud***

'öküz, sığır' kelimesi ile Eski Türkçedeki ***ud*** 'öküz' arasında bir ilgi olabileceğini düşünmüştür:

Sümerce metinlerde **g-** = Türk dili Ø-

gud = *ud*

"***Eğer, bu bir tesadüf değil de Sümer ve Türk dillerinin tarihî bir ilgisinden ileri geliyorsa o takdirde Sümerce kelime başı 'g'lerinin Türkçede 'Ø-'a tekabül etmesi gerekir***" diye düşünüp Sümerce sözlüklerde 'g' ile başlayan maddeleri taramıştır. Bu şekilde başlayıp 1989'a kadar süren çalışmaları sonucunda, O. N. Tuna, bu g- = Ø- denkliği için 15 örnek bulmuştur. Bunlardan birkaçı:

Sümerce	**g-** =	Türk Dili Ø-
gud 'sığır, öküz'	=	***ud*** 'sığır, öküz'
gig 'hastalık'	=	***ig*** 'hastalık, hasta'
gişig 'kapı, eşik'	=	***eşik*** 'kapı, eşik'
gaz 'ezmek'	=	***ez-*** 'ezmek, öğütmek'
gur 'ekin biçmek'	=	***or-*** 'ekin biçmek'

Kısaca söylemek gerekirse g- = Ø- gibi bir ses denkliğini gösteren 15 çiftin bulunmasında "tesadüf olma ihtimali" yoktur. Yani iki ayrı dildeki bu kelimeler aynı kelimelerdir ve tarihî bir ilişkiyi gösterirler.

O. N. Tuna'nın kitabında başkaca düzenli ses denklileri de gösterilmiştir; birbirinin aynısı olduğu kanıtlanan 145 çift ortaya konulmuştur. Ayrıca "Doğrudan Görülebilen Denklikler" başlığı altında da (bir kısmı denklik kurallarına da uyan) 52 çift göstermiştir. Doğrudan görülen denklikler için birkaç örnek:

Sümerce	= Türk Dili (toplam 52 çift)
agar 'lead (metal)'	= ***ağır*** 'ağır'
di 'to speak'	= ***ti-*** 'demek'
dingir 'Gott; god'	= ***teŋri*** 'Tanrı, gök, sema'
kapkagag 'kap kacak'	= ***kap kacak*** 'kap kacak'
tuku 'dokuma'	= ***toku-*** 'dokumak'

Türkler ve Türkiye

Dünyanın en eski yazılı metinleri olan Sümerce belgelerde alıntı sözler olarak geçen ve Türk diline ait olduğu kanıtlanan 165 kelime, Türk dilinin belirlenebilen en eski şekillerini de temsil etmektedir. O hâlde, şu anda, dünyada yaşayan diller arasında yazılı kaynaklarda kelimeleri kaydedilmiş olan en eski dil de Türk dilidir.

Günümüzde Türk Dilinin Yayılımı

Türkçenin Konuşulduğu Coğrafya

Türkler tarihin en eski dönemlerinden beri Avrasya'nın birçok yerinde yaşamışlar ve kendi dilleri ile eserler yazmışlardır. Bugün de Sibirya'dan, Çin'den Orta Avrupa'ya kadar 12 milyon metrekare alanda Türk dilinin çeşitli dalları yazı dili veya konuşma dili olarak kullanılmaktadır:

Harita, Ortaöğretim Osmanlı Türkçesi 10. sınıf ders kitabından (MEB) alınmıştır.

Bütün dalları ile birlikte günümüzde yaklaşık 230 milyon kişi Türk dilini kullanmaktadır.

Türk Dilinin Diğer Dillerle İlişkisi

Türkçede Kullanılan Yabancı Kökenli Unsurlar

Tarihte belki de çok farklı dillerle komşuluk yapıp kelime alış verişinde bulunan dillerin başında Türk dili gelir. Doğal ilişkiler sonucunda her Türk grubu daha çok kendi muhitindeki dillerden kelime almıştır. Bugün Sibirya'daki Türklerin dilinde Moğolca ve Çince daha fazla unsur bulunurken Orta Asya, Orta Doğu ve Anadolu'dakilerin dillerinde Arapça ve Farsça unsurlar daha çok yer tutar. Slav halklarıyla komşuluğu olan Türklerde ise Slavca kelimeler çoktur.

Batı'ya giden Oğuzların dilinde eskiden aldıkları az sayıdaki Çince, Moğolca ve çok sayıdaki Arapça, Farsça unsurların yanı sıra yeni komşularının (Rum, Rus, Ermeni, Gürcü, Bulgar, Sırp vb.) dillerinden de kelimeler bulunur. 19. yüzyıldan itibaren yoğun olarak Fransızcadan alıntı dönemi yaşanmıştır. Almanca ve İtalyancadan da Türkçeye kelime girmiştir. 20. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren ise bütün dünyada olduğu gibi Türkçede de İngilizce unsurlar görülür.

Türkçeye yabancı dillerden giren kelimelerden bazıları şunlardır:

Almancadan "torpido"
Arapçadan "kitap"
Bulgarcadan "kuluçka"
Çinceden "çay"
Ermeniceden "moruk"
Farsçadan "günah"
Fransızcadan "televizyon"
Gürcüceden "aznavur"
İngilizceden "star"
İtalyancadan "baraka"
Moğolcadan "şölen"
Rumcadan "anahtar"
Rusçadan "semaver"
Sırpçadan "voyvoda"

Türkçeden Başka Dillere Geçen Unsurlar

Türkler yayıldıkları Avrasya coğrafyasında bir yandan komşularının dillerinden ve kültürlerinden beslenmişler diğer yandan da o dilleri ve kültürleri beslemişlerdir. Türkçeden yabancı dillere geçen on binlerce kelime Günay Karaağaç tarafından "Türkçe Verintiler Sözlüğü" adlı kitapta toplanmıştır.

Türkçeden başka dillere geçen kelimelerden birkaç örnek:

Almanca ***Kadine*** ‘sultan, hanım’
Arapça ***bāşlık*** ‘başlık, baş örtüsü’
Arnavutça ***kapisuza*** ‘kapısız’
Bulgarca ***dermencíya*** ‘değirmenci’
Çince ***kuò duan chì*** ‘güdücü, muhafız’
Ermenice ***boyací*** ‘boyacı’
Farsça ***konukçi*** ‘hancı, ev sahibi’
Fransızca ***casaque*** ‘kazak’
Gürcüce ***dolma*** ‘dolma’
İngilizce ***yoghurt*** ‘yoğurt’
İtalyanca ***chefir*** ‘kefir’
Makedonca ***yasakçiya*** ‘yasakçı’
Moğolca ***tamır*** ‘damar’
Romence ***bataclâc*** ‘bataklık, pislik’
Rumca ***aga*** ‘ağa’
Rusça ***izum*** ‘kuru üzüm’
Sırpça ***bahtlija*** ‘bahtlı, bahtı iyi olan’
Yunanca ***dökmeci*** ‘demir dökümcü’

Diller arasındaki kelime alış verişleri halklar arasındaki ilişkilerin boyutunu da gösterir. Örneğin Slav dillerinde günlük hayatın içinde karşılaşılan birçok alanla ilgili Türkçe unsurlar görülür. Bazen de ilgi çekici alış verişlerle karşılaşırız. Örneğin Slav dillerinde kayısı, erik, üzüm, şeftali gibi meyvelerin kendilerine ait karşılıkları vardır. Fakat bunların kurutulmuş-işlenmiş olan türleri Türkçeden alınmış kelimelerle ifade edilir:

Türk Dili	Slav Dilleri	
	yaş gıda	kuru(tulmuş) gıda
üzüm Tr. üzüm, Azb. üzüm, Trkm. üzüm, Özb. üzüm, Uyg. üzüm, Tat. ***yözim***, Bşk. ***yözöm***, Krg. ***cüzüm***, Kzk. ***jüzim***	vinograd	**izüm** ‘kuru üzüm’
kayısı Tr. ***kayısı***, Azb. ***gaysı*** ~ ärik, Trkm. ***erik***, Özb. örik, Uyg. ***gülkak*** örük, Tat. ***abrikos***, Bşk. ***abrikos***, Krg. örük, Kzk. örik	abrikos	**ürük /uruk** ‘kurumuş çekirdekli kayısı’ kaysa ‘kurumuş çekirdeksiz kaysı’

balık Tr. ***balık***, Azb. ***balıg***, Trkm. ***bālık***, Özb. ***balık***, Uyg. ***belik***, Tat. ***balık***, Bşk. ***balık***, Krg. ***balık***, Kzk. ***balık***	rıba	**balık** 'güneşte kurutulmuş balık; balık konservesi' **baliçki** 'kurutulmuş küçük balık'
şeftali Tr. **şeftali**, Azb. şäftäli, Trkm. şetdālı, Özb. şäftali, Uyg. şaptul, Tat. ***persik***, Bşk. ***persik***, Krg. şabdālı, Kaz. şabdālı	persik	**şeptala** 'kurutulmuş şeftali' 'kurutulmuş kayısı'

Bunun sebebi daha soğuk iklimde yaşayan Slav halklarının, onlara göre daha sıcak iklimlerde yaşayan Türklerin kültüründe yaygın olan meyve kurutma geleneğinden yararlanmalarıdır.

Türkler son 700 yıldır Doğu Avrupa halklarıyla birlikte yaşamaktadır. Özellikle Osmanlı Devleti döneminde Balkanlar'daki Türk hâkimiyeti, bu halkların Türk dili ve kültürü ile iç içe yaşamasını sağlamıştır. Bu ilişkiler sonucunda da birbirlerine yakın olan veya tamamen farklı olan çeşitli Balkan dillerine Türkçeden on binlerce kelime girmiştir.

Dilcilerin yayınlarına göre Sırpçada 8.742, Ermenicede 4242, Yunancada 2.644, Arnavutçada 2.413, Arapçada 1981, Makedoncada 1.749, Rusçada 1700 ... Türkçe kelime bulunmaktadır.

Türkçeden Balkan dillerine geçen kelimelerin bir başka özelliği de farklı dillere farklı kelimeler değil, bütün dillere genelde aynı kelimelerin geçmiş olmasıdır. Bu da Balkan halklarının arasında çok önemli bir birliğe, dil birliğine yol açmıştır. Örneğin Türkçedeki bazı mutfak araç gereçleri, yemek adları, silah adları, meslek adları, fiiller hemen hemen bütün Balkan dillerinde görülebilir:

ÇATAL	: 1. İki veya daha çok kola ayrılan değnek. 2. ... 3. ... 4. Yemek yerken kullanılan iki, üç veya dört uzun dişli, çoğunlukla metal araç
Arnavutça : çatal, çataj, çatal 'yemek çatalı, dirgen, çatallı'; çatalloj 'düzensiz, dağınık, karışık' Bulgarca: çatál 'ağaç çatalı; yemek çatalı'; çataliya 'çatallı'; çetal-mamuza 'çatal mahmuz'; çatal kuyrúk 'hamsi balığı' ... Makedonca : çatal 'çatal'; rasçatalen 'çatallaşmışi çatallı'; ***rasçatal*** ' çatallanmak' Romence : ***ceatal*** 'çatal,çatallı' Sırp-Hırvatça : çátal 'çatal, yemek çatalı'; čátali jular 'iki yönlü at yuları'; čátalast 'çatallanmış, ucu çatal olan'; čatáli 'çatallı, karışık iş, dolaşık durum' Yunanca: çatália 'çatal, dal, kol'; ***ta nevra mu eğinan şatália*** 'sinirlerim gergin'	

Türkler ve Türkiye

Türkçenin aynı kelimeyi bile birçok farklı dile vermiş olması dil vasıtasıyla Avrasya halkları arasında nasıl bir ortaklık yarattığını gösterir. Birkaç örnek:

Türkçe ***baklava***: Almanca ***baklava***, Arapça ***baklāvā***, Arnavutça ***bakllavä***, Bulgarca ***baklavá***, Ermenice ***paklava***, paklavaci, Farsça ***bāklevā***, Gürcüce ***baklava***, İngilizca ***baklava***, İtalyanca ***baklava***, Macarca ***baklava***, Makedonca ***baklava***, Romence ***baclava***, Rusça ***pahlavá***, Sırpça ***bakláva***, Ukraynaca ***pahlava***, Yunanca ***baklavá***

Türkçenin Dil Statüsü

Araştırmacılar tarafınan dünyada yedi bine yakın dil konuşulduğu söylenmektedir. Bu dillerin çoğu sadece "konuşma dili" düzeyindedir. Yani her konuşma dili "yazı dili" olabilmiş değildir. Yazı dili olup "resmî dil" statüsünde olmayan diller de vardır. Bazı diller yazı dili de resmî dil de olmuştur fakat "eğitim dili" olarak kabul edilmemiştir.

Türk dilinin çeşitli dallarını günümüzde 230 milyona yakın kişi konuşmaktadır. 7. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar Orta Asya'da Çağatay Türkçesi, batıda Osmanlı Türkçesi bütün Türklerin yazı dili olarak kullanılıyorken günümüzde Türkiye, Azerbaycan, Türkmen, Gagavuz, Özbek, Uygur, Kazak, Karakalpak, Nogay, Kırgız, Karaçay, Balkar, Kumuk, Karay, Tatar, Başkurt, Yakut, Tuva, Hakas, Altay, Çuvaş Türkçeleri resmî yazı dili statüsündedir. Bunlardan Türkiye, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan'daki resmî yazı dilleri aynı zamanda ülkelerinin "eğitim dili"dir.

Kaynakça

Ercilasun, Ahmet Bican (2004). Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Ankara: Akçağ Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican vd. (2012). Türk Lehçeleri Grameri, Ankara: Akçağ Yayınları.

Guzev, Viktor - Klyaştornıy, S.G. (1995). Genel Yazı Nazariyesi Işığında Göktürk Yazısının Menşei Meselesi, TDAY-Belleten, 27-33.

Karaağaç, Günay (2008). Türkçe Verintiler Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, Talat (1987). Tuna Bulgarları ve Dilleri, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tuna, Osman Nedim (1983). Altay Dilleri Teorisi, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Tuna, Osman Nedim (1990). Sümer ve Türk Dillerinin Târihî İlgisi ve Türk Dilinin Yaşı Meselesi, Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları

---

* Türk Dil Kurumu Başkanı

1 BÜYÜK HUN İMPARATORLUĞU

2 BATI HUN İMPARATORLUĞU

3 AVRUPA HUN İMPARATORLUĞU

4 AK HUN İMPARATORLUĞU

5 GÖKTÜRK İMPARATORLUĞU

6 AVAR İMPARATORLUĞU

7 HAZAR İMPARATORLUĞU

8 UYGUR DEVLETİ

9 KARAHANLILAR

10 GAZNELİLER

11 BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU

12 HARZEMŞAHLAR

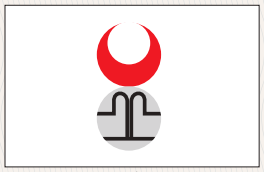

13 ALTINORDU DEVLETİ

14 BÜYÜK TİMUR İMPARATORLUĞU

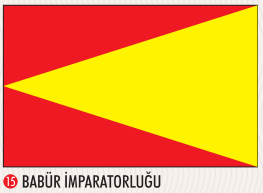

15 BABÜR İMPARATORLUĞU

16 OSMANLI İMPARATORLUĞU

Türk Tarihi

Prof. Dr. Ahmet Taşağıl*

Türkler ve Türkiye

Türk adı 542 yılında tarih sahnesinde yer alıp 552'de bağımsızlığını ilân eden Göktürk (Kök-Türk) Devletiyle resmî bir kimlik kazanmıştır. Aslında bu devletin adı Gök(Kök)-Türk değil Türk idi ve bazen yazıtlarda iki heceli Türük şeklinde yazılıyordu. Moğolistan'da kurulan Türk adlı devlet kısa zamanda bütün Orta Asya'yı, Kuzey Çin'i, hatta Tibet'i hâkimiyeti altına almıştı. Arkasından Kore'den Karadeniz'e kadar Kafkasların kuzeyini, hatta Kuzey Afganistan'ı kendine bağladı. Böylece hem Doğu kaynaklarında (Çin, Tibet, Kore) hem Batı kaynaklarında (Bizans) Türk Devleti adıyla geniş yer edindiği gibi Orta Asya Türkiye diye anılmaya başladı.

Türk (Göktürk/Kök-Türk) Devleti, 745 yılında yıkılarak tarih sahnesinden çekildi. Devletin topraklarının doğu kanadında Uygur Devleti, Dokuz Oğuz boylarının üzerinde hâkim olarak idareyi sürdürdü. Batı Göktürk topraklarında ise önce çeşitli boy federasyonları kendilerine Türgiş(Türkiş/Türkler) adını alarak varlıklarını devam ettirdiler. Oğuz adı bu dönemde ön plana çıksa da Türk kimliklerinden dolayı İslam kaynaklarında Türkmen, Rus kaynaklarında Tork adıyla anılmaya başladılar. Bundan sonra kurulacak başta Selçuklu olmak üzere diğer bütün İslamî Türk devletleri farklı adlarla adlandırılsalar da kimlik özelliklerini korudular. Osmanlı İmparatorluğu üç kıtada yayıldığında batılılar tarafından Türk Devleti olarak bahsediliyordu.

Türk adı dünya tarihçileri tarafından çok eski tarihî kaynaklarda aranmıştır. Herodotos'un MÖ V. Yüzyılda doğu kavimleri arasında zikrettiği Targitaların Türk isminin ilk şekli olabileceği ileri sürülmüştür. İskit topraklarında oturdukları söylenen Tyrkaeler, kutsal kitap Tevrat'ta adı geçen Yafes'in torunu Togharma, eski Hind kaynaklarında bildirilen Turukhalar, Thraklar ve hatta Troialıların Türk adını ilk defa taşıyan kavimler oldukları sanılmıştır.

İslâm kaynaklarında bildirilen İran Zend-Avesta rivayetleri içerisinde hükümdar Feridun'un oğlu Turac (Tur-Turan) ve Yafes'in torunu Türk'ten türeyen neslin de Türk adını ilk taşıyan kavim olduğu düşünülmüştür. Ayrıca o dönemlerde İran-Turan mücadelelerinde zikredilen Afrasyab'ın (Tonga Alp Er) bir Türk başbuğu olduğu tahmin edilmektedir.

Türkçede cins ismi olarak eskiden beri mevcut olduğu bilinen Türk kelimesinin Altaylı (Seyhun nehri kuzeyi) kavimleri ifade etmek üzere 420 tarihli bir Pers metninde ve daha sonra yine 515 hadiseleri dolayısıyla Türk-Hun (kuvvetli Hun) tabirinde kullanıldığı bilinmektedir. Türk adına kaynaklarda çeşitli anlamlar verilmesine rağmen, neticede 1911'de neşredilen

Uygurca bir vesikadan, kuvvet ve güç manasına geldiği anlaşılmıştır.

Resmî devlet adı olarak ilk defa Göktürk devleti (542-745) tarafından kullanılan Türk kelimesinin bundan önce Törük veya Türük şekilleriyle kullanıldığı ve VI.-VIII. asırlardan sonra Türk hâline dönüştüğü kabul edilmektedir.

Türkiye tabiri ise daha VI. Yüzyılda Bizanslılar tarafından Orta Asya için kullanılıyordu. Yine onlar IX. ve X. Yüzyıllarda Volga'dan Orta Avrupa'ya kadar uzanan sahaya da Türkiye adını vermişlerdi. XI-XII. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye'ye Türkiye denirdi. Anadolu ise XII. Yüzyıldan itibaren Türkiye olarak tanınmaya başlamıştır.

Genel olarak Orta Asya dört bin yıl, Anadolu bin yıl Türklere vatan vazifesi görmekle beraber en eski Türk ana yurdu üzerinde çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Yazının mevcut olmadığı zamanlarda, arkeolojik ve antropolojik araştırmalar bilim adamlarına yön vermektedir. Dolayısıyla yapılan arkeolojik kazı neticeleri Türklerin en eski ana yurdu konusunda bazı ipuçlarını ortaya çıkarmıştır.

Nihayet, 1950'li yıllarda yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde Altay dağlarının kuzeyi ile Sayan dağlarının güney-batısı arasındaki bölgenin en eski Türk yurdu olduğu anlaşılmıştır. Buna göre Minusinsk bölgesindeki Afanasyevo kültürü (MÖ 2500-1700) ve onu takiben aynı bölgede Andronovo kültürü (MÖ 1700-1200) eski Türk yurdunun Proto-Türklerinin temsilcileridir.

Türk Yayılmaları (Göçleri)

Orta Çağın sonuna kadar yayılmalar, yani toplu hâlde göç hareketleri Türk toplulukları için en önemli karakteristik özellik idi.

Ana yurttan yani Andronovo bölgesinden ilk göç hareketi MÖ 1700'lü yıllarda Altay ve Tanrı Dağlarına olmuştu. Kazakistan ve Maveraünnehir'e doğru bir hareketlenme söz konusudur (MÖ 1300). MÖ 1100'lerde Çin'in kuzeyindeki Kansu-Ordos bozkırlarına bir göç hareketi gerçekleşti. Don nehrine doğru yayılma hareketi yine MÖ 1500'lerde meydana gelmişti. Aynı tarihlerde Baykal Gölü civarına bir başka göç daha olmuştu. MÖ 1000'li yıllarda Kuzey Hindistan'a bir Türk gurubu gitmiştir. Altaylar ve Sayan bölgesini terk eden bir başka kitle Ural Dağları ve Sibirya havalisine çekilmiştir. MÖ 52'den sonra Chih-ch'i Hunları Ötüken bölgesinden Batı Türkistan havalisine (Güney Kazakistan ve Fergana) geldiler.

Göç Haritası

I. asır sonlarında Hunlar, Orhun bölgesinden Güney Kazakistan bozkırlarına (II. asır ortalarına kadar sürdü); bunlar daha sonra 375'i takip eden yıllarda Orta Avrupa'ya; War(Uar)-Hunlar, Afganistan ve Kuzey Hindistan'a; Ogurlar, Güney-Batı Sibirya'dan Güney Rusya'ya (461-465); Sabarlar, Aral'ın kuzeyinden Kafkaslara (V. asrın ilk yarısı); Avarlar, Batı Türkistan'dan Orta Avrupa'ya (VI. asır ortası); Peçenek, Kuman-Kıpçak ve Uzlar, Hazar denizinin kuzeyinden Doğu Avrupa ve Balkanlara (IX. – XI. asır); Bulgarlar, Karadeniz kuzeyinden Balkanlara ve Volga nehri kıyılarına (668'den sonra); Macarlarla birlikte bazı Türk boyları, Kafkasların kuzeyinden Orta Avrupa'ya (830'dan sonra) göç ettiler. 359 ve 373 yıllarından Hunlardan bir kitle Kafkaslar üzerinden Anadolu, Suriye ve Azerbaycan'a geldiler. Oğuzlar, Maveraünnehir üzerinden İran'a ve Anadolu'ya (XI. asır) yayılırken Uygurlar, Orhun Nehri bölgesinden İç Asya'ya (840'ı takip eden yıllarda) göç ettiler.

Hun Öncesi Durum

Altaylarda MÖ 3000 yıllarında Oğuz tipinde brakisefal beyaz bir ırk yaşıyordu. Ziraata çok az yer veren bu kavmin kuzeyinde Sibirya'da ise Mongoloid ırkların hâkim olduğu anlaşılmaktadır. MÖ 2500 - 1700 arasında Güney Sibirya'yı etkileyen "Afanasyevo Kültürü"nün Altay kültüründen doğduğu düşünülmektedir. Sonraki devirlerde hemen bütün Orta Asya'ya (Doğu ve Batı Türkistan) yayılan Altaylardaki kültür Proto-Türk kültürünün ilk temsilcisidir.

Bu kültürün yayılmaları neticesinde Kuzey Çin'de Sarı Irmağın üst taraflarında MÖ 2000'den itibaren "Yang-shao Kültürü" ortaya çıkmıştır.

MÖ 1700'lerden itibaren Orta Asya'da göçebe ve savaşçı bir kavmin hâkimiyeti görülmeye başlar. Antropologlar tarafından "Andronovo İnsanı" denilen bu kavmin kültürü, Sibirya'nın MÖ 1700-1200 tarihleri arasındaki "Bronz Devri"ne işaret eder. Bu kültürün kalıntıları, ilk olarak Yenisey Nehri'nin baş taraflarındaki "Minusinsk" bölgesinde bulunmuştur. Andronovo insanı, ziraat ve çobanlıkla geçiniyordu. Taştan yapılmış kaplar, taştan tokmaklar ve bıçaklar, bu kültürün ilk dönemlerine ait buluntulardandır. Evcil hayvan olarak boynuzlu hayvanlar ve at besliyorlardı. Domuz yoktu. Andronovo

kültürünün geliştiği üçüncü dönemde bronz eşyaların kullanımı artmıştı. Andronovo kültüründe çobanlığın gelişmesiyle hayvanların sayısı hızla çoğaldığı için yeni otlaklar bulmak ihtiyacı doğmuş; neticede Andronovo Kültürünün daha geniş bölgelere yayılmasına ve gelişmesine etkide bulunmuştu. Atın binek hayvanı olarak kullanılması ve demirin işlenmesi, Andronovo Kültürünün dünya medeniyetine bir hediyesidir.

Andronovo kültürünün gelişme ve yayılması, aynı zamanda Proto-Türk yayılması ve gelişmesini göstermektedir. Bu kültür, Altaylarda henüz devam ettiği sırada Minusinsk bölgesinde MÖ 1000 yıllarında "Karasuk Kültürü" adı verilen yeni bir kültür görülmeye başlanır. MÖ 800 sıralarında Altaylarda ve Minusinsk civarındaki bozkırlarda atlı göçebeler tamamen hâkim olmuştur. Bazı Moğol boylarının da atlı göçebeler içinde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bu tarihlerde Karasuk Kültürü, yerini Altaylarda "Mayemir kültürü" ve Minusinsk'de "Tagar Kültürü"ne bırakmıştır. Hayvan üslûbunun yaygın görüldüğü Ordos bronzları da bu dönemlerde ortaya çıkmıştı.

Asya Hun İmparatorluğu

Türklerin kurduğu ilk devlet Asya Hun İmparatorluğudur. Hunların tarih sahnesine kesin çıkışlarının tarihi belli olmamasına rağmen efsanevi Çin kayıtlarına göre MÖ 2255'lere götürülebilir. Bu dönemde Hunların adı kaynaklarda farklı şekillerle yazılmıştır. Hun adı Yen-yün, Hsien-yün gibi isimlerle Çin kaynaklarında transkripte edilirken MÖ 318 yılında bir anlaşma dolayısıyla en yaygın bilinen Hsiung-nu transkripsiyonu ilk defa kaynaklar tarafından kullanılmıştır. Hsiung-nu kelimesinin Hun adının tam karşılığı olduğu ise MS 311'de Soğdça bir metinden anlaşılmıştır.

MÖ 2255-318 yılları arasında pek açık olmamakla birlikte Hunların atalarına dair bazı belgeler mevcuttur. Kaplumbağa kabukları ve kemikler üzerine yazılan söz konusu yazılarda Hunların atalarının Çin'deki hanedanlarla ilişkilerine yer verilmektedir. Daha sonraki devirlerde de görüldüğü gibi Ordos-Kansu koridoru Hunların atalarının Çin'e akın yoludur. Bu akınlar neticesinde Çin'deki Lung-shan kültürünün yerine Yang-shao kültürü ortaya çıkmıştır. Yang-shao kültürü demirin kullanımı, atın evcilleştirilmesi, gök kültü gibi özellikleri dolayısıyla bozkır özellikleri taşımaktadır. Bu kültürün siyasi sahnede temsilcisi Chou (MÖ 1122-255) devletidir. Bozkır özellikleri taşıyan bu devlet zamanla Çinlileşmiştir. Diğer taraftan Çin'e Hun akınları asırlarca devam etmiş; bu akınları durdurmak için MÖ 780'li yıllarda Çin Seddi'nin ilk

temelleri atılmıştır. Hunlarla savaşlarda başarılı olamayan Çinliler, yüz yıl süren askeri reformlar yapmışlar, ordularını bozkır tarzında teşkilatlandırarak, eğiterek silahlandırarak onları durdurmaya çalışmışlardır.

MÖ 255 yılında kurulan Ch'in hanedanının imparatoru, MÖ 247-221 yılları arasında büyük bir imar faaliyetine girişerek Hunlara karşı Çin Seddi'ni inşa etmişlerdir.

Adı bilinen ilk Hun hükümdarı (Şanyü) T'ou-man'dır. MÖ 221 yılında T'ou-man Hun tahtındayken Çinlilere yenildi ve Hunlar Kuzey-Batı Çin'den çıkarmışlardır. Bu durum Orhun, Selenga, Onon, Ongin gibi ırmakların havzalarında (Moğolistan) Hunların nüfus açısından güçlenmelerine katkı yaparak imparatorluğun temeli atılmıştır.

Babası ve üvey annesinin entrikalarına rağmen kendisine kurulan tuzaklardan kurtulan Mo-tu, MÖ 209'da babası T'ou-man'ı öldürüp Hun tahtına çıktı. Derhal devletini güçlendirmeye başlayan Mo-tu, önce doğuda kendini tehdit eden Tung-hu'ları, daha sonra güneydeki Yüechih'ları yenerek rakipsiz olduğunu gösterdi. Akabinde Kuzeybatı Çin'deki atalarının eski topraklarını alarak devletini ekonomik açıdan da kuvvetlendirdi. MÖ 199 yılında kendisinden en az dört kat büyük orduya sahip Çin imparatorunu kuşatarak, büyük bir tehlike yaşatmış; bu yüzden Çin kaynaklarında en az bin yıl sürecek ölümsüzlüğe kavuşmuştur. Devletin sınırları Kore'den, Aral Gölüne; Baykal Gölünden Çin Seddine; Doğu Türkistanı içine alacak şekilde Tibet'e ulaşmıştır. Tamamını işgal edecek gücü olduğu hâlde Çin'i ele geçirmemiş ancak kendi ekonomisini güçlendirmek maksadıyla üstünlüğünü tanıtmış ve vergiye bağlamıştır. MÖ 174 yılında Mo-tu'nun ölümünden sonra oğlu Chi-yü (Lao-shang) (MÖ 174-160) zamanında ve Chi-yü'nün de oğlu Chün-ch'en'ın (MÖ 160-126) saltanatının ilk yirmi yılında Hun üstünlüğü sürmüştür.

Ak Hun Devleti

MS 350'li yılları takiben Juan-juan Devletine bağlı Uar ve Hun adlı iki Türk kabile grubu Altaylar havalisindeki yerlerini terk ederek Güney Kazakistan bölgesine geldi. Burada yaşayan, daha önceden gelmiş olan Hun kitlelerini Avrupa'ya ittiler. Daha sonra güneye yönelerek Afganistan'ın Toharistan civarına geldiler (367). Bu yeni devlet daha sonra Maveraünnehir ve Çu havalisini, Semerkand civarını aldı. Arkasından hâkimiyetlerini Hazar denizi ve güneyine kadar genişletti. 557 yılında Göktürkler ile Sasanilerin ortak hücumu sonucunda

Akhun Devleti yıkıldı ve toprakları iki devlet arasında paylaşıldı. Hükümdarlarının Hakan (khakan) unvanını taşıdığı Ak Hunlarda, Afganistan bölgesinde oturup, Kuzey Hindistan'ı idare eden prenslerine Tegin unvanı veriliyordu.

Tabgaç Devleti

III. asrın ikinci yarısında Çin Seddinin kuzeyinde bulunan Tabgaçlar (385-550), takip eden devirlerde güneye doğru indiler. Tai (P'ing-ch'eng) şehrini merkez yaptılar. Aynı tarihlerde onların güneyinde bir Hun boyu, eski hükümdarlık ailesinden gelen Liu Tsung'un idaresinde Lo-yang şehrini de ele geçirip He-nan'ın kuzeyi, He-pei'in güneyi ve Shan-hsi'de hüküm sürmekteydi. Liu Tsung'un ölümünden sonra toprakları parçalandı. 350 yıllarında Kuzey Çin'e hâkim olan Ch'in hanedanının da yıkılması ile bu bölgede Tabgaç hâkimiyeti güçlenmeye başladı.

Tabgaç hükümdarı Kuei zamanında (386-409) Hsien pi'lerin bir kabilesi olan Mı-junglar yenilerek büyük miktarda toprak kazanıldı. Bu sıralarda kuzeyde Çinlilerin Juan-juan olarak adlandırdıkları devlet oldukça güçlenmişti. Tabgaçlar, Juan-juan'larla 150 yıl kadar süren mücadeleden galip çıkınca T'ai-wu devrinde (424-452) bugünkü İç Moğolistan'a da hâkim olmuşlar ve kuzey bölgelerinde üstünlüğü sağladıktan, düşmanları bertaraf ettikten sonra rahatça batıya yönelmişlerdir. Batıya doğru genişlerken Yüehpan, Kaşgar, Kuça, Turfan gibi merkezler ele geçirilerek doğu-batı ticaret yolunu kontrol etmişlerdir.

I. Göktürk Devleti

Türk adını resmî devlet ismi olarak ilk defa kullanan Göktürkler, önce Hsien-pi asıllı Juan-juanlara vassallık şeklinde bağlıydılar. O sırada Altay Dağlarının güney eteklerinde yaşıyorlar ve demir istihsal ediyorlardı. Menşeleri konusunda kaynaklarda çeşitli efsaneler bulunan Göktürkler, 542'de kesin tarih sahnesinde yer aldılar. Çince metinlerden ve arkeolojik kazılardan anlaşıldığına göre Göktürklerin kökeni Altay Dağlarının kuzey bölgelerine dayanmaktadır. Yine kaynaklardaki bir başka ifade ile Hunların kuzey kolundan geliyorlardı.

542 yılı civarında Kuzey Çin'e akın yapabilen Göktürkler, 545'te Çin'deki Batı Wei devletiyle ilk resmî ilişkiyi kurdular. Arkasından Bumın liderliğinde Töles boylarını kendilerine bağlayıp hem askerî açıdan hem de nüfusça güçlerini artırdılar. Juan-juanların devletini yıktı. Yerine bağımsız Göktürk Devleti kuruldu (552). İl Kağan unvanını alan Bumın, kuruluşun ilk yılında ölünce yerine büyük oğlu Kara, tahta geçti. O devleti büyütmeye çalışsa da

ASYA HUNLARI (MÖ 220 - MS 216)

KOD : 45528

ÖLÇEK 1 : 8.500.000

Büyük Hun Devleti

Çin Seddi

0 305 610 1220 1830 2440 km

DERS ALETLERİ YAPIM MERKEZİ TARAFINDAN HAZIRLANMIŞTIR.

tel. : 0 312 866 42 08 www.daym.meb.gov.tr

Bu harita, eğitim-öğretim programına uygunluğu yönünden MEB Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı'nca incelenerek 02.12.2008 tarih ve B.08.0.TTK.0.01.03.03.661/9292 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Her hakkı saklıdır. ©2009

ASYA HULARI (MÖ 220-MS 126)
ZEY BUZ DENİZİ
SİBİRYA
Lena Nehri
Yenisey Nehri
Angara Nehri
Vitim
Kuzey Hunları
Baykal Gölü
Ötüken
Selenga Nehri
Karabalsagun
HUN DEVLETİ
Vusunlar
Urumçi
Beşbalık
Orhun Nehri
Karakurum
Kuça
Turfan
Aksu
Karaşar
Güney Hunları
Hami
Gobi Çölü
Argan
Hoten
Kansu
Hanbalık (Pekin)
Sarı Irmak
Gök Irmak
İBET
ÇİN
Ganj Nehri
AN
ÇİN HİNDİ
BENGAL KÖRFEZİ
GÜNEY ÇİN DENİZİ
Filipin Adaları
OHOTSK DENİZİ
Şılka Nehri
Amur Nehri
Argun
Mançurya
JAPON DENİZİ
KORE
JAPONYA
SARI DENİZ
BÜYÜK OKYANUS
T.C. Milli Savunma Bakanlığı
Harita Genel Müdürlüğü

553'te ölümü üzerine kardeşi Mukan, Göktürk Devleti tahtına oturdu.

Yirmi yıl kağanlık yapan Mukan zamanında Göktürk Devleti, her yönüyle çok parlak bir dönem yaşadı. Doğu'da Kore'den, Batı'da Karadeniz'e kadar uzanan sahada yaşayan bütün Töles ve Kuzey'de Kırgızlar gibi diğer Türk boyları ve yabancı kavimler devlete bağlandı. Göktürk Devleti kısa zamanda dünyanın en kuvvetli devleti olmuştu. 557 yılında Ak Hun (Eftalit) devletini yıkarak Batı Türkistan'ı tamamen ele geçirdiler ve tarihî ipek yoluna hâkim oldular. Batı tarafındaki fetihler kağan Mukan'ın amcası İstemi Yabgu kumandasındaki ordular tarafından yapılıyordu.

Ülkenin Batı tarafını Tanrı Dağlarının kuzeyindeki Aktağ'da oturan İstemi Yabgu idare ediyordu. İstemi Yabgu, Sasanilerle arası açılınca Bizans İmpatorluğu ile temasa geçti. 567 yılında İstanbul'a bir elçi heyeti gönderdi. Bu elçilik heyeti, tarihte Orta Asya'dan İstanbul'a gönderilenlerin ilki idi. Buna mukabil Bizanslılar da İstemi Yabgu'nun merkezine elçi yolladı.

Göktürk/Bizans ittifakı, Sasanî imparatorluğunu zor durumda bırakmış ve daha sonraları İslâm kuvvetlerinin İran'ı fethetmelerini kolaylaştırmıştır.

Mukan Kağan'ın 572'de ölümü üzerine kardeşi Taspar, kağan oldu. Her bakımdan çok gelişmiş bir devletin başına geçen Taspar, fazla büyüyen devleti yeniden teşkilâtlandırdı.

Taspar Kağan da kendisiyle yakınlaşabilmek için birbirleriyle yarış eden Çin devletleri üzerindeki baskı politikasını sürdürdü. 581 yılında hastalandı ve hükümdarlık tartışmaları başladı. I. Göktürk Devleti sarsıldı. Devletin ileri gelenleri arasında derin ayrılıklar ortaya çıktı. Batı tarafını babası İstemi'den sonra idare etmeye başlayan Tardu, meydana gelen anlaşmazlıklardan ilk faydalanan kişi oldu. 582 yılında Batı Göktürk Devleti'nin bağımsızlığını ilân etti.

Doğu Göktürk Devleti

582 yılında I. Göktürk Devleti böylece ikiye ayrıldıktan sonra Işbara, Doğu Göktürk Devleti'ni idare etmeye devam etti. Çin entrikalarının ardı arkası kesilmediği için iç savaş çıktı. Zor durumda kalan Işbara, Çin'den yardım almak için 585 yılında Suei hanedanının siyasî üstünlüğünü kabul ederek kaganlığını koruyabildi. 587'de ölümü üzerine kağan olan kardeşi Baga, 588'de bir savaş esnasında öldü. Işbara'nın oğlu Tou-lan tahta çıktı.

593 yılından itibaren Suei üstünlüğünü tanımayarak karşı atağa kalkan Tou-lan

Dört nala giderken arkaya ok atan süvari.
TSMK, H.2165.

Kagan'ı Çinliler, yine bir başka Göktürk prensi Ch'i-min'i kullanmak suretiyle zayıflattılar. Ayrıca Töles boyları da isyana teşvik edilerek çıkan isyanlar neticesi 601 yılında Tou-lan öldürüldü. Bir süre Batı Göktürk kağanı Tardu, Doğu Göktürk Devleti'ni idare etti. Ancak, Çinliler, onun hayvan ve askerlerini zehirlemek suretiyle gücünü zayıflattılar. Yine Töles boylarının isyanı sonucu Tardu ülkesinde kontrolü tamamen kaybetti ve T'u-yü-hun'lara sığınmak zorunda kaldı (603).

Aynı yılda Ch'i-min, Çinlilerin desteği ile Doğu Göktürk tahtına geçti. Fakat başkenti Ötüken değil, güneyde Çin sınırına yakın bir noktada idi. 609 yılına kadar Suei hanedanına bağlı olarak hükümdarlık yaptı. Ölümünden sonra karakteri kendisine hiç benzemeyen oğlu tahta geçti. Yeni kağanın ismi Shih-pi idi ve başarılı bir kağanlık dönemi geçirdi. Kağanlık yaptığı 619 yılına kadar önce devletin prestijini kurtardı. Doğu Göktürk devletini çok kuvvetlendirdiği gibi 615 yılında Çin imparatorunu Yen-men kalesinde kuşattı. Babasının aksine Çin'e

hükmedercesine bir siyaset uyguluyordu. 619 yılında, ölümünden sonra yerine geçen kardeşleri Ch'u-lo (619-621) ve İl (Hsieh-li) (621-630) devirlerinde devlet bütün gücünü, artırarak korudu. Fakat 625 yılını takiben yeniden başlayan Çin entrikaları, 627 yılında yaz mevsiminde kar yağması neticesinde çıkan kıtlık ve törenin Türk asıllı olmayan vezirler tarafından bozulması, bu devletin kısa zamanda yıkılmasını hazırladı. 630 yılında Doğu Göktürk devleti Çinliler tarafından yıkıldı.

Batı Göktürk Devleti

582 yılında doğudaki büyük kağanlık merkezinden ayrılıp, müstakil olarak hüküm sürmeye başlayan Tardu, 603 yılına kadar kağanlığını devam ettirdi. Onun idaresinde Kuzey Afganistan ve İran'ın kuzey doğusu Batı Göktürk Devleti'ne bağlandı. Daha sonra İran'daki taht mücadelelerine karışan Tardu, bu ülke içlerine gönderdiği ordular sayesinde zaferler kazandı. 598 yılından sonra Doğu Göktürk Devleti'ne ve Çin'e yöneldi. Tardu, özellikle Çin hesabına casusluk yapan T'u-li (daha sonra Ch'i-min) isyanının bastırılmasında Doğu Göktürk kağanı Tou-lan'a yardım etmişti. Ancak, onun büyük askerî gücünü Çinliler, hayvan ve askerlerinin su içeceği pınarları zehirlemek suretiyle tuzağa düşürdüler ve büyük bir darbe vurdular. Arkasından Töles boylarının isyanı neticesinde Tibet'in doğusunda yaşayan T'u-yü-hun'lara sığındılar. Bu tarih 603 yılı olduğundan adı geçen yıl, onun sonu kabul edilmektedir.

Yerine Ch'u-lo (Tardu'nun torunu) geçti ise de onun kendisine tabi milletine karşı sert tutumu yüzünden boylar isyan edince, 612 yılında Çin'e sığındı. Orada Çinlilerin adına Korelilerin isyanını bastırdı. Fakat onun Çinlilerin hesabına kazandığı başarılar Doğu Göktürk kağanı Shih-pi'nin nefretine sebep oldu. Uğrunda mücadele ettiği Çinlilerin ihanetine maruz kalarak Shih-pi Kağan'a teslim edilip öldürüldü.

Ch'u-lo Kağan 611 yılında Çin'e gidince Tardu'nun diğer torunlarından She-kuei, kağan oldu. Onun ilk işi dağınık Türk boylarını bir araya getirmekti. Batı Göktürk Devleti'nin hem siyasî sınırlarını hem de askerî gücünü dedesi Tardu zamanındaki kadar büyüttü. She-kuei'in ölümünden sonra yerine küçük kardeşi T'ung Yabgu geçti. Kaynakların özellikle çok zeki, cesur, taktikçi bir şahsiyet olarak tanımladığı bu kağanın da ilk işi ülkedeki bütün boyları devlete itaat ettirmek oldu. Hindistan'ın Keşmir bölgesini idaresi altına aldı. İpek yolu üzerindeki bütün Soğd şehirleri onun ülkesine katılmıştı.

Çinliler, 630 yılından sonra bir kısım Göktürk halkını kuzey eyaletlerine yerleştirmek suretiyle idare etmeye çalıştılar. Göktürk ülkesini ise beyliklere ayırarak ellerinde tutuyorlardı. Çin hâkimiyetine

karşı birçok Türk beyi isyan etti. Göktürk hanedanından Kutlug istiklâl savaşına girişti ve başarılı oldu (682). İlk önce gizlice bir teşkilât kurarak harekete geçtiler. Katılanların sayısı kısa zamanda beş bini buldu. 681 yılından itibaren Çin eyaletlerine baskınlara başlandı.

II. Göktürk Devleti

Kutlug, yardımcısı Tonyukuk (aygucı/başbakan) ile Çinlilere art arda darbeler indirerek, hem kendi gücünü artırdı hem de diğer Türk boylarını onların elinden kurtardı. 682 yılında Ötüken'de Oğuzlar yenilip devlete bağlanınca Kutlug, "İlteriş Kağan" ilân edilerek II. Göktürk Devleti resmen kurulmuş oldu. Pekin'den Kansu'ya kadar uzanan bütün Kuzey Çin bölgelerine Türk akınları başladı. 682-687 yılları arasında bu sahaya toplam kırk altı sefer düzenlendi.

692 yılında ölen İlteriş Kağan'ın yerine oğulları Bilge ve Kül Tigin küçük olduğundan kardeşi Kapgan geçti. Kapgan, tahtta kaldığı yirmi dört yıl içinde politikasını, sürekli Çin'i baskı altında tutmak, Çin'de dağınık hâlde yaşayan esir Türkleri kurtarmak, Orta Asya'da yaşayan ne kadar Türk varsa hepsini Göktürk devletine bağlamak şeklinde üç ana temel üzerine oturtmuştu.

695 yılına kadar Doğu'daki Kitan'ları ve Çin'i baskı altına almayı başardı. Göktürklerin isteklerini yerine getirmeyen Çin'e karşı büyük bir sefer düzenlendi. Türk orduları Şantung ovasına ve Yeşil nehre (Yang-ts'e) kadar uzandı. Savunma için sefere çıkarılan Çinli generaller korkularından Türk ordularına yaklaşamıyor, sadece uzaktan seyrediyordu. Bu yılın sonuna doğru ülkenin Batı tarafındaki Türgişler tamamen Göktürk birliğine katıldılar.

Bundan sonra Batı Türkistan'a yönelen Kapgan ve onun emrindeki Tonyukuk, Bilge ve Kül Tigin gibi kumandanlar idaresinde Türk ordusu 701 yılında Demir Kapı'ya (Temir Kapıg) ulaştı. Ertesi sene Tangutlar ve bazı Soğd kolonilerine boyun eğdirildi. 709 yılına kadar uzak bölgelerdeki Basmıllar, Çikler, Azlar itaate alındı. Ancak, devlete bağlı boyların çoğu yine Çin oyunlarıyla birer birer ayaklanmaya başladı. Kapgan Kağan ve devletin diğer ileri gelenleri bu isyanlarla uğraşmak zorunda kalıyorlar, düşmanları Çin ile mücadele etme fırsatını bulamıyorlardı. Kapgan Kağan bir saldırı sonucu öldürülünce yerine oğlu geçti. Oğlu İnel'in kağanlığı yetersiz bulunarak, tahttan indirildi. Yerine İlteriş'in oğlu Bilge, kağan oldu. İlk iş olarak, amcası zamanından beri devletin başına büyük dert açan boyların isyanını bastırdı. Çok uzun mücadelelerden sonra devletin birliği yeniden sağlandı.

Ünlü devlet adamı Tonyukuk, 727 yılı dolaylarında öldü. 726-727 yıllarında Türk

Gaznelilerle Selçuklular arasında yapılan Dandanakan savaşı (1040). (Askeri Müze)

tarihinin en muhteşem abidelerinden biri olan Tonyukuk yazıtı dikildi. Bayın-çokto mevkiinde dikilen yazıt, Tonyukuk'un ağzından Göktürk devletinin yeniden kuruluşu, yapılan bütün mücadeleler ve diğer bazı konular üzerinde duruyordu. Abide niteliğindeki taşa oyma suretiyle yazıldı. 731 yılında Kül Tigin ölünce ağabeyi Bilge onun adına bir yazıtı Orhun nehri yakınına dikti. Yazıtta Kül Tigin'in yaptığı mücadele ve kazandığı başarılar Bilge Kağan'ın ağzından anlatılıyor; Türk milletinin geçmişin acı olaylarından ders alması isteniyordu. 734 yılında ölen Bilge Kağan adına oğlu tarafından 735 yılında bir yazıt daha dikildi. Bu yazıtta da Kül Tigin gibi Türk milletine öğütler veriliyordu.

Bilge Kağan'dan sonra devletin başına geçen kağanların birtakım yanlış kararları yüzünden devlet kısa zamanda zaafa uğradı. 742 yılında isyan eden Basmıl ve Uygurlar, Göktürkleri ağır bir bozguna uğrattılar. Onlar tarafından 745 yılında tamamen yıkıldılar.

Uygur Hakanlığı (744 - 840)

Göktürklerden sonra Orta Asya'da tarih sahnesine Uygur Devleti çıktı. Aslında Uygurlar, Töles boylarının arasında hatta daha öncesinde Kao-ch'e boylarının arasında bir kabile olarak görünmektedirler. 603 yılını takiben Göktürklere karşı isyan eden Töles boylarının arasında adlarından ilk kez bahsedilir. 627-646 yılları arasında bağımsızlığını koruyan Sir Tarduş siyasi birliğinin içinde yer aldılar. Sonra 648'de Çin'e bağlandılar. 682'de II. Göktürk Devleti kurulunca Dokuz Oğuzlarla birlikte bu devlete itaat etmek zorunda kaldılar. Dokuz Oğuzlara Uygurlar da katılınca On Uygur adıyla anılmaya başladılar. 740 yılından sonra II. Göktürk Devleti iç karışıklığa sürüklenince Basmıllar, Karluklar ve Uygurlar ittifak yaparak ayaklandılar. Mağlup ettikleri Göktürklerin hâkimiyetine karşı Basmılların kağanlığını kurdular. Uygurlar Doğu, Karluklar Batı kanatlarının idarelerini aldılar. Basmıl Kağanlığı fazla yaşamadı. Çünkü Uygurlar 744 yılında Basmılları bozguna uğratarak Ötüken Büyük Uygur Kağanlığı adı verilen devletlerini kurdular. Hükümdarları Kutluk Bilge Kül Kagan unvanını aldı. Bundan sonra Orhun-Selenga merkezli olmak üzere Moğolistan coğrafyasında Büyük Uygur Kağanlığı hâkim olmuş; 840 yılında ise yıkılmıştır.

Kan-chou Uygur Devleti (Sarı Uygurlar)

840 Kırgız yenilgisiyle yıkılan Uygur Devletinin halkı ve idarecileri etrafa dağılarak küçük şehir devletleri kurup İpek Yolu ticaretinde etkili oldular. Bunlardan biri Kan-chou Uygurları kurulduktan sonra T'ang hanedanıyla iyi geçindiler. Beş

Hanedan devrinde (905-951) durumu devam ettirdiler. Çin imparator kızları ile Uygur kağanları arasındaki evlenmelerle akrabalık münasebeti de sürüyordu. Uygurlar, X. Yüzyıla kadar merkezi Tun-huang'da bulunan Çinlilerin "Vazifeye Koyuluş Ordusu"na bağlı hareket ediyorlardı. 905 yılında bu ordunun Çinli kumandanı, Çin imparatorundan ayrılıp Kua, Sha, Yi ve Hsi isimli dört vilâyetten müteşekkil bir otonom devlet kurmuştu. Bu krallık, Uygurlara baskı yapıp bölge ticaretini ele geçirmeye kalkışınca Uygurlar dayanamadı. 911'de Tegin'in kumandasındaki Uygur ordusu, krallığın merkezi olan Tun-huang'ı ele geçirince itibarları arttı. 909 ve 911'de Çin'e elçilik heyetleri gitti. Kan-chou Uygur Devleti'nde kağanların sık aralıklarla birbirini takip etmeleri 924 - 928 arasında çalkantılı bir durum olduğu fikrini vermektedir.

Sarı Uygurlar siyasî olarak 940'tan sonra Hıtay'ların (Ki-tan, Liao) 1028'den sonra Tangutların, 1226'dan sonra Cengiz devletinin nüfuz sahası içinde kaldılar. Bugün hâlen Kuzeybatı Çin'de yaşamakta olan Uygurlar onların torunudur.

Turfan Uygur Devleti

840'ta etrafa dağılan Uygur boylarından bir kısmı da Batı'ya giderek Beşbalık, Turfan, Hoço, Kaşgar taraflarına yerleşti. Son Uygur kağanının yeğeni Mengli'yi kağan seçtiler. Tibet'ten endişe duyan Çin, yeni Uygur Devletini tanıdı.

Devletin kışlık merkezi Kao-ch'ang, yazlık merkezi Beşbalık idi. Çağatay nüfuzu zamanında Kao-ch'ang'ın ismi Hoço olarak değiştirilmiş, 1406'dan sonra da bölgede Turfan şehri önem kazanmıştır. Kaynaklarda önemli şehirlerinin isimlerine göre geçen bu Uygur devleti bazen de hükümdar adlarına göre Arslan Han Uygurları veya İdikut Uygurları ismiyle kaydedilmişlerdir.

Turfan Uygur Devleti, ticaret yolları üzerinde bulunduğundan iktisadî bakımdan gelişti. 911'de bağımsız hâle gelen Uygur Devleti güneyde Tibet, Batı Türkistan'da Karluk bölgesi ile sınırlıydı. 1209'da Cengiz Han'a bağlanıp 1368'e kadar Çağataylılar idaresinde varlıklarını sürdürdüler. Bugün de Doğu Türkistan Uygur Özerk Bölgesi içinde yaşamaktadırlar. Bu Uygur topluluğu yerleşik medeniyet unsurları bakımından çok değerli eserler verdiler.

Kırgızlar

Asya Hunlarına MÖ 199 yılından önce bağlanan Kırgızlar, o zaman Çin kaynaklarında isimleri Ke-k'un olarak

Kırgızlar, İslâm öncesi devrede Yenisey nehrinin kaynaklarının doğduğu havalide yaşıyorlardı.

kaydedilmiştir. MÖ 48'de bir kez daha Hunlara tabi olmak zorunda kalan Kırgızlar, MS 558 yılında Göktürk devletine bağlandı. Kırgızlar, ancak 840 yılında Büyük Uygur devletini yıkınca bağımsızlıklarını kazanabildiler. 920 yılında Doğu'dan gelen Karahıtaylar, onların devletini ortadan kaldırdı ve Ötüken'den eski yurtlarına yani Altay Dağlarının kuzeyi ile Sayan Dağlarının kuzey batısına sürüldüler. Daha sonra kurulacak olan Moğol İmparatorluğuna katılarak onların ordusunda yer aldılar.

Türgişler

630 yılında Batı Göktürk ülkesinde kağan T'ung Yabgu'nun öldürülmesi üzerine ülke iç karışıklığa sürüklenmişti. Başıboş kalan çeşitli boylar, 635'te kendi aralarında teşkilatlanarak Türgişleri meydana getirmişlerdir. Buna rağmen başlarında daima Batı Göktürk hanedanından gelen beyler bulunmuştur. Aslında 634 yılında Batı Göktürk hanedanından Işbara ülkesini on boya bölmüş, her boya birer ok verilmiş bundan sonra unvanları On Şad ve On Ok şeklinde söylenmeye başlamıştır. Bu boylar arasında dördüncü boy olarak 651 yılında Ebinor'a dökülen Borotola ırmağı civarında ilk defa Türgiş adı tarih sahnesinde geçmektedir. VII. Yüzyılın ortalarında onları Ho-lo-shih çor isimli başbuğ yönetiyordu. 656'yı takiben bir kısmı Isık Köl taraflarına göç etti. Bir süre Çin hâkimiyetinde kalsalar da ayaklanıp II. Göktürk devletine bağlandılar.

720 dolaylarında Emevilerle Maveraünnehir için mücadele ettiklerinde başlarında Su-lu Kagan vardı. 737 senesinde bir kumandanın suikastı sonucu ölünce Türgiş Devleti birliğini koruyamadı. Çinliler de 751 Emevî-Karluk işbirliğine karşı meşhur Talas savaşını (751) kaybedince bölgeden çekilmek zorunda kaldılar. Bir ara Uygur Devleti'nin baskısına maruz kalan (735-756) Türgişler, kendi içlerinde Sarı-Kara kabileler hâlinde bölününce bir daha toparlanamadılar.

Karluklar

Tarih sahnesinde ilk defa 627 yılında görülen Karluklar, bu esnada Altay Dağlarının güneybatısında yaşıyorlar ve diğer Türk boylarına nazaran Göktürk hanedanına daha yakın görünüyorlardı.

627 yılını takiben Doğu Göktürk hâkimiyetine karşı büyük boy hareketlenmeleri meydana geldiğinde Karluklar da fırsatı değerlendirip kuvvetlenmişlerdi. Bu sırada üç kabile hâlinde teşkilatlanmışlardı. Çin baskısının tesiri ile İrtiş nehri boylarında oturan Karluklardan bir grup Beşbalık şehrinin kuzey batı taraflarına doğru göç etti (656).

II. Göktürk Devleti döneminde (682-744), başlangıçta bu devlete tam olarak itaat eden Karluklar, Kapgan Kağan döneminde

(692-716), onun aşırı sertliği sebebiyle isyan ettiler (711, 714 olayları). Bilge Kağan döneminde (716-734) yine devlete tam itaat gösteren Karluklar, bu devletin yıkılışında cereyan eden 743-745 olaylarında Uygur ve Basmıllar ile beraber hareket ettiler.

I. Uygur Devleti'ne (745-840) Karluklar bağlandılarsa da sonradan sık sık başkaldırdılar. Özellikle Beşbalık ve İrtiş batısında oturan Karlukların itaatleri tam olmadı. Neticede Isık Göl civarına gelen Altayların bu üç Karluk kabilesi, kısa zamanda Tokmak'ı ele geçirerek 766 yılında Arslan İl Tirgüg liderliğinde bağımsız bir devlet kurdu. Kısa zamanda Taşkent, Fergana ve Kaşgar gibi büyük şehirlere hâkim oldu. 840 yılında Uygur devleti sona erince Karluk hükümdarı Bilge Kül Kadır Han kendisini bozkırların siyasî hâkimi ilân etti. Böylece Karluk Devleti kabuk değiştirerek aynı topraklar üzerinde Karahanlı ismi ile hâkimiyetine devam etti. Büyük Uygur Kağanlığının yıkılmasından sonra Karlukların siyasi nüfuzu artmış, neticede bu bölgede kurulan Karahanlı Devletinin esas nüvesini teşkil etmişlerdir.

Oğuzlar

Oğuz adı üzerine çok çeşitli açıklamalar yapılmışsa da artık kabileler anlamına geldiği yani ok+u+z olduğu kabul edilmektedir. Zaten Batı Göktürk Devletinde 634'ü takip eden hadiselerde On Okların

Oğuz ismi, Göktürk Devletinin özellikle 630'da merkezi hâkimiyetinin çökmesiyle birlikte ön plana çıkmaya başlamıştır. Oğuzlar, Üç Oğuz, Dokuz Oğuz gibi kabile federasyonları hâlinde anılmışlardır.

ortaya çıkması ve Türgişlerin meydana gelmesi Oğuzlar konusundaki filolojik delilleri desteklemektedir. Göktürk tarihinin 627 yılına kadar olan kısmında hiç Oğuz adının geçmemesi, her şeyden önce Töleslerin, Oğuz öncesi fonksiyonu icra ettiklerini göstermektedir.

Tarihî süreç açısından bakıldığında Türgişlerin devamı olarak Batı Oğuzlarını görmek daha doğrudur. IX. asırdan itibaren İslam kaynaklarında Oğuzların varlığı artık iyice belirginleşmektedir.

10.uncu asrın başlarına gelindiğinde Oğuzların kışlık merkezi Yeni-kent olan bir devlet kurdukları görülmektedir. Hükümdarının unvanı yabgu olup, ona naiplik eden ise Kül Erkin idi. Orduya ise sübaşı kumanda ediyordu. Yınal Tarkan gibi başka unvanlı devlet adamları da vardı.

Oğuzlar, Üç Ok ve Boz Oklar olmak üzere ikili teşkilat hâlinde idiler. Boz Oklar: Kayı, Bayat, Alka Evli, Kara Evli, Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı, Afşar, Kızık, Beğdili, Karkın; Üç Oklar: Bayındır,

Türkler ve Türkiye

1071 Malazgirt panoramik resminde yer alan bir Selçuklu okçu süvarisi. (Askeri Müze)

Peçene, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüreğir, İğdir, Büğdüz, Yıva(ıva), Kınık adlarıyla yirmi dört alt boya ayrılmışlardı.

Doğu Avrupa'daki Devlet ve Boylar

Avrupa Hunları

Asya'daki Büyük Hun İmparatorluğunun zayıflamasının ardından Batı ve Kuzey Kazakistan bozkırlarında bir Türk nüfus yığılması meydana geldi. Buradaki Cim, Emba ve Yayık ırmakları civarı iki yüzyıldan fazla Hun boylarına yurtluk yaparken çok kalabalıklaştıkları için otlakları yetersizleşti.

İtil nehrinin Doğu'sundaki bazı Hun grupları IV. yüzyıl başlarında, bu nehri geçerek 330-350 tarihleri arasında Kafkasların kuzeyindeki Kuban ve Terek nehirleri arasındaki bozkırları istilâ ettiler.

370'li yıllarda İtil boyundaki Hunların başında Balamir vardı. 374-375 tarihinde onun önderliğinde Hun kitleleri, İtil nehrini hızla geçerek batıya doğru ilerlemeye başladılar. Meşhur kavimler göçü bu dönemde başladı. Birçok kavim yer değiştirince Batı Avrupa'da yeni bir etnik durum ortaya çıktı.

378 yılında Edirne civarında yapılan savaşta Vizigotlarla Hunlar, Doğu Roma'yı (Bizans) yenip imparatorları Valens'i öldürdüler. Avrupa âleminin Hunların savaş tekniği karşısında başarısız kalmaları, onların çok üstün askerî usulleri, bu kıtayı baştanbaşa dehşete düşürmüştü.

Hunlar, Karpat dağları mıntıkasına geldiğinde başlarında Uldız (Yıldız) bulunuyordu. 400 yılı civarında Hunların merkezi İtil'den Orta Avrupa'ya nakledildi. Hunlar, Tuna'ya ulaşınca kavimler göçünün ikincisi başladı. 410'larda Uldız'ın yerine geçen Karaton, daha çok devletin doğu işleriyle uğraştı. 422'den sonra Hunların başına Rua, Oktar ve Muncuk isimlerinde üç lider görünür. Bunların arasında Rua'nın pozisyonu daha ileriydi ve onun idaresindeki ordular tarafından Orta Tuna ve Tissa havzaları tamamen Hunların hâkimiyetine girdi. Çeşitli Germen ve Slav kavimleri de Hunlara itaat etti. V. Yüzyıl ortalarına doğru Orta Avrupa'dan, Hazar denizinin doğusuna kadar uzanan bir Hun devleti ortaya çıktı.

Rua, 433 yılında ölünce Hunların başına Muncuk'un oğulları Attila ve Bleda geçti. İki kardeşin idaresi on bir yıl kadar sürdü. Bu devirde Hun mezarlarının soyulması üzerine Doğu Roma seferine çıkıldı. Balkanlardaki Bizanslılara ait

kalelerin çoğu Hunların eline geçti. Attila, Akatir ve Ak-ogur (Şarogur) isyanlarını bastırdı. 445 yılında Bleda ölünce Attila tek hâkim oldu. Devletini daha da genişleten Attila'ya doğuda Aral gölünden, batıda Ren nehrine kadar otuzdan fazla kavim bağlanmıştı. Doğu Roma'ya karşı savaşlara başlanmış, Lüleburgaz'a kadar gelinmişti. 447'de çıktığı büyük Balkan seferinde Attila, bozguna uğrattığı Doğu Roma İmparatoru Theodosius'tan 6 bin libre altın harp tazminatı ve 2100 libre yıllık vergi almak karşılığında barış yaptı. Bu savaşta Hun ordusu iki koldan ilerleyerek Sofya, Filibe, Preslav, Lüleburgaz ve Büyük Çekmece'ye kadar ulaşmıştı. Bu seferden bir yıl sonra Bizans'ın kendisine karşı hazırladığı suikasttan kurtulan Attila, yönünü batıya çevirdi.

Avarlar

Avarların menşei MS 350'li yıllara kadar gitmektedir. Çünkü söz konusu tarihte Uar-Hunların bir kolu Toharistan, Tanrı Dağları, Kuşan bölgesini ve Maveraünehir'i hatta Soğdiana'yı ele geçirerek Akhun (Eftalit) Devletini kurdular. Bu devlet 558 yılına kadar yaşadı.

Bizans ve Slav kaynaklarında; Abar, Avar, Abari vb. gibi isimler verilen ve kendilerine Apar denilen boyun 557 yıllarında Sabarları mağlup edip Bizans sınırı Azak kıyılarına geldikleri görülmektedir.

Kafkasya'ya geldiklerinde Alanları kendilerine bağlayan Avarlar, 558'de Bizans'a elçiler göndererek, topraklarında yerleşmek için bir bölge talep ettiler. Ayrıca Bizans sınırlarını korumak ve karşılığında da bir miktar vergi almak teklifinde bulundular. O esnada Balkanlarda Ogurlarla uğraşan İmparator Justinianos teklifi kabul edip onlarla bir anlaşma yaptı. Bunun üzerine Avarlar, Karadeniz kıyısında ve Kafkasya'daki Sabarlar, Onogurlar ile Slav kabilesi olan Andları mağlûp ederek, sınırlarını Aşağı Tuna'ya kadar genişlettiler. Volga ile Tuna arasındaki Türk boyları da Avarların hâkimiyetini tanımışlardı. Karpatlara kadar ilerleyen Avarlar, Tuna'nın batısındaki Longobardlarla anlaşıp Doğu Macaristan'daki Gepidleri de itaat altına aldılar. 568'den itibaren Longobardların Kuzey İtalya'ya göçmeleriyle Macaristan toprakları Avarlara kaldı. Bu suretle Avarlar, imparatorluklarını Orta Avrupa'da iyice güçlendirmiş oldular(568). Batıda Frankları yendikten sonra güneyde bugünkü Belgrad ve Eszek gibi Bizans'ın önemli sınır şehir kalelerini ele geçirdiler.

Apar adı altında bu boy Kül Tigin Yazıtında bir yerde geçmektedir. 572 yılında Mukan Kağan öldüğünde onun cenazesine katılanlar arasında Avar(Apar)lar da vardı.

Avarların en güçlü devirleri Bayan Kağan zamanındadır. Bayan, devlet merkezini Tuna ile Tisa nehirleri arasındaki stratejik olarak önemli mevkie naklederken, sınırları da Dinyeper'den Elbe'ye; Adriyatik'ten Kuzey Denizi sahillerine kadar genişletti. 565 yılında Bizans'ta çıkan karışıklıklardan faydalanan Avarlar, onlardan büyük paralar aldıkları gibi Karadeniz kıyısındaki kaleleri kuşatarak bölgeden topladıkları esirleri Batı Roma İmparatorluğu'nun boş arazilerine yerleştirdiler.

Alpler ile Dalmaçya'daki Slavların, 630 yılında da müttefikleri Bulgarların isyanları Avarları zor durumda bıraktı. Bunlara bir de Avar kağanının zamansız ölümü eklenince işler iyice karıştı. Bulgarlar, kağanlık makamı üzerinde hak iddia ettiklerinde isyan bastırıldı ama Onogur Bulgarları bağımsızlıklarını ilân ederek Dinyester ırmağının doğu kısımlarını ele geçirdiler. Tuna Sava bölgesi ile kuzey kısımları da Slavlarda kalınca Orta Macaristan topraklarına sıkışıp kalan Avarlar her geçen gün daha da zayıfladılar. 791 yılından itibaren yaklaşık on beş yıl Frank imparatoru Büyük Charles'ın din savaşlarına direnen devlet 805'te parçalanarak dağıldı ve kısa zamanda Hıristiyanlaşıp dillerini de kaybederek kalabalık kitleler içerisinde eridi.

Sabarlar

Batı Sibirya ile Kafkasların kuzey bölgeleri arasında tarihî rol oynayan Sabarlar, Bizans tarihlerinde Sabar, Sabir, Savir; Ermeni, Süryani ve İslâm kaynaklarında ise; Savir, Sabir, Sibir olarak geçmektedir. Sapan, yol değiştiren, serbest olan manalarına gelmektedir. Sabarlara ait bilinen şahıs adlarının tamamı Türkçedir (Balak, İliger, Boarık gibi).

V. Yüzyıl Bizans tarihçisi Priskos'un verdiği bilgiye göre, isimleri ilk defa Batı Sibirya'ya göç eden kavimler arasında geçmektedir. Buna göre, güneydoğudan gelen Avarlar karşısında tutunamayan Sabarlar, batıya yönelmişler ve Altaylar ile Ural arasındaki düzlüklerde yaşayan Ogurları yurtlarından çıkararak Tobol-İşim ırmakları çevresine yerleşmişlerdir.

VI. Yüzyıl başlarında Bulgar gruplarını kendilerine bağlayarak İtil-Don nehirleri arasında ve Kuban nehrine uzanan sahaya yayıldılar. Böylece Bizans ve Sasanî İmparatorluklarına komşu oldular. Bu esnada Bizans ile savaşan Sasanilerin tarafında yer alan Sabarlar, Bizanslıları, meşhur hakanları Balak'ın idaresinde mağlup ederek Ermenistan bölgesine akınlar düzenlemişler; Anadolu'ya girerek Kayseri, Ankara, Konya havalisine kadar ilerlemişlerdir.

Bir müddet Bizans ile müttefik kalan Sabarlar, Sasanîlerle yaptıkları savaşlarda (bilhassa Şehinşah Anuşirvan (531-579) karşısında) hayli kayıplar vererek eski kudretlerini kaybettiler. Bununla birlikte

Sabarların, İranlılar ile Bizanslıların o güne kadar bilmedikleri savaş tekniği ve gücüne sahip olduklarını, VI. Yüzyıl Bizans tarihçisi Prokopios hayranlık verici ifadelerle anlatmaktadır. 557 yılında Avarların çok sert hücumuna maruz kalan Sabarlar dağıldılar.

Hazarlar

Hazar Hakanlığının gerçek kuruluşu 630 yılındadır. Bu tarihte doğuda Göktürk devleti fetret devrine girince, Hazarlar bağımsız kaldılar. Hazar-Bizans ortak hareketinin neticesinde Sasanî İmparatorluğu zayıfladı, arkasından İslâm kuvvetleri tarafından yıkıldı. İslâm kuvvetleri Kafkaslarda Ermenia bölgesine ilerleyince, Hazar-Bizans dostluğu daha da arttı. İmparatorlar Justinianus II (685-695) ve Costantinus V (741-775) Hazar prensesleri ile evlendiler. Costantinus'un Hazar prensesi Çiçek'den doğma oğlu Leon IV (775-780) Hazar Leon olarak tanınmıştır. VIII-IX. Yüzyıllarda Hazar hakanlığı genişleyerek Doğu Avrupa'nın en önemli devleti oldu. Bu sırada Kama ve İtil boyundaki birçok kavim, İdil Bulgarları ve çeşitli Fin kavimleri Hazar hakanına tâbi idi. Ayrıca orta Dinyeper boyundaki çeşitli Slav kavimleri Hazar hâkimiyetini kabul ettiler. Hazar Hakanlığının sınırları Yayık nehrinden başlayarak batıda Özü nehrine kadar geniş bir sahayı kaplıyordu. Bu sıralarda Karadeniz'in kuzeyindeki Büyük Bulgarya devleti, Hazarların hücumları neticesinde yıkılmış, buradaki bütün geniş ovalar Hazarların eline geçmişti.

Hazarların sağladığı barış ve huzur sayesinde İskandinavya-Bizans ticaret yolu gelişti. İskandinavyalı Knezler, bu yolu takip ederek Kiev bölgesine geldiler. Burada Hazarlara bağlı olarak ticaret yapmaya başladılar ve zengin oldular. Zenginleşen Knezler, 862 yılında Rurik adlı bir knez başkanlığında Kiev-Rus Knezliği'ni kurdular. Bu knezliğin gelişmesinde Hazar tesiri çok fazladır. Yine ilk kurulan Rus birliğinde başkanın adı Hakanus idi. 988'de Hıristiyanlığı kabul eden Vladimir ile daha sonra knez olan Yaroslav da Hakanus unvanını kullanıyordu.

Hazarlar, Kuman-Kıpçak baskısı altında XI. yüzyıl içerisinde kaybolup gittiler. Bugün Avrupa'da Yahudi dinine mensup olan Karaim Türkleri ve Kafkaslarda yaşayan Karaçayların Hazar kalıntıları olduğu bilinmektedir.

Büyük Bulgar Devleti

Karadeniz'in kuzeyinde Ogurların Hun kalıntılarıyla karıştıktan sonra kurdukları devlete Büyük Bulgarya (Magna Bulgaria) denmiştir. Kurucusunun ismi Kobrat, Kobratos, Kuvratos şekillerinde de geçen Kurt'dur. Doulo sülâlesine mensup olup

Asya Hunlarının T'u-ko hanedan ailesine bağlanmaktadır.

630 yılında Orta Asya'da Göktürklerin fetret devrine girmesi ile Hazarlar gibi Bulgarlar da "Büyük Bulgar" devletinin bağımsızlığını ilan ettiler. İmparator Herakleios (610-641) zamanında Bizans ile sıkı münasebetler kursalar da devlet uzun yaşamadı ve kurucusunun 665'te ölümünden kısa süre sonra şehzadeler arasındaki mücadeleden istifade eden Hazar Hakanlığının baskısı sonucu parçalandı.

Otuz-Ogurların çoğunluğunu oluşturduğu grup, kuzeye çekilerek İdil Bulgarları Devletini tesis etti. Kurt'un oğlu Bat-Bayan, On-Ogur Bulgarların ve Macarların başında Hazarlara tabi olarak Kafkasya'daki yurtta kaldı. Bulgar kitleleri ile Tuna'ya yönelen diğer oğul Asparuh ise, Balkanlara geçerek (668), Tuna Bulgar Devleti'ni kurdu (679).

İtil (Volga) Bulgar Devleti

İtil Bulgar Devleti, İtil-Çolman (Kama) sahasında XV. Yüzyıla kadar yaşadı. Devletin merkezi olan şehir de Bulgar adını taşır. Bulgarlar, geldikleri bu sahanın yerli halkı Fin-Ogurlar (Çeremiş, Mordva, Zuryen, Voltyake kavimleri) idarelerine almışlardır.

Kuzey bölgelerini, Hazar denizi-İran-Kafkaslar- Türkistan ve dolayısıyla Orta Asya'daki büyük kervan yoluna bağlayan, o çağlara göre trafiği sık Volga, Kama gibi büyük nehirleri ve bunların Ak İtil, Vyatka, Suşma, Sura vb. gibi kolları; verimli toprakları, otlakları, ormanları, hayvancılığı, dericiliği, arıcılığı, kürkçülüğü ile Bulgar ülkesi, bilhassa Hazar Devleti'nin zayıfladığı yıllardan itibaren sıhhatli bir varlık hâlinde gelişmiş ve ticaret merkezi olmuştur.

Bulgar tüccarının, gerek Hazar ilinde ve bilhassa Harezm'de, gerekse Samanîler ülkesinde İslâm tüccarı ile sıkı temasları neticesinde, Bulgarlar arasında İslâm dini yayılmağa başladı. IX. Yüzyılın sonlarında, Bulgarlara ait en eski kayıtlar, onları, camileri ve mektepleri olan, tacir ve çiftçi bir kavim olarak göstermektedir (Bkz. İtil Bulgar Hanlığı mad.).

X. Yüzyıl başlarında Müslüman kültür dairesine iyice girmiş bulunan Bulgarların hükümdarı Almuş, 920-921'de Halife Muktedir Billah'a bir mektup göndererek İslam'ı öğretecek âlimler ile İslamî müesseseleri inşa edecek ustalar ve Hazarlara karşı savunma için yapılacak kale ve diğer masraflar için para talebinde bulundu. Halife bu isteği kabul ederek bir elçi heyeti yolladı Karşılığında Halife elçisi Ahmed İbn-i Fadlan'ı gönderdi (12 Mayıs 922). İbn-i Fadlan, Bağdat'a döndükten sonra seyahati ve Bulgar İli'nde bulunduğu

günleri anlatan bir eser yazmış ve o devir Bulgar tarihi için eşsiz bilgiler bırakmıştır.

Tuna Bulgar Devleti

Asparuh'un (Espereh) Bizans'ın direnmesine rağmen Dobruca'nın güney bölgesinde kurduğu Tuna-Bulgar Devleti, Bizans'ın yanında Avarların hücumlarına da karşı koyabildi. 681'den itibaren Tuna-Bulgar devletinin sahası, Besarabya ile Dobruca'dan başka, bütün kuzey Bulgaristan'a, doğuda Karadeniz'e, güneyde Balkanların geçitlerine ve Batıda İsker Nehrine kadar uzanıyordu. Kardam Han (777-804) önce iç durumu düzeltti. 791 ve 792'de Bizanslıları yendi ve imparator VI. Konstantinos'tan vergi talebinde bulundu. Kurum Han (803-814) zamanında bu güçlenme artarak devam etti. 831-852 yılları arasında Slavlaşma ve Hıristiyanlaşma neticesinde Türk devleti özelliğini kaybettiler.

Peçenekler

IX. Yüzyılın ilk yarısında Hazar-Uz baskısına dayanamayan Cim ve Yayık boylarındaki Peçenekler, kalabalık kitleler hâlinde İdil Nehrini aşıp, 860-880 yıllarında Don-Kuban bölgesine geldiler. Buralarda yaşayan Macarları yerlerinden çıkardılar. 889-893 yıllarında ise, Don'dan Dinyeper'in batısına kadar uzanan sahaya hâkim oldular. Peçeneklerin buralarda sekiz boy hâlinde yaşadıkları bilinmektedir. XII. Yüzyıla gelindiğinde boy sayısı on üçe yükseldi. Hazarlar, Uzlar, Macarlar ve birtakım Fin kabileleri ile Slavlar, Peçeneklerin komşuları idi.

900'den 1036 yılına kadar on biri büyük çapta olmak üzere birçok seferde bulundular. 968 yılında Kiev'i kuşattılar. 992, 996, 1015 yıllarında Rusların hücumlarına karşılık verdiler. Bu sayede Peçenekler, Rusların Karadeniz'e inmelerine mani oldular.

Peçenekleri İdil ötesi yurtlarından çıkaran Uzların batıya doğru ilerlemeleri üzerine bir kısım Peçenek 942-970 yılları arasında Macaristan'a yerleşti. Asıl kitle, batıya doğru kaymaya başladı. XI. Yüzyılın başlarında Peçenekler, Dnyester boyuna indiler. Bu durum onların Don bölgesindeki hâkimiyetlerinin azalmasına sebep oldu. Bu tarihten sonra Peçenekler Tuna boylarına geldiler ve Tuna nehri Peçenekler ile Bizans arasında sınır oldu. Arkalarında Uz baskısının şiddetlenince Peçenekler Balkanlara doğru kaymaya başladılar. Hattâ bazı boylar, Bizans ile anlaşarak sınır bekçiliği yapıyordu. 1048'den sonra pek çok Peçenek Bizans hizmetine girdi. Bunlar arasından Anadolu'ya da gönderilenler oldu. Anadolu'da Peçeneklerle ilgili birçok yer adı, Bizans tarafından yerleştirilen bu Peçeneklere aittir.

Meriç nehri kenarında Bizans'a kat'î bir darbe indirmeye hazırlanan Peçenekler, Bizans'ın tahriki ile çok kalabalık olan Kumanların saldırısına uğradılar. Lebinium'da mağlûp olarak tamamen ezildiler (29 Nisan 1091). Böylece siyasî tarihleri sona eren Peçeneklerden geri kalanlar etrafa dağıldılar.

Anadolu, Sırbistan, Rusya, Macaristan ve Kafkaslarda bazı yer adları ile halk efsanelerinde Peçeneklerin hatıraları yaşamaktadır.

Uzlar

Oğuzların batı kolu Uz'lar Rus yıllıklarında Tork (Türk), Bizans kaynaklarında ise Uz diye geçmektedir. 860'lı yıllarda Peçenekleri İtil ötesindeki yurtlarından çıkararak oraya yerleşmişler ve sonradan batıya doğru ilerlemişlerdir. Doğu Avrupa sahasında kısa bir dönem faaliyet gösteren ve diğer Türk boylarına nazaran kendileri hakkında çok az bilgi sahibi olabildiğimiz Uzlardan günümüze en açık örnek bugünkü Moldavya'da yaşayan, dil ve kültürlerini büyük ölçüde muhafaza eden Gagauz Türkleridir.

Kuman - Kıpçaklar

Kıpçaklar X. Yüzyılda İrtiş boylarında bulunan ve aynı soydan gelen Kimeklerin İşim-Tobol vadilerinde oturan bir koludur. Kuman (sarı, sarışın, sarı saçlı insanlar) Kıpçak (ağaç kovuğu, aniden kızan); Kıpçakların yaşadıkları bölgeye göre daha güneyde kalan ve diğer bir kollarını teşkil eden Kumanların da kendilerine katılmalarıyla kuvvetlenen Kıpçaklar, Kıtayların baskısı ve yer darlığı dolayısıyla Volga üzerinden Güney Rusya'ya kadar ilerlemişlerdir. Moğol istilâsına kadar Karadeniz kuzeyindeki bozkırlarda hüküm süren Kuman-Kıpçaklarının Rus ve Bizans tarihinde önemli yerleri vardır.

XIII. Yüzyılda Kumanların Deşt-i Kıpçak'taki nüfuzları zayıflamıştır. Doğu bölgesindekiler Harezmşahlarla irtibata geçmiş, hattâ onların ordusunda vazife almışlardır. Yine bu devrede Moğollar karşısında tutunamayan Kumanlar, Ruslarla birlikte hareket etmişler, Kırım yarımadasındaki ticaret liman şehirlerini de Anadolu Selçuklularına terk edince iktisadî yönden çok zayıflamışlardı. 1223'de Kalka Savaşı'nda Ruslarla birlikte Moğollar karşısında mağlup olan Kumanlar iyice dağıldılar ve bölge Altın-Ordu'ya terk edildi. Bir kısmı Macaristan'a, bir kısmı da İtil Bulgaryası'na çekilmek suretiyle Kıpçak bozkırlarındaki hâkimiyetleri son bulmuştur.

XIII. Yüzyılın başlarından itibaren dağılmaları ve iktisadî sıkıntılarına hayvan hastalıkları ve ölümlerinin de eklenmesiyle

eski bir Slav geleneğine uyarak, sıhhatli gürbüz çocuklarını para karşılığında başka ülkelere göndermişlerdi ki, Mısır'da kurulan Eyyûbî Devleti'nin asker ihtiyacı Deşt-i Kıpçak'tan ve Kafkaslardan getirilen bu insan gücü ile karşılanmağa başlanmıştı. Bu yolla Mısır'a gidenler arasında İzzeddin Ay-beg'in 1250'de Eyyûbîler yerine Sultan yapılması ile Mısır'daki devlet kısa zamanda Kuman-Kıpçaklarının eline geçti. Yine aynı soydan Sultan Beybars (1260-1277) Moğolları Suriye'den çıkarmakla şöhret bulmuştu. İktidar Çerkez Kölemenleri'ne geçinceye kadar bu sülâle Mısır'da hüküm sürmüştür.

Hindistan Delhi Türk Sultanlığı'nın ikinci hükümdar sülâlesinin kurucusu Uluğ Han da Kıpçak büyüklerindendir. Kuman-Kıpçakları, Karadeniz'in kuzeyinde Rusların güneye inmesini önlemekten başka, bölgenin Türkleşmesini de sağlamışlardı. Bugün Romanya'da yaşayan açık sarı saçları ve mavi gözleri ile diğer topluluklardan ayrılan Çangoların Kumanlardan geldiği ileri sürülmektedir. Bir grup da Macaristan'a yerleşmiştir. Buradaki bazı yer isimleri onların hatıralarıdır. Ayrıca Macar dilinde mevcut Türkçe sözler Kuman-Kıpçaklara aittir.

Orta Asya içlerinden Macaristan ovalarına kadar yayılmış olan Kuman-Kıpçakların dili de Türkçe içinde mühim yer tutar. Türk devletlerine göre Orta Türkçeyi Kuman-Kıpçakların konuştuğu dil oluşturur. Ayrıca Kuman-Kıpçakların en mühim hatırası Codex Cumanicus'tur.

Codex Cumanicus, 1303 yılında Kırım'da bir İtalyan tüccar ve misyoneri tarafından yazılmıştır. Bu sözlük Latince, Farsça ve Kuman-Kıpçakça yazılmıştır. 2500 Kuman/Kapçakça kelime ile İncil'den tercümeler ve bazı Katolik ilahileri ihtiva etmektedir.

XI. Yüzyılda Oğuzların, İslamiyet'i kabulü ve Ön Asya'ya hareketlenmeleri sonucu Türk Dünyasında bir kırılma daha yaşandı. Türk nüfusu ağırlıklı olarak Orta Asya'nın doğusundan batısına göç etmişti. Kazakistan'ın kuzey doğusunda boyların örgütlenmesiyle ortaya çıkan Kıpçaklar, Karadeniz'in kuzeyinden Macaristan'a kadar yayıldı ve meydana gelen Kıpçak kültürü gelecek yüzyıllarda Türk Dünyasının önemli bir kesimine yön verdi.

Moğollar, 1206'da Cengiz'in han ilan edilmesiyle bozkırların tek hâkimi olduklarını göstermeye başladılar. Kuzey Çin'i istila ettikten sonra batıya yönelerek Karahıtay ve Harezmşah Devletini yıktılar. 1221'de bütün Orta Asya Moğolların eline

geçmişti. Kıpçaklar ve Kırgızlar gibi Türk kökenli halklar bu devletin içinde yer alarak etkin roller oynadılar. Cengiz Han'ın 1227'de ölümünde sonra ele geçirilen topraklar oğulları arasında paylaşıldı. Çin'de Kubilay, Türkistan'da Çağatay, Kuzey Kazakistan ve Doğu Avrupa'da Altın Orda, İran'da İlhanlı devletleri kuruldu. XIV. asır ortalarında Altın Orda hariç diğerleri yıkılışa sürüklendi.

Altın Orda Hanlığının zayıflaması üzerine Güney Sibirya, Karadeniz'in kuzeyi, Kazakistan ve Özbekistan birçok hanlığın kurulmasına sahne oldu. XV. Yüzyılın ortası ve XVI. Yüzyılın başında başlayan Hanlıklar devri, 1924 yılında Sovyetler Birliğinin kesin kuruluşuna kadar devam etti. Bu dönemde Karadeniz kuzeyinde Kırım, Kasım, Kazan, Astrahan Hanlıkları, Sibirya'da Sibir Hanlığı, Kazakistan'da Kazak Hanlığı, Özbekistan'da Buhara ve Hive Hanlıkları, XVIII. Yüzyılın başında Hokand Hanlığı, Doğu Türkistan'da Kaşgar başta olmak üzere şehir devletleri kuruldu. Türkmenistan'da ise Türkmenler yani Oğuz grupları hayatlarını sürdürdüler. 1552'de başlayan Rus istilası 1884'te tamamlanarak adı geçen bütün Türk illeri onların eline düştü. 1924'te başlayan coğrafi bölünme sonucu 1991'de yeni Türk Cumhuriyetlerinin ortaya çıkmasıyla sona erdi.

Azerbaycan, Türklerin idaresinde kalarak Safevi, Afşar, Kaçar gibi hanedanların ayrıca sayısız hanlıkların idaresinde yaşadı. 1828'de Türkmençay Anlaşmasıyla bölgenin bir bölümü Rusların; diğer bölümüde İran'ın egemenliğinde kaldı.

Çağatay Hanlığından sonra kurulan Timurlu Devleti kısa sürede İran, Orta Asya'nın batısı, Kafkaslar, Rusya Düzlükleri, Anadolu ve Suriye'ye yayıldı. XV. Yüzyılın sonunda ortadan kalktı. Timur'un torunu Babür'ün Hindistan'a giderek kurduğu devlet 1858'e kadar yaşadı.

Türkler X. Yüzyılda kitleler hâlinde İslam dinine girmeye başladılar. Hâlbuki 1 asır önce Mısır ve Filistin'de Tolunoğulları ve İhşidiler gibi ufak çapta da devletler kurmuşlardı. Gazneliler ve Karahanlılar, Türklerin Müslüman olduktan sonra yükselttiği iki büyük devlettir.

Gazneliler

Gazneli Devleti 963-1186 yılları arasında Maveraünnehir, Afganistan, Horasan ve Hindistan'ın kuzeyinde hüküm sürmüştür. Adlarını Afganistan'da bulunan Gazne şehrinden alırlar. Kurucuları Alp Tegin aslında Samani Devletinin bir kumandanı olarak yükselmişti. Ancak devleti yükselten onun damadı Sebük Tegin olmuştur. Daha sonra başa geçen oğlu Mahmud ise yaptığı 17 sefer ile devletin sınırlarını

Hindistan'a kadar uzatmayı başardı. İran içlerinde ise Hemadan ve Rey gibi önemli şehirleri kendine bağladı. Ancak oğlu Mesud, Dandenakan savaşında (1040) Selçuklulardan ağır darbe yiyince Afganistan, Pencap ve Belucistan gibi alanlara çekilerek hâkimiyetini sürdürdü. 1151'de Gurlulardan da ağır bir mağlubiyet alan Gazneliler, Lahor taraflarına çekilse de 1186 yılında yine Gurlulardan aldığı yenilgi sonucu yıkıldı. Gazneli döneminde her ne kadar ordu Türk kökenlilerden oluşsa da, halkın çoğunluğunun yerli unsurlardan olması devletin kuvvetlenmesini engelledi. Bu dönemin en önemli özelliği onların sayesinde İslamiyet'in Hindistan'ın içlerine kadar yayılması, bilim, mimari ve sanat alanındaki gelişmelerdir.

Karahanlılar

Karahanlı Devleti 840 - 1212 yılları arasında varlığını sürdürmüş; günümüzde Güney Kazakistan, Kırgızistan, Doğu Türkistan, Tacikistan Özbekistan'ın doğusunda bulunan topraklarda hâkim olmuştur. Bu devlet Karluk, Çiğil, Yağma ve diğer Türk boylarından meydana geliyordu. 946 yılında Satuk Buğra Han liderliğinde İslam dinine topluca geçiş olduğu için çok özgün bir yere sahiptir. Kaynaklarda İlig Hanlar ya da Türkistan Hanları adıyla geçer. İlk başkentleri Balasagun olup daha sonraları Kaşgar ve Semerkand da devlete merkezlik yapmışlardır. Karluk, Çiğil, Yağma ve diğer Türk kökenli boylardan meydana gelen Karahanlı Devleti, 840 yılında Bilge Kül Kadir Han tarafından kurulmuştur. 10. Yüzyılda gücünün zirvesine çıktıktan sonra, 1042 yılında doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrıldı. Batı Karahanlı Devleti, Harzemşahlılar tarafından 1212 yılında yıkıldı. Doğu Karahanlı Devleti ise 1211 yılında Karahıtaylarca ortadan kaldırıldı. Karahanlı hâkimiyeti Türklerin büyük kitleler hâlinde Müslümanlığa geçtiği bir dönemdir. Dolayısıyla bir anlamda Türk İslam kültürünün de başladığı bir süreçtir. Karahanlılar zamanında mimari eserler ve benzeri maddi kültür ürünleri fazlasıyla verilmiştir. Önemli kültür merkezleri Balasagun, Taraz, Özkend gibi şehirlerdir.

Divanu Lugat'it-Türk ve Kutadgu Bilig gibi Türk dili ve kültürüne ait iki muhteşem eser bu devlet zamanında yazılmıştır.

Büyük Selçuklu Devleti

Selçukluların ataları, Sır Derya boyunda yaşayan Oğuzların içinden çıkmıştır. Devlet adını Dukak'ın oğlu Selçuk Bey'den alır. Onların torunları Çağrı ve Tuğrul Beyler 1040 Dandenakan savaşından sonra devleti sağlam temellere oturttular.

Bundan önce Samanilerle işbirliği yaparak yanlarındaki Oğuz gruplarıyla Horasan'a gelen iki bey Merv ve Nişabur gibi önemli şehirleri ele geçirmişlerdi. 1038 yılında bağımsızlıklarını ilan ettiler. En büyük rakipleri Gaznelileri yendikten sonra İran dünyasına hâkim oldular. Oğuz boyları birbiri ardına batıya doğru göçe başladı. Çağrı Bey, 1017 yılında Doğu Anadolu'ya kadar uzanan akınlar yaptı. 1055'te Bağdat'a giren Tuğrul Bey, Büveyhilere son vererek halifeyi himayesine aldı.

Bu arada bir Selçuklu ordusu yine Anadolu'ya akınlarda bulunarak Erzurum, Trabzon, Orta Anadolu'ya kadar yayılmalar gerçekleşti. Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk, Nişabur ve Bağdat'ta medreseler kurarken Anadolu fetihleri devam ediyordu. Kayseri, Niksar, Konya, Sivas ve Malatya ele geçirildiği gibi Afşin Bey İstanbul Boğazına kadar ilerledi. 1071'de Bizans'a karşı kazanılan Malazgirt Savaşı getirdiği sonuçlar bakımından dönüm noktası olmuştur. Sultan Alparslan'ın 1072'de ölümü üzerine tahta geçen Melikşah, sınırları daha da genişletti. Onun döneminde Süleyman Şah komutasında İznik, İzmir, Sinop, Antakya, Urfa ele geçirildi. Atsız Bey Suriye, Lübnan, Kudüs ve Filistin'i, Akka'yı, Şam'ı Türk topraklarına kattı. Artuk Bey ise Lahsa, Katif, Kuveyt ve Bahreyn'i, Lübnan'da Sayda'yı aldı. Hicaz, Yemen, Aden ve Lahec'in fethiyle Hint Okyanusu'na ulaşıldı. Doğu'da Semerkant, Kaşgar fethedilerek Batı Karahanlı Devleti, Doğu Karahanlı Devleti Selçuklulara bağlandı. Kutalmışoğlu Süleyman Şah, kardeşi Mansur ile Birecik bölgesinden hareketle Konya'yı ve daha sonra İznik'i fethetti, İznik'i payitaht (başşehir) yaptı ve Anadolu Selçuklu Devletini kurdu. 1092'de Melikşah'ın ölmesiyle iç karışıklıklara sürüklendi ve dörde bölündü.

Bunlardan biri olan Suriye Selçuklu Devleti Tutuş tarafından 1078'de kurulan Suriye Selçuklu Devleti 1117'de Artukoğullarınca ortadan kaldırıldı. Diğer yandan 1157'de Sultan Sencer'in ölümü ile Büyük Selçuklu Sultanlığının Horasan bölümü yıkıldı. 1194'te son İran Selçuklu Sultanı III. Tuğrul'un ölümü ile İran'da Büyük Selçuklu dönemi sona erdi.

Anadolu Selçuklu Devleti

Kutalmışoğlu Süleyman Şah 1077 yılında Anadolu Selçuklu Devletini kurdu. 231 yıl kadar Anadolu'ya hükmeden bu devlet

sayesinde Türkiye kesin olarak bir Türk yurdu hâline geldi. Özellikle Haçlı seferlerine karşı kahramanca direnişi Türk ve İslam dünyasının korunmasını sağlamıştır. Türk akınları neticesinde bir Türk yurdu hâline gelen Anadolu, Selçuklu beylerinin idaresinde kısa sürede yükseldi. Aslında Melikşah tarafından Anadolu'nun fethi için görevlendirilmiş olan Süleyman Şah, kısa zaman içerisinde İznik'e kadar ilerleyerek Anadolu'nun tamamını egemenlik altına aldı ve bağımsızlığını ilan etti. Bizans'ın içişlerine karışarak taht mücadelelerinde kavgalarında kendi çıkarlarına uyan kişileri destekledi. Daha sonra epey gücünü artırarak Suriye ve başka bölgeleri de eline geçirdi. Kutalmışoğlu Süleymanoğlu Şah (1077-1086), I. Kılıçaslan (1092-1107), I. Mesud (1116-1155), II. Kılıçarslan (1155-1192), I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1192-1211), I. İzzettin Keykavus (1211-1220), I. Alaaddin Keykubat (1220-1237) ve II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1246) gibi hükümdarları oldu. 1243'teki Kösedağ Savaşında Moğollara yenilince Anadolu Selçuklu Devleti zayıfladı. 1308'de II. Mesud zamanında kesin olarak sona erdi.

Anadolu'nun Türkleşmeye başlamasıyla birlikte çok sayıda Türkmen (Oğuz) boyu gelip farklı bölgelere yerleşmişlerdi. Zamanla bunlar beylik hâline geldiler.

Memluklular

Kıpçak Türklerinin paralı asker olarak Kafkaslardan gittikleri Mısır'da kurdukları devlet olan Mumluklular, 1250-1517 yılları arasında hüküm sürmüştür. Bu devlette askeri teknoloji ve kültürel açıdan altın çağ yaşanmıştır. Moğolları mağlup ederek ülkelerine sokmamışlardır. Bu devletin Türkiye Devleti adıyla anılmıştır. Eyyubilerin çöküşü ile Osmanlıların Mısır'ı ele geçirmesi arasında geçen üç yüzyıla yakın zaman diliminde Mısır ve Suriye'de hüküm sürmüş olan devlettir. Memlûk Devleti'ni 1250 ve 1382 yılları arasında kurucu aile Bahrî Memlûkler idare etmiş, 1517'ye kadar Burcî Memlûkler yönetimi ele almıştır. Bu köleler askerî amaçlarla satın alındıklarından sıradan kölelerden daha yüksek statüdeydiler ve silah taşıma izinleri vardı. Zamanla güçlenerek Memlûk Devleti'ni kuran bir sosyal sınıf hâline gelen bu köleler Mısır vatandaşlarının da üzerinde bir sosyal statüye erişmişlerdir. Sultanlık, zamanla güçten

düşmesine karşın Orta Çağ Mısır ve Suriye'sinde gerek siyasî gerek ekonomik ve gerekse de kültürel olarak İslam'ın Altın Çağını temsil eden bir güç olarak görülmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu

Anadolu Selçuklularının son zamanlarında uç beylerinden biri yükselmeye başladı. 1299 yılında Söğüt'te kurulan Osmanlı Beyliği hızla komşusu olan Bizans topraklarına doğru genişlemeye başladı. 1353'te Rumeli'ye geçerek Balkan topraklarında fetihlerle toprak kazandılar. Anadolu'daki diğer beylikleri kendilerine bağlamaya çalıştılar. 1402 Ankara Savaşında Timur'a karşı yenilgi alsalar da girilen fetret devrinden toparlanarak çıktılar. 1453 İstanbul'un fethi Yeniçağı açıp Ortaçağ'ı kapadı. Fatih Sultan Mehmet, Anadolu'da yaptığı toprak kazanımlarıyla birliği sağladı.

Osmanlı İmparatorluğu XVI. Yüzyılda Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman devirlerinde gücünün zirvesine çıktı. Ülkenin sınırları Batı'da Cebelitarık Boğazı ve Doğu'da Hazar Denizi ile Basra Körfezi'ne, kuzeyde Avusturya, Macaristan ve Ukrayna'nın bir bölümüne ve güneyde Sudan, Eritre, Somali ve Yemen'e uzanıyordu. Balkanlar, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'nın büyük bölümünü kaplamıştı. 1683'te ise en geniş sınırlarına ulaştı. 29 eyalet ve özerk Boğdan ile Eflak ve Erdel'den oluşuyordu. Ancak, 1699'da Karlofça anlaşmasıyla gerileme başladı. Bu tarihten başlayarak Yaş Antlaşması'na kadar (1792) geçen süreye gerileme devri denir. Sonrasında ise dağılma süreci başlamıştır. Çünkü bu dönemde Osmanlı Devleti, büyük oranda toprak kayıpları yaşamıştır. Bu dönemde Karlofça ve İstanbul Antlaşmalarıyla kaybedilen yerleri geri almak ve mevcut toprakları korumak amacıyla Batı'da Avusturya ve Venedik, Kuzey'de Rusya ve Doğu'da İran ile savaşlar yapılmıştır. Lale Devri, 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı, Küçük Kaynarca Antlaşması, Yaş Anlaşması, Nizam-ı Cedid önemli olaylar olarak devleti derinden etkilemiştir. Dağılmayı önlemek için

Türkler ve Türkiye

Osmanlı devlet yönetiminde ıslahata yönelik çalışmalar yapılmıştır. Ancak XIX. Yüzyılda Avrupa'daki topraklarında çıkan isyanlar, uzun süren savaşlar ve anlaşmalar Osmanlı Devleti için çöküşe gitme yönünde kırılma noktaları olmuştur. Nihayet I. Dünya Savaşı sonunda dağılmaktan kurtulamamıştır.

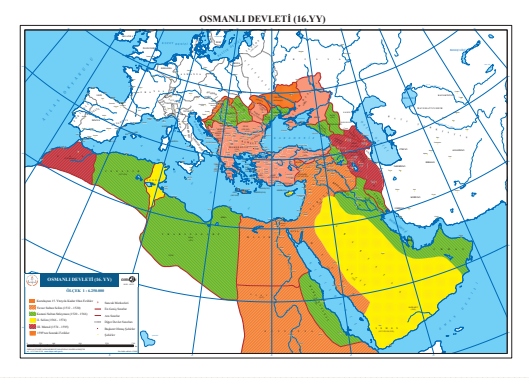

Kurtuluş Savaşının kazanılmasından sonra Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasıyla Osmanlı Devleti son bulmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti

Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Osmanlı Devleti, şartları çok ağır olan Mondros Mütarekesini imzaladı. Buna karşı Mustafa Kemal ve arkadaşlarının başlattığı Millî Mücadele 11 Ekim 1922'de Mudanya Mütarekesiyle sona erdi. Vatan toprakları kurtulduğu gibi 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması ile uluslararası alanda tanındı. Misak-ı Millî'de belirlenen sınırlar için yapılan vatan mücadelesi Türkiye'ye karşı savaşan İngiltere, Fransa, İtalya ve Yunanistan gibi ülkelerle gerçekleşmiş, sonunda kazanılmıştı. 29 Ekim 1923 günü ilan edilen cumhuriyet ile yeni devletin yönetim şekli belli oldu. Atatürk ilk cumhurbaşkanı seçildi. Birçok alanda devrimler gerçekleştirildi.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti

1970'li yılların en önemli olaylarından biri Kıbrıs Barış Harekâtı'dır. Kıbrıslı Rumlar uzun yıllardan beri adada yaşayan Türk halkına acımasızca zulmediyorlardı. 20 Temmuz ve 14 Ağustos tarihlerinde iki kez adaya çıkartma gerçekleştirildi. Neticede Kuzey Kıbrıs Türk Federe Cumhuriyeti kuruldu. Bu devlet daha sonra bağımsızlığını ilan ederek adını Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti olarak değiştirdi.

YARARLANILAN / ÖNERİLEN KAYNAKLAR

Afyoncu, Erhan. (2016). Sorularla Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Afyoncu, Erhan. (2019). Osmanlı Padişahları, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Barthold, Vasilij Vladimiroviç. (2019). Moğol İstilasına Kadar Türkistan, İstanbul: Kronik Yayınevi.

Eberhard, Wolfram. (1996). Çin'in Şimal Komşuları, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Eberhard, Wolfram. (t.y.). En Eski Devirlerden Zamanımıza Kadar Uzak Doğu Tarihi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İnalcık, Halil. (2019). Devlet-i Aliyye & Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I, II, III, IV, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Kafesoğlu, İbrahim. (2020). Türk Milli Kültürü, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Kaşgarlı Mahmud. (1998). Divanu Lügat'it-Türk (çev. B. Atalay), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kesik, Muharrem. (2020). Tematik Selçuklu Tarihi, İstanbul: Ketebe Yayınları.

Kesik, Muharrem. (2018). Anadolu Türk Beylikleri, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Kıldıroğlu, Mehmet. (2013). Kırgızlar ve Kıpçaklar, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kurat, Akdes Nimet. (2019). IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Mesudi, (2018). Kitab'üt-Tenbih ve'l-İşraf, (çev. R. Şeşen), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Mesudi. (2005). Altın Bozkırlar: Muruc Ez-Zeheb, (çev. D. A. Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.

Ortaylı, İlber. (2017). Türklerin Altın Çağı, İstanbul: Kronik Yayınevi.

Ortaylı, İlber. (2017). Cumhuriyet'in İlk Yüzyılı (1923-2023), İstanbul: Kronik Yayınevi.

Ögel, Bahaeddin. (2014). İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ögel, Bahaeddin. (2015). Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I-II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Rasonyi, Laszlo. (1971). Tarihte Türklük, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Şeşen, Ramazan. (2019). İbn Fadlan Seyahatnamesi, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Taşağıl, Ahmet. (2014). Gök-Türkler, I, II, III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Taşağıl, Ahmet. (2013). Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Taşağıl, Ahmet. (2013). Kök Tengri'nin Çocukları, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Yazıcızade Ali. (2017). Tevarih-i Al-i Selçuk (Selçuklu Tarihi), (der. A. Bakır), İstanbul: Çamlıca Yayınları.

Yusuf Has Hacib. (1991). Kutadgu Bilig (çev. R. Rahmeti Arat) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

* Yeditepe Üniversitesi

Şehnâme yazarı, Talikizâde, nakkaş Hasan ve hattatın birlikte özel bir atölyede çalışmaları. *Şehnâme-i Mehmed-i Sâlis* adlı eserden. TSMK H. 1609, y. 74a.

Türk Edebiyatı

Prof. Dr. Nezir Temur*

Türkler ve Türkiye

Türk kültürü ve edebiyatının bilinen en eski yazılı metinleri bugün Moğolistan'ın sınırları içerisinde yer alan *Orhun Âbideleri*'dir. Adı geçen âbideler aynı zamanda Türk isminin geçtiği ilk yazılı metinlerdir. Kaleme alındığı yazı sistemi ve metinlerdeki işlenmiş üslup dikkate alındığında bu metinlerin, yüzlerce yıllık bir kültürel birikimin ve yazı geleneğinin ürünü olduğu açıktır. Bu çerçevede kadim bir geleneğe sahip olan Türk edebiyatının tarihî dönemleri genel olarak üç ana başlık altında sınıflandırılır. Söz konusu dönemler aynı zamanda Türk dilinin tarihî dönemlerini de kapsar nitelikler taşımaktadır. Çalışmadaki tarihî bilgilere ulaşmada *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*'nün çıkarmış olduğu *Türk Dünyası El Kitabı* serisinin *Edebiyat* cildinden büyük oranda istifade edilmiştir. Bu kronolojik esaslı sınıflandırma şu şekildedir:

Türk edebiyatı genel olarak üç ana başlıkta incelenmiştir. İslamiyet'ten önceki dönem sözlü edebiyat ve yazılı edebiyat olarak adlandırılmıştır. İslamiyet'ten sonra onüçüncü yüzyıla kadar geçiş dönemi, onüçüncü asırdan ondokuzuncu asra kadar yüzyıllara ayrılarak sınıflandırılmıştır. Son olarak Batı etkisindeki dönem ise siyasi ve edebi anlayışlara göre incelenmiştir.

İslamiyet'ten Önceki Dönem Türk Edebiyatı

İslamiyet'ten önceki dönem edebî verimleri *sözlü* ve *yazılı* olmak üzere iki alt başlık altında değerlendirilebilir. Sözlü edebiyat ürünleri daha çok belli bir ritüele bağlı olarak icra edilmiştir. Türkler, bu dönemde genel olarak sürek avlarını *sığır*; kurban törenlerini *şölen*; yas törenlerini *yug* olarak isimlendirmişlerdir. Adı geçen ritüeller *kam*, *baksı*, *ozan* gibi birçok toplumsal işlevi olan kişilerce yönetilmiştir. *Yug* adı verilen dinî yas ritüellerinde *sagu* adlı şiirler söylenmiştir. Sagu adlı bu şiirlerde ölen kişinin hayattayken yaptığı işler, iyilikleri anlatılmıştır. Bu sözlü edebiyat türünün en bilinen örneği *Dîvânu Lügâti't-Türk*'te bulunan *Alp Er Tunga* için söylenen saguya ait parçalardır. Türü, *küg* olarak bilinen kısa bir manzumenin müellifi olduğu tahmin edilen *Aprın Çor Tigin*, bilinen en eski Türk şairidir (Tekin 1992:34).

Bu döneme ait yazılı ürünleri *Göktürk Dönemi* ve *Uygur Dönemi* eserleri olmak üzere iki ana alt başlık altında değerlendirmek mümkündür. Türkler bu dönemde yazılı eserlerde *Göktürk* ve *Uygur* alfabelerini kullanmışlardır.

Göktürk Dönemi: Türk dilinin tespit edilen en eski metinleri bugün Moğolistan sınırları içerisinde yer alan ve Yenisey

Irmağı kenarındaki *Orhun Abideleri*'dir. Adı geçen abideler aynı zamanda Türk isminin geçtiği ilk yazılı metinlerdir. Ayrıca söz konusu metinler, eski Türk gelenekleri, Türk dini ve muhtelif konularda bilgiler içermesi açısından Türk kültürünün önemli yazılı kaynaklarındandır (Bkz. Ergin 2012). Orhun abidelerinin dili, yüzyıllar boyunca işlenmiş millî Türk destan dilinin bir örneği olarak kabul edilir. Bunlar içerisinde Orhun Yazıtları en dikkate değer olanlarıdır. Bunlar *Kültigin Yazıtı, Bilge Kağan Yazıtı, Tonyukuk Yazıtı.* Bu yazıtlar 1893 yılında Danimarkalı Türkolog *Thomsen* tarafından çözülmüştür.

Uygur Dönemi: Göktürk devletinden sonra kurulan ve Türk tarihinde yeni bir dönem olarak nitelendirilebilecek Uygurlar döneminde yazılı ürünler genellikle çeviri eserlerdir. Yerleşik hayat tarzını benimseyen Uygurlar farklı dinlerle etkileşim içinde olmuşlardır. Bu durum da doğal olarak onların yazı sistemlerini ve edebî üretimlerini etkilemiştir. Başta Budizm olmak üzere Maniheizm, Brahma gibi dinlerden etkilenen Uygurlar, *Göktürk*, *Uygur*, *Sogd*, *Mani*, *Brahmi* ve *Tibet* alfabeleri kullanarak eserler vücuda getirmişlerdir. Ancak eserlerde daha çok Sogd alfabesinden geliştirilmiş Uygur alfabesi kullanılmıştır. Uygur dönemine ait belli başlı eserler şunlardır:

Altun Yaruk (*Altın Işık*): Buda'nın vaazlarını içeren ve Altın Işık anlamına gelen eser Budist çevreye ait bir metindir. Çinceden Uygur Türkçesine Beş Balıklı Şıngku Seli Tutung tarafından çevrilen eserde masal üslubu taşıyan metinler de yer almaktadır.

Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi (*İyi Düşünceli Prens ile Kötü Düşünceli Prensin Hikâyesi*): Aslının Çince olduğu ve 10. yüzyılda Uygurcaya çevrildiği tahmin edilen eser içerik ve yapı bakımından masal özelliği taşımaktadır. Eserde iyi kalpli bir prensin bütün insanlara yardımcı olabilmek amacıyla peşine düştüğü mücevheri ararken başından geçen maceralar anlatılır.

Irk Bitig (*Fal Kitabı*): Göktürk alfabesiyle yazılan ve 65 paragraftan oluşan eser Manici çevreye ait bir fal kitabıdır.

Sekiz Yükmek (*Sekiz Yığın*): Budizm'e ait inanışları ve ahlaki öğretileri içeren dinî bir eserdir.

Uygur dönemindeki Türk destanları, Alp Er Tunga Destanı, Oğuz Kağan Destanı, Bozkurt Destanı, Ergenekon Destanı, Türeyiş Destanı, Göç Destanıdır.

İslamiyet'in Etkisindeki Türk Edebiyatı (XI. yy - XIX. yy)

XIII. Yüzyıla Kadarki Dönem (Geçiş Dönemi)

İlk dönem olarak nitelendirebileceğimiz bu tarihî dönem, geçiş dönemi niteliği taşımaktadır. 10. yüzyılın başlarına doğru müstakil bir devlet kuran Karahanlı Türkleri, *Satuk Buğra Han* yönetiminde 950 tarihinde İslamiyet'in kabul edilmesiyle ilk İslam devleti kurulmuş oldu. Coğrafi açıdan Doğu Türkistan'la Maveraünnehir sınırlarını içine alan bu devlet, etnik yapısı itibariyle de oldukça çeşitli Türk boyunu idaresi altına almıştı (Caferoğlu 1992: 57). Geçiş dönemi olarak nitelendirilen bu uzun süreçte *Kaşgarlı Mahmut* (Divan-ü Lûgat-it-Türk) ve *Balasagunlu Yusuf Has Hacib* (Kutadgu Bilig) Türk edebiyat tarihinin iki önemli ismi olarak eserler kaleme almışlardır. Döneme ait bazı isimler ve eserler şu şekilde özetlenebilir:

Kutadgu Bilig'in Kahire nüshasının ilk iki sayfası (Mısır Millî Ktp., nr. 168)

Kutadgu Bilig: *Yusuf Has Hâcib* tarafından yazılan İslami Türk Edebiyatı'nın ilk eserdir. *Kut*; Türkçede saadet, devlet demektir. *Kutadgu Bilig*; kutluluk bilgisi, saadet bilgisi, devlet olmanın gerçek bilgisi anlamlarına gelir. Eserin tamamı 6645 beyittir.

Atabetü'l-Hakayık: İslami Türk Edebiyatının, XII. yüzyılda Karahanlı bölgesinde yaşayan önemli isimlerinden biri olan *Edib Ahmed Yüknekî* tarafından yazılan eserin günümüz Türkçesindeki karşılığı *Hakikatlerin Eşiği*'dir. On dört bölüm ve 484 dizeden oluşan eser bir nasihatname özelliği taşır.

Dîvânu Lügâti't-Türk: Türkçenin ilk sözlüğü ve dil bilgisi kitabı olma özelliğine sahip eser *Kaşgarlı Mahmud* tarafından kaleme alınmıştır. Eserin içeriğinde çok sayıda şiir örneği, deyim, atasözü ve 7500'den fazla Türkçe kelime yer almaktadır.

Dîvân-ı Hikmet: XII. yüzyıl mutasavvıf şairlerinden ve *Pir-i Türkistan* diye anılan *Ahmet Yesevi*'nin hikmetlerinin toplandığı eser, yazıldığı yüzyılın en önemli eserleri arasında kabul edilir. İslamiyet'in Türkler arasında yayılması Türk dili ve kültürünün gelişmesi üzerinde olumlu etkiler bırakmıştır.

XIII. Yüzyıl Türk Edebiyatı

Bu döneme ait eserler şekil, içerik ve tür bakımlarından daha önceki dönemlerden

bazı temel farklılıklara sahiptir. Aruz vezni; *kaside, gazel, musammat, mesnevi, rübâî* gibi nazım şekilleri Türk edebiyatına girmeye başlamıştır. Meydana gelen bu yeni edebiyatın yanında, hece vezni ve dörtlüklere dayanan nazım şekilleri gibi millî unsurlarla meydana getirilen halk edebiyatı da devam ediyordu (Timurtaş 1992: 107). Anadolu'da bu dönemde gelişmeye başlayan Türk Edebiyatı *Divan*, *Tasavvuf* ve *Halk Edebiyatı* olarak üçe ayrılmıştır. Bu yüzyılda halk edebiyatında da büyük bir aşama kaydettiği söylenebilir. *Seyit Battal Gazi* ve *Danişmend Ahmet Gazi* etrafında teşekkül eden destanların (*Battalnâme, Danişmendnâme*) bu dönemden itibaren yazıya geçirildiği de görülmektedir. Döneme ait bazı isimler ve eserler şu şekilde özetlenebilir:

Mevlana (Rumi) dünyada en çok tanınan şairlerden biridir. Mesnevi adlı eseri birçok dünya diline çevrilmiştir. 1200'lü yıllarda yaşamıştır ve mezarı Konya'dadır. Ölüm yıldönümlerinde bu şehirde Şeb-i Arus adıyla anma etkinlikleri yapılmaktadır.

Mevlânâ Celaledin Rûmî (1207-1273): Tasavvuf edebiyatının ve mutasavvıf şairlerin en önemli ismi olarak kabul edilmektedir. *Mevlâ*, efendi; *Mevlânâ*, efendimiz anlamlarına gelir. Mevlânâ'nın başlıca eserleri, *Divân-ı Kebir ve Mesnevi*'dir.

Yunus Emre (1241?-1321?): *Horasan Erenleri*'nden kabul edilen *Yunus Emre*, yaşadığı dönemden günümüze kadar Türk kültür tarihinin bütün dönemlerini eserleriyle, fikirleriyle etkileyen mutasavvıf Türk şairidir. Anadolu'nun birçok yerinde *makamı* (kabri) vardır. Yunus Emre'nin başlıca eserleri, *Risâletü-n Nushıyye ve Yunus Divânı*'dır.

Nasrettin Hoca (1208?-1284): Sivrihisar'ın Hortu köyünde dünyaya gelmiştir. Etrafında oluşan fıkralarla geniş bir coğrafyada bilinen halk düşünürü olan

Nasreddin Hoca, Türkistan coğrafyasında *Ependi, Koca Nasır, Molla Nasraddin, Nasreddin Ependi, Kuja Nasr* vb. olarak bilinir. Konya'nın Akşehir ilçesinde dünyaya gözlerini yummuş ve adına burada türbe yapılmıştır.

Dönemin diğer isim ve eserlerinden bazıları ise şu şekildedir: *Ahmed Fakih (Çarhname); Şeyyad Hamza (Yusuf u Züleyha); Hacı Bektaş-ı Veli (Makâlât); Hoca Dehhani; Sultan Veled (Rebâbname).*

Yunus Emre, Türkiye Türkçesinin kurucu şairi olarak kabul edilir. 1200'lü yıllarda Anadolu'nun farklı şehirlerinde yaşamıştır. Günümüzde bile en çok dinlenilen ilahiler Yunus'a aittir. Halk tarafından çok sevildiği için "Bizim Yunus' adıyla anılmıştır.

XIV. Yüzyıl Türk Edebiyatı

Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi olan bu yüzyılda Türkçe, Anadolu'da artık bir edebiyat dili hâline gelmiştir. Bu dönemde dinî-tasavvufi konular dışında eser veren edebiyatçılar da çoğalmıştır. Ayrıca mitoloji ve eski Türk destanlarından izler taşıyan ve daha önceki dönemlerde teşekkül ettiği düşünülen *Dede Korkut Destanları* bu yüzyılda yazıya geçirilmiştir. Döneme ait bazı isimler ve eserler şu şekilde özetlenebilir:

Gülşehri: Hayatı hakkındaki bilgiler eserlerinden derlenerek elde edilmiştir. Döneminin en önemli şairlerindendir. Feridüddîn-i Attâr'ın aynı adlı eserini esas alarak kaleme aldığı mesnevîsi *Mantıku't-Tayr* 4438 beyitten oluşan Türk edebiyat tarihinin önemli eserlerindendir. Gülşehrî'nin diğer eserleri *Felekname, Kerâmât-ı Ahi Evran, Risale-i Arûz*'dur.

Âşık Paşa: XIV. yüzyılın Türk dili için çalışan, Türkçeye ve Türk edebiyatına önemli katkıları olan bir şairdir. Horasan

kökenli bir aileye mensuptur. *Garibnâme, Fakrnâme, Vasf-ı Hâl*... Âşık Paşa'nın eserlerinden bazılarıdır.

Dede Korkut Destanları: Türk kültür hazinesidir. Yazının olmadığı ve hikâyelerin dilden dile dolaştığı zamanlarda anlatılan on iki hikâyeden oluşur. Bilge bir kişiliğe sahip olan Dede Korkut hikâyelerin sonunda gelir ve Oğuz beyleri için dua eder.

XV. Yüzyıl Türk Edebiyatı

Bu dönem Türk kültür ve sanat hayatının en parlak olduğu yüzyıllardan biridir. Bu yüzyılda Osmanlı padişahlarının kendilerinin de şiirle ilgilenmeleri, edebiyatın gelişmesini teşvik etmiştir. *II. Murat "Muradi", Fatih Sultan Mehmet "Avni", II. Bayezid "Adli"* mahlasıyla şiirler kaleme almıştır. Dinî edebiyat da bu yüzyılda büyük bir gelişme göstermiştir. Dinî konularda da çeşitli eserler yazıldığı gibi Hz. Muhammed için bu yüzyılda Mevlid'ler kaleme alınmıştır. Döneme ait bazı isimler ve eserler şu şekildedir:

Şeyhi: Kütahya'da dünyaya gelen ve bu yüzyılın birinci yarısında üstad-ı şuara (Şairlerin Üstadı) olarak nitelendirilen şairin önemli iki eseri *Harname* ve *Hüsrev u Şirin*'dir.

Hacı Bayram Veli: Ankara'nın Solfasol köyünde dünyaya gözlerini açan Hacı Bayram Veli, Türk edebiyatının ön plana çıkan mutasavvıf şairlerindendir. Şathiye, ilahi gibi türlerde şiirler kaleme almıştır.

Süleyman Çelebi: Aruz vezniyle kaleme aldığı 700 beyitlik *Vesiletü'n-necat* adlı eseri, kendinden önce ve sonra yazılan Mevlitlerin en meşhuru olarak değerlendirilir. Dinî edebiyatımızın şaheseri olarak kabul gören *Mevlit* münacat, velâdet, mucizeler, miraç, peygamberimizin vasıfları ve vefatı olmak üzere dokuz bölümden oluşur.

Süleyman Çelebi'nin Mevlidi Osmanlıda en çok okunan metinlerden biridir. Toplu biçimde yapılan mevlit okuma törenleri eş, dost, akraba ve komşuların katılımıyla gerçekleştirilir. Mevlitlerde konuklara yiyecek ve içecek ikramında bulunulur.

Ahmet Paşa: Kendinden sonraki şairleri etkileyen Türk divan edebiyatı şairidir. *Sultanü'ş-Şuara* (Şairlerin Sultanı) unvanına sahip olan şairin *Divan* adlı eseri vardır.

Dönemin diğer isim ve eserleri arasında *Necati Bey, Eşrefoğlu, Kaygusuz Abdal, Hümâmî, Atâyî, Safî, Elvân-ı Şirâzî, Cemâlî, Adnî, Melîhî, Nizâmî, Nişânî* ve *Mesihî* ... *sayılabilir.*

Türkler ve Türkiye

XVI. Yüzyıl Türk Edebiyatı

Osmanlı Devleti'nin her alanda olduğu gibi kültür ve sanat alanında da zirve yaptığı bu dönemde devlet, sanatçılara ve bilim adamlarına destek olmuştur. Devlet adamları konaklarını sanatçılara açmış ve bu mekânlarda çeşitli edebiyat mahfilleri oluşmuştur. Dönemin padişahları da şiirle yakından ilgilenmişlerdir. Gazel ve mesnevi türlerinin da parlak dönemi olan XVI. yüzyılda, tekke ve âşık edebiyatı da gelişimini sürdürmüştür. Saz şiiri bu dönemde hazırlık devresi geçirmiştir. Döneme ait bazı isimler ve eserler şöyle sıralanabilir:

Üç büyük Osmanlı sultanı olan Fatih Sultan Mehmet "Avnî", Yavuz Sultan Selim "Selimî", Kanunî Sultan Süleyman "Muhibbî" mahlaslarıyla şiirler kaleme almışlardır.

Fuzûlî: Sadece XVI. yüzyılın değil, bütün Türk edebiyatının zirvesindeki usta şairlerdendir. Tıp, musiki, kelam, hadis ve tefsir gibi ilimlerde bilgi sahibi olan Fuzûlî eserlerini; Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere 3 dilde yazmıştır. Türkçe ve Farsça divanı bulunmaktadır. *Leylâ ve Mecnûn, Beng ü Bâde, Sohbetü'l-Esmâr, Hadikatü's-Süedâ, Heft-câm, Rind ü Zâhid* başlıca eserleridir.

Bâki: "Şairlerin Sultanı" olarak ünlenen Bâki, İstanbul'da doğdu. Söyleyiş mükemmelliğine dayalı klasik üslubun en önemli temsilci olarak çağdaşlarından ayrıldığı ve âhenk unsurlarını kullanarak şiire ruh üflediği belirtilmiştir. *Divân* ve *Fezâ'il-i Mekke* başlıca eserleridir.

Hayâli Beğ: Kanunî döneminin Fuzûlî'den sonraki en meşhur şairi olan Hayâli Beğ, Vardar Yenicesi'nde doğdu. Şiirlerinde tasavvufi unsurlara ve tabiat tasirlerine yer vermiştir. *Divân* tek eseridir.

Köroğlu: Âşık edebiyatında âşıkların piri olarak bilinir. Yaşadığı dönem ve hayatı hakkında kesin bilgi bulunmayan Köroğlu, yaygın olarak Kazak, Özbek, Türkmen ve Uygur (Gûroglı) sahalarında destan kahramanı, Azerbaycan ve Türkiye sahasında ise hikâye kahramanı olarak bilinmektedir.

Dönemin diğer isim ve eserleri olarak *Zâtî, Sehi Beğ (Heşt-Bihişt), Lâtifî (Tezkire-i Lâtifî), Âşık Çelebi, Hasan Çelebi, Ahdî (Güşen-i Şuâra)* gibi klasik divan şairlerinin yanı sıra *Şeyh İbrahim Gülşeni, Bursalı Muhyiddin Üftade, İdris Muhtefi* gibi tasavvuf şairleri ve *Kerem Dede, Kul Mehmet, Öksüz Ali, Hayali, Bahşi, Armutlu, Çırpanlı, Kul Çulha* gibi sanatçılar sayılabilir.

XVII. Yüzyıl Türk Edebiyatı

Osmanlı Devleti'nde çözülmelerin başlamasıyla gerileme dönemine girilmiştir. Buna karşılık edebiyat ve sanat hayatı gelişimini sürdürmeye devam etmiştir. Ancak dönemin sonuna doğru devlet düzenindeki olumsuzluklardan edebiyat da etkilenmiştir. Dönemin en önemli özelliği, *Sebk-i Hindi* (*Hind Üslubu*) akımı ile üslupta belirgin bir değişme ve yenilenmenin ortaya çıkışı olarak değerlendirilmiştir. *Seyahatnâme* adlı eseriyle Evliya Çelebi, hem nesir alanında önemli bir esere imza atmış hem de seyahatname türünü Türk edebiyatına kazandırmıştır. Bir önceki yüzyılda hazırlık devresi geçiren *Türk saz şiiri* bu dönemde altın çağını yaşamıştır. Döneme ait bazı isimler ve eserler şunlardır:

Nef'î: Asıl adı Ömer olan şair, Erzurum'da doğdu. Türk edebiyatındaki en ünlü kaside üstadı olarak bilinir. Darrî mahlasını da kullanan Nef'î Türkçe ve Farsça divan sahibidir. *Tuhfetü'l-ʿuşşak* ve *Sihâm-ı Kazâ* diğer eserleridir.

Şeyhülislâm Yahyâ: Gazel türünde dönemin ünlü şairi olan Şeyhülislam Yahyâ, İstanbul'da doğdu. Sade ve yalın bir dille yazdığı şiirlerinde, İstanbul Türkçesini kullanmaya son derece önem vermiştir. Şiirlerinde lirik ve coşkulu bir anlatım hâkimdir. *Dîvân, Ferâ'iz Manzumesi Şerhi* ve *Fetavâ-yı Yahyâ* başlıca eserleridir.

Neşâtî: *Sebk-i Hindi* akımının öncülerinden olan şair, Edirneli'dir. Şiirlerinde âhenk ve hayal zenginliği ile dikket çekmiş ve dönemindeki pek çok şairi etkilemiştir. *Divan, Şehrengiz* ve *Hilye-i Enbiya* başlıca eserleridir.

Karacaoğlan: Âşık edebiyatının önemli temsilerinden biri olan şairin hayatı hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. Günlük konuşma dili ve hece ölçüsüyle söylediği şiirlerinde; sevgili, aşk, gurbet, sıla özlemi gibi temaları işlemiştir.

Dönemin diğer isim ve eserleri şöyledir**:** *Necibî* (*Mevlid*), *Fedaî Dede* (*Mantıku'l-Esrâr-ı*), *Gültî* (*Teşrîfâtü'ş-Şu'arâ*), Nevizâde Atayî (*Nefhatü'l-ezhâr ve Sohbetü'l-ebkâr*), *Sabrî, Alî, Riyâzî, Şehrî, Nedim-i Kadim, Fehim, Sabûhî, Sabit Âşık Ömer, Gevheri, Kâtibi, Kayıkçı Kul Mustafa, Aziz Mahmut Hüdai, Niyaz-i Mısri...*

Evliya Çelebi, Seyahatname adlı eseriyle Türk ve dünya tarihinin en önemli gezi yazısı kitaplarından birine imzasını atmıştır. Bu kitapta XVII. yüzyıldaki bütün büyük devletler ve şehirler hakkında bilgi verilirken ayrıca halkın gündelik hayatı hakkında da bilgi verilmektedir.

XVIII. Yüzyıl Türk Edebiyatı

Osmanlı Devleti'nin siyasi ve ekonomik açıdan gücünü tamamen yitirdiği bu dönemin kültür tarihi bakımından en önemli gelişmesi İstanbul'da İbrahim Müteferrika tarafından bir matbaanın kurulmasıdır. *Lâle Devri* olarak anılan ve Patrona Halil İsyan'ı ile son bulan dönem aynı zamanda zevk ve eğlence dönemi olarak hafızalarda yer etmiştir. Lâle devrinde *Nedîm*, yüzyılın sonunda ise *Şeyh Galip* olmak üzere divan edebiyatının iki büyük şairi bu yüzyılda yaşamıştır. Saz şiiri alanında bu yüzyılda geçen asra kıyasla büyük âşıklar yetişmemiştir. Döneme ait bazı isimler ve eserler şu şekildedir:

Nedîm: Yüzyılın ilk yarısının en büyük şairi kabul edilir. Devrin devlet büyüklerine sunduğu kasidelerle, bu türde söz sahibi olmuş ve *Nedimname* adıyla kendine has bir üslupla söylediği gazelleriyle dikkat çekmiştir. Klasik divan şiiri, Mahallileşme Akımı'nın öncüsü Nedim'le birlikte katı kurallarından kurtulmaya başlamıştır. Şiirlerini *Divân*'ında bir araya getirmiştir.

Şeyh Galip: Türk edebiyatının mesnevi alanındaki şaheseri olarak kabul edilen Şeyh Galip, *Hüsn-ü Aşk* yanında birçok kaside ve gazel kaleme almış ve bunları divanında toplamıştır.

Dönemin diğer isim ve eserleri olarak *Osmanzâde Tâ'ib, Yahya Nazim, Rasih Bey, İzzet Ali Paşa, Koca Ragıp Paşa, Fıtnat Hanım, Ebubekir Kânî, Esrar Dede...* sayılabilir.

Şeyh Galip'in Galata Mevlevihanesi'ndeki Türbesi

XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatı

Yenileşme hareketleri ile birlikte toplumun yönünü Batı'ya döndüğü bir dönem olarak bilinen bu dönemde, *Tanzimat Fermanı* ilân edilmiştir. Bu, batılılaşma yönünde, Meşrutiyet'in ilanı ise hukuk ve yönetim açısından önemli bir adımdır. *Encümen-i Şuara* adlı edebî mahfilde toplanan bazı şairler toplumun ihtiyaçlarına cevap veremediği düşüncesiyle divan şiirini modernleştirme gayreti içerisine girmişlerdir. XVII. yüzyıldan sonra Türk saz şiiri için en parlak devirlerden biri de XIX. yüzyıldır. Bu yüzyılda yetişen saz şairleri

kadim geleneğin en başarılı ve kalıcı isimleri olarak kabul edilir. Bu dönemde tekke edebiyatında ise kayda değer bir gelişme olmamıştır. Döneme ait bazı isimler ve eserler şunlardır:

Enderunlu Vasıf: İstanbul'da doğdu. Şöhretini gazel ve şarkılarıyla yapan şairin tek eseri *Divân*'ıdır. Nedîm'in etkisinin belirgin bir biçimde hissedildiği şiirlerinde; İstanbul giyim kuşamı, İstanbul ağzı ve Boğaziçi'nin önemli bir yeri vardır.

Keçecizade İzzet Molla: Derviş ruhlu ve nüktedan bir kişiliğe sahip olduğu belirtilen şair İstanbul'da doğdu. Mesnevileriyle olduğu kadar gazel ve kasideleriyle de dikkat çeken şairlerden biridir. *Dîvân-ı Bahâr-ı Efkâr, Dîvân-ı Hazân-ı Âsâr, Gülşen-i Aşk* ve *Devhatü'l-mehâmid fî tercemeti'l-vâlid* başlıca eserleridir.

Dadaloğlu: Türkiye'de güney bölgelerinde özellikle Çukurova civarında yaşayan *Dadalı* Türkmen aşiretine mensup bir halk şairidir. Çevresinde bir şiir geleneği oluşmuştur.

Erzurumlu Emrah: Erzurum'un Tambura köyünde dünyaya gelmiştir. Emrah ustalığını heceyle yazdığı şiirlerinde göstermiştir. Karacaoğlan tarzı güzellemeleriyle aşkı dile getirmiştir.

Dönemin Diğer İsim ve Eserleri: *Âşık Şem'i, Âşık Şenlik, Âşık Tahiri, Bayburtlu Celali, Bayburtlu Zihni, Ceyhuni, Dertli, Gedai, Hızri, Ruhsati, Seyrani, Sümmani, Tokatlı Nuri...*

Batı Etkisindeki Türk Edebiyatı

Tanzimat Dönemi Türk Edebiyatı (1860-1896)

Sultan Abdülmecid'in padişah olduğu dönemde Sadrazam Mustafa Reşit Paşa'nın gayretleriyle Tanzimat Fermanı ilân edilmiştir. Tanzimat'la birlikte eğitim, yönetim, askerlik gibi alanlarda değişiklikler ve düzenlemeler yapılmıştır. Her alanda olduğu gibi edebiyat ve sanat hayatında da köklü değişimler yaşanmıştır. 1860'da *Agâh Efendi* ve *Şinasi'nin* birlikte çıkardığı *Tercüman-ı Ahval* adlı gazete ile Türk edebiyatında yeni bir dönem *Tanzimat Edebiyatı* adı altında ile resmen başlamıştır. Bu dönemde gazetecilik ve dergicilik faaliyetleri gelişme göstermiş; makale, tenkit, fıkra gibi Batılı türlerin ilk örnekleri verilmiştir. Birinci dönem ve ikinci dönem şeklinde iki devreye ayrılan Tanzimat dönemi Türk edebiyatının en önemli özelliği dilde sadeleşme çabalarının başlaması olarak görülebilir. Döneme ait bazı isimler ve eserler şunlardır:

Şinasi: *Durub-ı Emsal-i Osmaniye* (Atasözleri), *Şair Evlenmesi* (İlk tiyatro). **Ziya Paşa**: *Zafername* (Kaside), *Defter-i Amal* (Hatıra). **Namık Kemal**: *Vatan Yahut Silistre, Akif Bey, Zavallı Çocuk, Gülnihal,*

Kara Bela, Celalettin Harzemşah (Tiyatro); *Osmanlı Tarihi; İntibah* (ilk edebî roman); *Cezmi* (Tarihî roman). **Recaizade Mahmut Ekrem**: *Araba Sevdası* (İlk Realist Roman), *Nağme-i Seher, Yadigâr-ı Şebap, Zemzeme* (Şiir); *Afife Anjelik, Vuslat, Atala, Çok Bilen Çok Yanılır* (Tiyatro); *Talim-i Edebiyat.* **Abdülhak Hamit Tarhan**: *Makber, Sahra, Belde, (Şiir); Finten, Liberte, Hakan, İçli Kız, Eşber, Tezer, Nesteren* (Tiyatro). **Samipaşazade Sezai**: *Sergüzeşt* (Realist Roman), *İclal; Şir* (Piyes); *Küçük Şeyler* (Hikâye).

Edebiyat-ı Cedide Dönemi (1896-1901)

Türk edebiyatında Batı etkisiyle ortaya çıkan bir yenilik hareketidir. Bu topluluğun kurucuları 1896'da *Recaizade Ekrem* önderliğinde *Servet-i Fünun* dergisi etrafında toplanmışlardır. Hüseyin Cahit Yalçın'ın 16 Ekim 1901'de *Edebiyat Hukuk* başlıklı tercüme yazısındaki ifadeler üzerine II. Abdülhamit tarafından dergi kapatılır ve dolayısıyla da bu edebî topluluk dağılır. Servet-i Fünuncular kendilerine Fransız edebiyatını örnek almışlar ve Fransız şairlerden etkilenmişlerdir. Şiirde sembolizm ve parnasizm; roman ve hikâyede ise realist ve natüralist akımlar benimsenmiştir. Döneme ait bazı isimler ve eserler şunlardır:

Tevfik Fikret: *Haluk'un Defteri, Tarih-i Kadim, Rübabın Cevabı, Rübab-ı Şikeste* (Servet-i Fünun dönemi şiirleri); *Şermin* (Çocuk Şiirleri). **Cenap Şehabettin**: *Hac Yolunda, Avrupa Mektepleri ve Suriye Mektupları* (Gezi Yazısı). **Halit Ziya Uşaklıgil**: *Mai ve Siyah, Âşk-ı Memnu, Kırık Hayatlar* (Roman); *Kırk Yıl, Saray ve Ötesi, Bir Acı Hikâye* (Anı). **Mehmet Rauf**: *Eylül, Ferda-yı Garam, Genç Kız Kalbi* (Roman); *Siyah İnciler* (Mensur Şiir); *Pençe, Cidal, Sansar* (Oyun)...

Fecr-i Âti Topluluğu (1908-1909)

Servet-i Fünun dergisi etrafında toplanan edebiyatçılar derginin kapatılmasıyla birlikte yeni bir topluluk kurmuş ve burada bir araya gelmişlerdir. Kendilerine Fransız edebiyatını örnek alan topluluk

Ahmet Haşim

üyeleri "Sanat şahsi ve muhteremdir." sözünü kendilerine ilke edinmişlerdir. Kısa ömürlü olan Fecr-*i Âti* Topluluğu'nun önemi "Türk edebiyatında beyanname yayımlayan ilk topluluk" oluşudur. Topluluğun dağılışından sonra pek çok sanatçı millî edebiyat akımına katılmıştır. Döneme ait bazı isimler ve eserler şunlardır:

Ahmet Haşim: *Piyale, Göl Saatleri* (şiir); *Gurabahane-i Laklakan, Frankfurt Seyahatnamesi, Bize Göre*. **Ali Canip Yöntem**: Geçtiğim Yol (Şiir). **Celal Sahir Erozan**: *Beyaz Gölgeler, Siyah Kitap* (Şiir)...

Millî Edebiyat Dönemi (1911-1923)

Millî Edebiyat Dönemi 1911 yılında Selanik'te çıkarılmaya başlanan Genç Kalemler dergisi etrafında toplanan Ömer Seyfettin, Ali Canip Yöntem gibi isimlerin faaliyetleriyle başlamıştır. Bu dönemde halk şiirinin nazım şekilleri kullanılarak gerçek Türk şiirinin halk şiiri, gerçek Türk vezninin ise hece vezni olduğu yönünde fikirler öne sürmüşlerdir. Edebî eserlerde içerik olarak millî konulara değinilmiştir. Döneme ait bazı isimler ve eserler şunlardır:

Ömer Seyfettin: *Efruz Bey, Yalnız Efe* (Roman); *Harem, Yüksek Ökçeler, Gizli Mabed* (Hikâye). **Emin Yurdakul**: *Türkçe Şiirler, Türk Sazı, Ey Türk Uyan...* **Ziya Gökalp**: *Kızıl Elma, Yeni Hayat, Altın Işık* (*Şiir); Türkleşmek-İslamlaşmak-Muasırlaşmak, Türkçülüğün Esasları...* **Halide Edip Adıvar**: *Yeni Turan, Ateşten Gömlek, Vurun Kahpeye, Sinekli Bakkal* (Roman); *Türkün Ateşle İmtihanı, Mor Salkımlı Ev* (Hatıra). **Reşat Nuri Güntekin**: *Çalıkuşu, Dudaktan Kalbe, Akşam Güneşi* (Roman); *Recm, Gençlik ve Güzellik,* (Hikâye); *Anadolu Notları* (Gezi)... **Refik Halit Karay**: *Memleket Hikâyeleri, Gurbet Hikâyeleri* (Hikâye); *İstanbul'un İç Yüzü, Yezidin Kızı, Çete, Sürgün, Anahtar, Nilgün, Kadınlar Tekkesi, Dört Yapraklı Yonca* (Roman).

Ömer Seyfettin

Yahya Kemal

Millî edebiyat döneminde bağımsız bazı sanatçılar ve eserleri de vardır. **Yahya Kemal Beyatlı**: *Kendi Gök Kubbemiz, Eski Şiirin Rüzgârı, Rubailer* (Şiir); *Aziz İstanbul, Eğil Dağlar, Siyasi Hikâyeler...* **Hüseyin Rahmi Gürpınar**: *Şık, İffet, Mürebbiye, Şıpsevdi* (Roman); *Kadınlar Vaizi, Tünelden İlk Çıkış, Gönül Ticareti* (Oyun)... **Mehmet Âkif Ersoy**: *Safâhât.* **Ahmet Rasim**: *Meyl-i Dil; Nakam, Kitabe-i Gam, Hamamcı Ülfet* (roman); *Gecelerim, Şair, Edip, Muharrir* (Anı).

Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı (1923 - ...)

Cumhuriyetin ilânı ile birlikte Türk tarihinde yeni bir sayfa açılmıştır. 1923'te başlayan bu dönem edebiyat dünyasını da etkilemiştir. Bu dönemde dilde sadeleşme hareketleri hız kazanmıştır. Edebiyatımızda bu dönemde Beş Hececiler, Yedi Meşale, Garip Hareketi, İkinci Yeniciler, Toplumsal Gerçekçiler, Hisarcı Topluluğu gibi edebî topluluklar ön plana çıkmıştır. Gerek şiir gerekse nesir alanında Anadolu'ya yöneliş söz konusudur. Halk kültürü, edebiyatın önemli bir malzemesi olarak yoğun bir şekilde işlenmiştir. Cumhuriyet dönemi edebî ürünleri ve bu türlerde eser veren bazı isimler şöyledir:

Şiir: Milli edebiyat döneminde kullanılan hece vezni bu dönemin şiirinde temel ölçü birimi olmuştur. Edebî topluluklar bu dönemde şiir hayatına yön veren en önemli etken olmuştur. Şiirde her türlü konu işlenmiştir. Cumhuriyet dönemi Türk şiirine yön veren isimler şöyledir: *Ömer Bedrettin Uşaklı, Ahmet Kutsi Tecer, Ahmet Hamdi Tanpınar, Ahmet Muhip Dıranas, Cahit Sıtkı Tarancı, Necip Fazıl Kısakürek, Nazım Hikmet Ran, Orhan Veli Kanık, Melih Cevdet, Oktay Rıfat, Rıfat Ilgaz, Ahmet Arif, Attila İlhan, Bedri Rahmi Eyüboğlu, Behçet Necatigil, Cahit Külebi, Necati Cumalı, Asaf Halet Çelebi, Fazıl Hüsnü Dağlarca, Edip Cansever,*

Ahmet Hamdi Tanpınar, Türk edebiyatının en kültürlü yazarı olarak kabul edilir. Huzur ve Saatleri Ayarlama Enstitüsü onun en meşhur romanlarıdır. Bu eserler pek çok yabancı dile çevrilmiştir. Alberto Manguel, Tanpınar'ın Beş Şehir adlı deneme kitabından ilhamla "Tanpınar'ın İzinde Beş Şehir" adlı kitabı yazmıştır.

İlhan Berk, Ataol Behramoğlu, Cemal Süreya, Turgut Uyar, Sezai Karakoç, Ece Ayhan, İsmet Özel, Cahit Zarifoğlu, Cahit Koytak, Haydar Ergülen...

Roman ve Hikâye: Cumhuriyet döneminin ilk dönemlerinde roman ve öykü yazarları toplumsal konuları eserlerinde işlemiş ve gözlemlerini eserlerine yansıtmışlardır. Halide Edip Adıvar, Reşat Nuri Güntekin, Yakup Kadri Karaosmanoğlu daha önceki dönemlerde temelleri atılan Anadolu'ya yönelişi eserlerinde başarılı bir şekilde ele almışlardır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında ön plana çıkan roman ve hikâye yazarları şunlardır: *Halide Edip Adıvar, Reşat Nuri Güntekin, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Refik Halit Karay, Aka Gündüz, Peyami Safa, Ercüment Ekrem Talu, Halide Nusret Zorlutuna, Şükufe Nihal, Güzide Sabri, Müfide Ferit Tek, Sabahattin Ali, Memduh Şevket Esendal, Mithat Cemal Kuntay, Nahit Sırrı Örik*. **1940'tan Sonra:** *Cevdet Kudret, Samim Kocagöz, Ahmet Hamdi Tanpınar, Halikarnas Balıkçısı, Yaşar Kemal, Orhan Kemal, Fakir Baykurt, Talip Apaydın, Kemal Tahir, İlhan Tarus, Necati Cumalı, Tarık Dursun, Oktay Akbal, Tarık Buğra, Aziz Nesin, Oğuz Atay, Attilâ İlhan, Mustafa Kutlu, Orhan Pamuk, Ayfer Tunç...*

Sadece zamanın ruhuna teslim olmayıp geçmiş ile geleceği, içinde bulunduğu zamanla buluşturan gelenekler, eserler ve isimler her yüzyılda var olacaktır. Bu çerçevede coğrafi genişlik ve tarihî derinlik açısından kadim bir geleneğe sahip Türk edebiyatı her yüzyılda bir çınar misali köklerinden beslenerek filizlenmeye devam etmektedir.

Türk romancı Orhan Pamuk, 2006 yılında Nobel Edebiyat Ödülü'nü almıştır. Doğu-Batı kültürü arasında bir köprü vazifesi gören İstanbul'u anlatmadaki başarısıyla bu ödüle layık görülmüştür. Orhan Pamuk, bu ödülü Mevlana, Şeyh Galip, Yahya Kemal, Nazım Hikmet, Oğuz Atay ve Yaşar Kemal'ler yetiştiren Türk edebiyatının aldığını ifade etmiştir.

YARARLANILAN / ÖNERİLEN KAYNAKLAR

Arat, R. A (1979). Kutadgu Bilig I Metin. 2. Baskı. Ankara: TDK Yayınları

Banarlı, N.S. (2001). Resimli Türk Edebiyatı Tarihi C. 1, 2. Ankara: MEB Yayınları.

Caferoğlu, A. (1992). Karahanlılar Devri Türk Edebiyatı. Türk Dünyası El Kitabı (s.57-67). Ankara: TKAE Yayınları.

Elçin, Ş. (1992). Halk Edebiyatına ve Halk Şiirine Toplu Bir Bakış. Türk Dünyası El Kitabı (s.227-232). Ankara: TKAE Yayınları.

Ercilasun, A. B. (1988). Bengütaş Edebiyatı. Büyük Türk Klasikleri (s.56-78). C.I. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Ergin, M. (2012). Orhun Abideleri. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

İnan, A. (1992). Türk Destanları. Türk Dünyası El Kitabı (s.3-19). Ankara: TKAE Yayınları.

İpekten, H. ve İsen, M. (1992) XVI. Yüzyıl Divan Edebiyatı. Türk Dünyası El Kitabı (s.130-156). Ankara: TKAE Yayınları.

İsen, M. ve Kurnaz, C. (1992) XVII. Yüzyıl Divan Edebiyatı. Türk Dünyası El Kitabı (s.157-184). Ankara: TKAE Yayınları.

Köprülü, M. F. (1980). Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Sakaoğlu, S. (1992). Türk Saz Şiiri. Türk Dünyası El Kitabı (s.282-306). Ankara: TKAE Yayınları.

Tekin, Ş. (1992). İslamiyet'ten Önce Türk Edebiyatı. Türk Dünyası El Kitabı (s.20-56). Ankara: TKAE Yayınları.

Tekin, T. (1992). Türk Dilleri Araştırmaları. İstanbul: Simurg Yayınları.

Timurtaş, F. K. (1992). Türkiye Edebiyatı (13-15. Yüzyıllar). Türk Dünyası El Kitabı (s.107-129). Ankara: TKAE Yayınları.

* Gazi Üniversitesi

Geleneksel Türk Sanatları

Doç. Dr. Şerife Tali*

Türkler ve Türkiye

Türk el sanatları Asya'dan İran ve Irak'a göçen Büyük Selçuklular ve onları etkileyen Hun, Göktürk, Uygur, Gazneli, Karahanlı gibi Türk devletlerinin sanatlarından kaynağını almış, Hitit, Frig, Yunan, Roma, Bizans sanatlarından ve Anadolu uygarlıklarından beslenmiştir. Türkler Anadolu'ya Asya'dan taşıdıkları geleneksel sanatları geçtikleri çevrelerde gördükleriyle geliştirmiş ve oldukça zenginleştirmişlerdir. Yapılan kazı ve incelemeler, Hunlara ait kurganlarda çıkarılan küçük madeni plakalar, kap kacaklar, çanak çömlekler, takı ve mücevherler, halılar gibi çeşitli el sanatları farklı teknikler kullanılarak üretildiğini ortaya koymaktadır. Göktürklerin metal ve tekstil gibi değişik malzemelerle el sanatlarında örnekler vermiş oldukları Çin kaynaklarından tespit edilebilmektedir. Uygurlar, Şamanizm, Maniheizm, Budizm ve İslam'ı da etkileyen heykel ve minyatürlerle bezenmiş el yazmaları realist, natüralist ve antinaturalist üslupta değerlendirilmiştir.

Anadolu'da El sanatları Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı döneminde ekonomi, inanç, gelenek ve kültür çerçevesinde zengin bir oluşum ve gelişime sahiptir.

Selçuklu döneminde ahşap, taş, maden, çini, seramik, hat gibi başlıca sanatlarda yüksek bir teknolojiye ulaşıldığını göstermektedir. Osmanlı döneminde el sanatları saraya bağlı sanatçılardan oluşan Ehl-i Hiref teşkilatına dayanmaktadır. Her sanat dalına ait atölyelerden öncelikle sarayın ihtiyaçları karşılanmaktadır. Sonrasında ise mimari eserlerin süslenmesinde yine buradaki sanatçılar görev almaktadır. 1882'de kurulan "Mektebi Sanayii Nefise-i Şahane", 1927 yılında "Sanâyi-i Nefîse Akademisi"ne dönüştürülmüş daha sonra "Güzel Sanatlar Akademisi" adını almıştır. Bu bölümde Türk sanatında gelişme gösteren geleneksel sanatlar, ana başlıklar hâlinde ele alınacaktır.

Taş (Sengtırâşî-Haccârî) İşçiliği

Taş, dayanıklı ve kullanışlı olması ile mimaride ve sanatta vazgeçilmez bir malzeme olmuştur. Taş işçiliğinde şablonlar çekiç, murç, dişli, kalem, tarak ve mucarta adı verilen çeşitli aletler kullanılmıştır. Mermer ve daha ince işlerde ise aynı aletlerin benzerleri olan narin isimli bir takımla çalışılmıştır. Oyma, kabartma, kakma, ajur ve iki renkli taşların örülmesiyle yapılan geçmeler taş işçiliğinde süslemede uygulanan başlıca tekniklerdir. Taşın işlenmesi, üzerine nakkaşın hazırladığı resmi iğneleme işleminin ardından kömür tozunu silkme usulüyle zemine aktarıp fırça veya

kalemlerle tespit edilen motiflerin işlenmesidir. Türk mimarisinde taş süslemeleri; geometrik, bitkisel, yazı ve figürlü bezeme olarak çeşitli biçim ve zengin şekillerde uygulanmıştır. Taşın üzerine işlenen küçük bir işaret veya bezemede uygulanan çeşitli motif ve sembolik figürlerle tüm sertliğine rağmen, taş, çok şey ifade edebilmektedir. Taşa sembol ve imgeler örülerek çok fazla anlam yüklenebilmesi ile soyut olan sanat da somutlaştırabilmektedir. Yapıldıkları dönemde mimari eserler ne olursa olsun ustanın maharetini, bilgisini baninin zenginliğini, nüfuzunu göstermesi açısından önemlidir. Bu güç ve kuvvetin gelecek nesillere miras olarak bırakılabilmesi yine taş sayesinde mümkündür.

1: Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası (1229-1243) Taç Kapı

2: Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası (1229-1243) Taç Kapı

Ahşap Sanatı

Ahşap, mimarlık ve el sanatlarında işçilik ile tezyinatta önemli bir yer kaplamaktadır. Ahşap işçiliğinde sedir, ceviz, kestane, elma, armut, abanoz, şimşir, gül, tik, kiraz ve bakkam gibi ağaçlar en yaygın kullanılan malzemelerdir. Ahşaptan kapı ve pencere kanatları; minber, mihrap, sütun ve sütun başlıkları; rahle, Kur'an mahfazası, sandık gibi çeşitli eşyaların yapımında farklı teknikler kullanılmıştır. Ahşap işçiliğiyle uğraşan sanatkârlara neccâr, hakk, naht, oymacı veya hakkâk, nahhât, nakkar gibi isimler verilmektedir. Mimarlıktan önce neccarlık veya sedefkârlık öğrenilmesi

şartı bu işin oldukça beceri gerektirdiğini göstermektedir. Taşa uygulanan bütün teknikler ahşaba da uygulanmış ve ahşap daha kolay işlenebildiği için taştan daha zengin bezeme tekniklerine sahip olmuştur. Ahşap teknikler içerisinde en özgün işçilik gerektiren teknik ise hakiki kündekâri tekniğidir. Dikkat ve beceri gerektiren bu teknikte parçalar tutkal veya çivi kullanılmadan eser birbirine çatılarak örülmektedir. Diğer teknik ise taklit kündekâri tekniği olup bu teknikte geometrik kafesi oluşturan kirişler çakılmakta veya parçalar birbirine yapıştırılmaktadır. Kakma (gömme) tekniği, sert ağaçlar üzerine açılan kanallara bakır, gümüş, pirinç gibi farklı madenler çakılarak uygulanmaktadır. Tarsi (rasi) tekniğinde ise ağaç yüzeylere altın, bronz gibi çeşitli madenler oyulup yüzey kaplanmaktadır. Ahşapta sedef bazen tek bazen de fildişi, bağa veya kemik gibi çeşitli malzemelerle birlikte kullanılarak da işlenmiştir. Edirnekâri ise Osmanlıda gelişen bir teknik olarak ahşap üzerine çizilen desenlerin doğal kök boyalarla boyanması işlemidir.

Spot yazı: Osmanlı Dönemi'nde Dalgıç Ahmet Ağa, Sedefkâr Mehmet Ağa bu konuda mahir olarak bilinen en ünlü isimlerdir.

3: Amasya Beyazıd Paşa Cami (1414) Kapı Kanatları

4: Edirne Selimiye Cami (1574) Avlu Kapısı Ahşap Detayı

Maden Sanatı

Türk maden sanatında altın, gümüş, bakır, tunç (bakır-kalay) ve pirinç (bakır-çinko) kullanılan başlıca madenlerdir. Eritilmiş madenlerin istenen biçimde hazırlanmış kalıplara dökülerek doldurulmasıyla döküm, diğer her bir parçanın tek tek bir çekiçle şekil verilmesiyle de dövme tekniği kullanılmıştır. Maden sanatı içerisinde üretilen gündelik eşyalar, mücevherler, askerî silahlar kazıma (hak), çalma, kabartma (repousse), telkâri (filigre), savat (niello), delik işi (ajur), mine, kakma veya yaldız gibi başlıca süsleme teknikleri ile büyük bir ustalıkla gerçekleştirilmiştir. Madenî eşya üzerine desenler kazınarak yuvalar açılıp içine altın ve gümüş teller yatırılarak çekiçle çakılmak suretiyle yapılan tezyinat maden işçiliğinde en yaygın uygulanan düzendir. Birden çok değerli malzeme ile yapılan kakma tekniğine "murassa" adı verilirken firuze ile yapılan tekniğe ise "firuzekâri" denmektedir. Osmanlı'da saraya ait madeni eserler daha çok bu teknikle yapılmış örneklerdir. Madenî eşya üzerine yapılan oyma işine "nakr", bu işi yapan kişiye de "nakkâr" ismi verilmektedir. Selçuklularla en parlak dönemini yaşayan maden sanatında bitki, hayvan, insan figürleri, geometrik desenler ve kitabeler başlıca bezeme unsurlarını oluşturmaktadır. XVI. yy. Osmanlı maden sanatında en gelişmiş dönemdir. Bu asırda sarayda değerli eser ve mahir usta sayısı oldukça artmıştır. Osmanlı maden sanatında Selçukludan farklı olarak figürlü kompozisyonlara nadiren rastlanmaktadır. Kıymetli cevahirle kakılan murassa eserler özellikle III. Murat ve III. Mehmet devrinde oluşturulmuştur. XVIII. asırda madeni eserler üzerinde Batılı üslupların etkisi görülmektedir. Bu dönemden sonra altın ve gümüşün azalması ile birlikte artık maden sanatının farklı bir uygulama alanı olan altın görünümlü tombak (bakır üzerine altın yaldız) eserler verilmeye başlanmıştır.

5: Erzurum Müzesi Şifa Tası

6: Konya Mevlana Müzesi Nisan Tası (14. yy.)

Çini (Kâşî-Sırça) Sanatı

Osmanlıca Çin'e ait anlamındaki "çini", çeşitli biçimlerdeki levhaların renklendirilip sırlanarak fırınlanması sonucu eriyen sır hamurundan yapılmış, levha üzerindeki koruyucu saydam tabakadır.

Çinide malzeme ve teknik birbirini tamamlayan iki unsur olup mozaik çini, minai (heft renk), sırüstü perdah (luster), kabartma gibi teknikler Selçuklu çinisinde kullanılan başlıca tekniklerdir. Çini yapımı özellikle sırlama, silis ve kurşun oksit karışımının çini üzerine sürülüp gerekli derecede pişirilmesi ile elde edilmektedir. Firuze, patlıcan moru, siyah, kırmızı, beyaz, yaldız çinide en çok uygulanan renklerdir. Çini sanatı Osmanlılarda başlangıcından itibaren çeşitli tekniklerin uygulanması ile büyük bir gelişim göstermiştir. XVI. asırda İznik önemli bir çini yapım merkezidir. Kütahya, Diyarbakır Lice, İstanbul Tekfur Sarayı, Osmanlıda diğer bazı önemli çini merkezleridir. İznik ve Kütahya çinileri beyaz hamur üzerine sıraltı tekniğinde beyaz, mavi, lacivert, yeşil, domates kırmızısı, siyah gibi renkler kullanılarak yapılmıştır. Lale, gül, karanfil, sümbül, narçiçeği, lotus, şakayık bahar dalları, serviler, üçtop bulut ise çinide uygulanan başlıca motiflerden bazılarıdır. İznik çinilerinin kaybolması ile Kütahya çinileri önem kazanmıştır. XVIII. asırda İstanbul Tekfur Sarayı'nda yapılan sıraltı tekniğindeki Kâbe ve daha az sayıdaki Medine tasvirli çiniler üretilirmiştir.

7: Konya Karatay Medresesi (1251) Kubbe ve Geçişlerden Çiniler

8: Konya Karatay Medresesi Çini Müzesinde Bulunan Selçuklu Çinileri

Cam Sanatı

Uygarlık tarihi kadar eski olan cam sanatı, silisli kumun potas veya soda, kireç ve bazen daha başka katkı maddeleriyle yüksek sıcaklıkta eritilmesiyle birlikte elde edilmektedir. Cama bakır ve kobalttan mavi; altın ve bakırdan kırmızı; sarı, gümüş ve demir ilavesi ile yeşil gibi renkler verilebilmektedir. İç kalıp cam yapımı, mozaik cam ve benzeri camlarda döküm ile kalıplama ve üfleme gibi çeşitli teknikler kullanılmıştır. Selçuklu'da görülen cam işçiliği özellikle günlük eşyalar ile lüks eşyaların yapımında ve revzen pencere camları için kendisine geniş ölçüde yer bulmuştur. Elde veya çarkta üfleme tekniği ile yapılan cama; oyma, kesme ve perdahlama gibi tekniklerle de farklı desenler verilmiştir.

Osmanlı'da ehli hiref içerisinde "camgerân" adı verilen şişeci-camcı esnaf grubu yer almıştır. Eğrikapı, Tekfur Sarayı, Bakırköy, Barutḥane-i Amire cam üretiminin yapıldığı başlıca merkezlerdir.

Osmanlı'da gelişmiş bir cam sanayi olmasına rağmen Venedik'ten Bohemya'dan da çeşitli camlar ithal edilmiştir. XIX. asırda gelişimini devam ettiren cam, İstanbul'da çok orijinal ve mahalli cam eşya yapan atölyelerinde varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. Bunlar, Beykoz renkli, renksiz ve opal cam ile bir billur çeşidinin üretildiği çeşm-i bülbül gibi çeşitli gruplara ayrılmaktadır. Beykoz tipi cam eşyalar ise dünyanın her yerinde kabul görmüş ve kullanılmıştır. 1902'de kurulan Paşabahçe Cam Fabrikası camın gelişiminin bu yüzyıldaki devamıdır.

9: Süleymaniye Cami Renkli Camları

Hat Sanatı

Arapçada yazmak, çizmek anlamına gelen hat, Arap yazısının estetik ölçülere bağlı kalarak, güzel yazı yazma sanatı olarak tanımlanmaktadır. Hüsn-i hat olarak da bilinen sanat dalı başlangıçta Ma'kılî denilen düz basit çizgilerden ibaretken daha sonra keskin hatlardan oluşan Kufi hat geliştirilmiştir. Hat sanatında Aklâm-ı Sitte (altı kalem), Sülüs, Nesih, Muhakkak, Reyhanî, Tevki ve Rikaa' en yaygın kullanılan kalemler olmuşlardır. Talik hat ise yedinci kalem olarak alınmış ve ölçülü yazılara da heft kalem adı verilmiştir. Beziryağı, balmumu, gazyağı gibi maddelerin yakılmasından elde edilen is, hat sanatındaki mürekkebin özüdür. Siyah renkli bu mürekkebin dışında hat işçiliğinde yaygın olarak sarı renkli zırnık mürekkebi, kırmızı renkli lâl mürekkebi, altın zemin üzerine yazılan üstübeç mürekkebi ve altın mürekkepler tercih edilerek kullanılmıştır. Hat, aharlanıp terbiye edilen kâğıtlar üzerine kamış kalemlerle yazılmaktadır. Hat sanatında XV. yy. ve XVI yy'da Şeyh Hamdullah "Yakut üslubu" ile yeni bir tarz ortaya çıkarılmıştır. Ahmet Karahisari'nin sürdürdüğü bu tavrın daha sonra sülüs ve nesih hattın daha yaygın hâle geldiği, Muhakkak ve Reyhanî hatlarının ise fazla benimsenmediği anlaşılmaktadır. XVII. yy'ın ikinci yarısında "Şeyh üslubu" yerini Hafız Osman'a bırakmıştır. XVIII. yy'da İsmail Zühdü ve kardeşi Mustafa Rakım Efendi gelmiş geçmiş bütün hat üsluplarının zirvesine çıkmayı başarmışlardır. Mustafa Rakım, Hafız Osman anlayışını sülüsten celiye aktararak padişah tuğralarını ıslah etmiş ve hat sanatı Rakım öncesi ve Rakım sonrası olarak iki döneme ayrılmıştır.

Kur'an-ı Kerim, Mekke'de inmiş, Kahire'de okunmuş ve İstanbul'da yazılmıştır, sözü bu sanat dalında Türklerin gösterdiği gelişimi ortaya koyan en güzel ifadedir.

10: Konya İnce Minareli Medrese (1264) Taç Kapı Hat İşçiliği

11: Eyüp Sultan Mihrişah Sebili (1794) Talik Hatlı Kitabeleri

Tezhip (Kitap Süsleme) Sanatı

Tezhip sanatı Orta Asya'da Uygur Türkleriyle ortaya çıkarak gelişme göstermiş, Selçuklularla İran üzerinden Anadolu'ya ulaşmıştır. XIII. yy'da kırmızı, lacivert, mavi, yeşil ve altın yaldız tezhipte kullanılan başlıca renklerdir. Bu dönemde Muhlis Bin Abdullah el Hindi tarafından Mevlana'nın Mesnevisi, Türk tezhip sanatının tezhiplenen ilk anıtsal örneği olmuştur. Tezhipte ana renk gerçek altındır. Farklı ayarlarda hazırlanan varaklar yapıştırma, ezme, sulu olarak kullanma ile serpme ve püskürtme gibi çeşitli tekniklerle uygulanmaktadır. Altını varak halinde kâğıda yapıştırarak motiflerin işlendiği tezhiplerin kâğıtları aharlanmış ve genellikle geometrik, rumi, çiçek desenleri bezemede sıkça tercih edilmiştir. Tezhip sanatı Osmanlı'da Fatih devrinde önemli bir gelişme göstermiştir. Zamanla Baba Nakkaş Üslûbu, Saz Yolu, Kara Memi Üslûbu, Ali Üsküdârî Üslûbu, Atâ Yolu Üslûbu gibi başlıca üsluplar ortaya çıkmıştır. Tezhip sanatı saray nakkaşları aracılığıyla İstanbul, Bursa, Edirne gibi şehirlerde lacivert, siyah, beyaz, yeşil, turuncu, kırmızı gibi renkler ve zenginleşen motiflerle uygulanarak kullanılmıştır. Şahkulu adlı sanatçı ile gelişen saz üslubu, serbest kompozisyona fırça hareketlerine dayalı az renkle çalışılan bir teknik olmuştur. XVI. yy'ın ikinci yarısında Nakkaşbaşı Kara Memi altın yaldız ve lacivert renklerle natüralist çiçekler, bulut, gül ile gül buketleri veya tek çiçeklerle yeni şükufe tarzını geliştirmiştir. Batılılaşma devrinde tezhiplerde ışık-gölge

etkileri ile sarı zemin üzerine aşırı kıvrımlı ve girift kompozisyonlar mavi, kırmızı iri hatayîler şeklinde yapılarak üslubun değiştiği görülmektedir.

12: Tezhipli Fatiha Suresi

Minyatür Sanatı

Minyatür, el yazmalarının bölüm başlarında kızıl-turuncu minium ile (sülüğen, kırmızı kurşun tozu) yapılır. Miniatura adlı tezhipten gelen bu kelime "sülüğenle boyanmış" anlamını taşımaktadır. Minyatürlerin en erken örneklerini, Uygur duvar resimlerinde rastlanan freskler ve dinî içerikli el yazma, kâğıt ve kumaş üzerindeki tasvirler oluşturmaktadır. Minyatür sanatçıları nakkaş, ressam, musavvir gibi çeşitli isimlerle anılmaktadır. Anadolu Selçuklu döneminde Varka ile Gülşah tasvirlenen ilk eserlerden olup resim sanatının bu dönemde gelişimini göstermektedir. Osmanlı döneminde saray teşkilatı içinde ehl-i hiref adı altında kâtipler, mücellitler ve nakkaşlar olarak el yazma eserler ve minyatürler yapılmıştır. Klasik dönemde üslup ve konu bakımından yabancı etkilerden arınan minyatür, üslup olarak Şehnâme türü eserler ve seferleri konu alan tarihsel yazmalar olarak iki ana gruba ayrılmaktadır. Minyatürler basit bir fon üzerine gölgelenmeden, pastel renklerle mimari görüntüler gerçekçi bir yaklaşımla işlenmiştir. Gerçekçi bir yaklaşımla ele alınan tarihi konular ve tören tasvirleri, padişah portreleri olduğu gibi gösteren Türk kitap resminin en önemli özellikleridir. Matrakçı Nasuh manzara ressamlığında çığır açmıştır. Nasuh'un yol üzerlerindeki kentlerin önemli özelliklerini, topografyasını ve anıtlarını mimarlık tarihi açısından yansıttığı eserlerinin başında "Mecmua-i Menazil" gelmektedir. Bu sanat Nakkaş Osman, Seyyid Lokman Nakkaş Hasan, Levni, Buhâri tarafından zirveye çıkarılmıştır. Bu sanat dalı XVII. yy'da doğa ve mekân tasvirlerine üçüncü boyutun

eklenmesi ile daha da farklı bir düzeye ulaşmıştır. Süleymannâme, Surnâme, Falname, Silsilenâme bu sanat alanında verilebilecek başlıca önemli eserlerdir.

13: Topkapı Sarayı Müzesi, Fatih Sultan Mehmet'in Portresi

Farsça "ab-ru" (su yüzü) veya Çağatayca "ebre" (dalgalı) kelimelerinden gelen ebru, kitap ve hat sanatının önemli dallarından biridir.

Ebru Sanatı

Ebru yapımının nerede ve ne zaman başladığı konusu kesin olarak bilinmemektedir. Yapılış biçimine göre ebru battal, somaki, taraklı, çiçekli, şal, serpmeli, bülbülyuvası, kumlu, kılçıklı gibi çeşitli türleri bulunmaktadır. Bitkisel ve doğal yollarla elde edilen boyalarla ebru; sarı, çivit mavisi, siyah, kırmızı, vişneçürüğü, beyaz gibi başlıca renkler kullanılarak yapılmaktadır. Bu boyalar el taşı denen bir aletle mermer bir yüzey üzerinde sulu ortamda ezilerek hazırlanmaktadır. Ebru teknesinin içine suya yapışkanlık katan "kitre" ile suda yayılmayı sağlamak için de "sığır ödü" eklenerek boyalar at kılından yapılmış fırçalarla tekne üzerine serpilmektedir. Tekneye konulan kitreli suyun üzerinde boyalar fırça yardımıyla ve her tarafa dengeli bir şekilde serpilmeye başlanınca renkler suyun sathına bulut kümeleri gibi yayılmaktadır. Teknede bir tel yardımıyla boyalara değişik biçimler verilmesi ile ortaya çıkan desen kâğıda aktarılarak kurutulmaktadır. Her yeni atılan renk ihtiva ettiği öd kesafetine göre daha evvel atılanları itip sıkıştırarak kendisine yer açmakta ve bu tarzdaki ebruya battal ebrusu denilmektedir. Aynı tarzın somaki mermerini hatırlatan renkte yapılan cinsine ise somaki ebrusu adı verilirken,

teknede yapılan nakışlar ancak tek bir kâğıda geçirilebilmektedir. Bir defa yapılan ebrunun aynısı bir daha asla tekrarlanamamaktadır. Bundan dolayı her ebru, asla kopya edilemeyecek eşssiz bir sanat eseri değerini taşımaktadır.

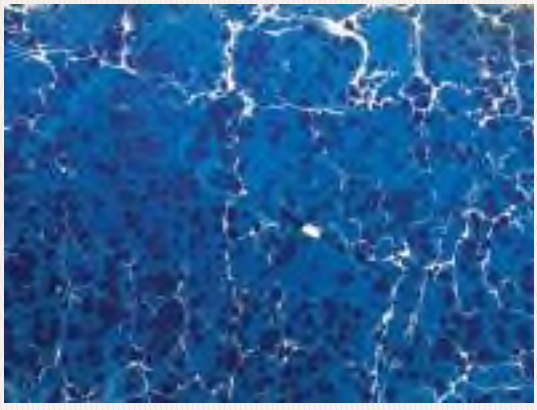

14: Battal Ebrusu, (Özel Koleksiyon)

15: Çiçekli Ebru, (Özel Koleksiyon)

Kalem İşi (Kalemkârî)

Mimaride kubbe içi ve yüzeylerde sıva üzerine doğal boyalarla yapılan süslemeye kalem işi adı verilmektedir. Daha çok yaş sıva üzerine uygulanan kalem işi tekniği, taş ve ahşap üzerine de yapılarak çeşitlenmektedir. Ahşap üzerine uygulanan, üzeri lake ile kaplanmış Edirnekârî bezemeler, kalem işi tezyinatın diğer bir yönünü oluşturmaktadır. Malzemenin cinsine göre nakışlar yağlı boya ya da tutkallı bir boya ile yapılmaktadır. Yapıları süsleyen kalemkârî bezemeler sıva üzerine iki farklı teknikte uygulanmaktadır. Birincisinde nakışlar özel kalıplara çizildikten sonra kalıp üzerindeki resimler iğneleme işleminin ardından sıva üzerine silkme ile geçirilmektedir. Ardından nakışlar renklendirilerek etrafına tahrir çekilmektedir. İkinci tarzda ise kalıp kullanılmadan sıva üzerine serbest fırça ile desenler doğrudan işlenmektedir. Genellikle kemerlerde görülen renkli taş ve mermer taklidi bezemeler bu şekilde gerçekleştirilmektedir. Zaman içerisinde

ortaya çıkan üsluplara uygun olarak kalem işlerinde renk ve motiflerde de değişiklikler görülmektedir.

16: Edirne Selimiye Cami (1574) Kubbe İçi Kalem İşleri

Cild (Kitap Kapları) Sanatı

Mecmua veya kitabın yapraklarını dağılmadan ve sırası bozulmadan bir arada tutabilmek için yapılan koruyucu kapağa cilt denilmektedir. Arapça "deri" anlamına gelen ciltlerin bu işe en uygun malzeme olan deriden yapılmaları sebebiyle bu ismin verildiği bilinmektedir. Cilt yapımında da koyun (meşin), keçi (sahtiyan), ceylan (rak) ve nadiren de sığır derisi (kösele) tercih edilmiştir. Osmanlı döneminde kahverengi, kırmızı, vişneçürüğü, yeşil, mavi, mor, nefti, zeytuni ve siyah gibi renkler derilerde tercih edilmiştir. Başlangıcından bugüne kadar cilt yapımında baskı, kakma ve boyama gibi başlıca teknikler kullanılmıştır. Ciltlerin tezyinatında şemse, rumi, geometrik, bitkisel, geçme ve girift örgülü süsleme; aplike, mozaik, baskı teknikleri kullanılmıştır. Türkler dikişte saf ipeği tercih etmişler, deri cilt, çarkfişe cilt, kadife veya desenli kumaş cilt, ebrulu cilt, murassa'lı (mücevherli) cilt, lake cilt uygulanan bazı cilt çeşitlerindendir. Bu işi yapan mücellitlerin genellikle nakkaş, müzehhip, musavvir veya ebru ustası olmaları gerekmektedir.

Türk ciltçiliğinde daha çok deve derisinden yapılmış kalıplar tercih edilmiştir. Ciltçiliğin özellikle Uygurlar döneminde yaygın bir meslek olduğu görülmektedir.

17: Topkapı Sarayı Müzesi, Lake Cild Sanatı Örneği

Kaat'ı Sanatı

Kesmek anlamına gelen "kaat'ı (kat')", kâğıt veya deri üzerine yapılan ince oyma sanatıdır. Çizilmiş yazı, motif veya bir şekli oyup çıkararak bir başka kâğıt ya da deriye yapıştırmak suretiyle gerçekleştirilen bir sanattır. Bu şekilde yapılmış bir esere katıa (mukatta'); bu işi yapan sanatkâra da kâtı' ve kattâ' ismi verilmektedir. Kâğıt ve deriyi oymak için kullanılan nevregen, ucu keskin eğri bir bıçak olup yapıştırma işi ise çirişli muhallebi ile yapılmaktadır. Kâğıt ve deriden oyularak çıkarılıp başka yere yapıştırılan kısma erkek oyma, oyulan bölüme ise dişi oyma denilmektedir. İslam kitap kaplarında XIV. yy'da deri oymacılığı etkisi ile ortaya çıkan kaat'ı, XV. yy'da ayrı bir sanat dalı olarak gelişimini sürdürmüştür. Bu sanat önce Herat'tan Tebriz'e, oradan da Akkoyunlular aracılığıyla Osmanlı'ya intikal etmiştir. Kaat'ı sanatında renkli, aharlı, ebrulu, genellikle de mühreli ne çok ince ne de çok kalın kâğıtlar kullanılmıştır. Oymalar arasında yazı, çiçek desenleri, hayvan motifleri ve çeşitli ağaçlar stilize edilerek en yaygın süslemeler uygulanmışlardır. Bu sanat XVI. yy'dan itibaren Osmanlı sarayı ve çevresinde gelişen kitap sanatları arasında büyük bir rağbet görerek varlığını XX. yy. başlarına kadar devam ettirebilmiştir.

18: Bitkisel Kaat'ı Sanatı Örneği (TSMK H. 2153, y. 193a.)

Halı ve Kilim Sanatı

MÖ. V. - III. yüzyıla tarihlenen V. Pazırık Kurganı'nda çıkarılan Pazırık Halısı, Türk düğümü ile dokunmuş bilinen en eski halıdır.

Halı, Türklerin dünya sanatına en büyük armağanıdır. Anadolu'da Selçuklularla gelişme gösteren halıcılık sanatı, düğüm tekniği ile koyu zemin üzerine kırmızı, mavi, kahverengi, yeşil gibi renkler kullanılarak sonsuzluk prensibindeki

geometrik motifler, kufi karakterli bordürler bu halıların en karakteristik özelliklerini oluşturmuştur. Türk halılarının ham maddesi yün, ipek, pamuk veya tiftik olup düğüm ipleri, yün ya da ipekten yahut bu ikisinin karışımından yapılmaktadır. Halıda dokunan iplerin boyanması XIX. yy. ortalarına kadar bitki ve böceklerden elde edilen tabii boyalardan sağlanmıştır. Dokuma sırasında Gördes veya Türk düğümü, sena (sine) veya Acem düğümü olarak iki farklı düğüm tipi uygulanmıştır. Birinci tipte düğüm, iplik iki arışın üzerinden geçirilip aradan çıkarılarak atılır ve simetrik bir görünüm alır. İkinci tipte ise düğüm, iplik bir arışın altından sağa veya sola doğru geçirilip diğerine dolandırmak suretiyle atılır ve bu tipte görüntü asimetriktir. Acem düğümü daha sık atılabilmesi sebebiyle daha zarif motiflerin işlenmesine kolaylık sağlamaktadır. Türk düğümüyle ise daha sağlam bir dokuma elde edilmektedir. XVI.-XVIII. yy. Osmanlı halıcılığının en parlak dönemi olup genellikle halılar dokundukları yörelerin ismi ile anılmıştır. Uşak, Bergama, Kula, Gördes, Milas, Konya, Niğde, Kırşehir, Sivas ve Kayseri önemli bazı halıcılık merkezlerindendir. Osmanlı sarayında ehl-i hiref adıyla anılan sanatkârlar içinde halı dokuyanlar da "cemâat-i kalîçebâfân" sayılmaktadır. Desenleri saray atölyelerinde çizilen Osmanlı saray halıları çözgü ve atkı iplerinde ipek, yün gibi malzemelerle tamamen natüralist çiçek motifleri ve İran sine düğüm tekniği ile yapılmıştır. Şeftali, bal sarısı, çivit mavisi, yeşil renklerle hançerli kıvrık yapraklar, lale, sümbül, karanfil, gül, bahar çiçekleri halılarda en çok uygulanan renk ve motiflerdir. Kilim ve cicim ise halıdan teknik ve desen olarak ayrılan diğer dokuma türleridir. Ana malzemesi yün olan kilimde iki iplik sisteminde dik tezgâhlarda düğümsüz olarak yapılırken desen her iki yüzde de aynıdır. İlikli ve iliksiz teknikleri ile dokunan kilimler dokuma arasına parçalar hâlinde cicim, sili, sumak gibi tekniklerle de dokunmuştur.

19: Kayseri Yahyalı Halısı (Özel Koleksiyon)

Kumaş Sanatı

Kumaş, İlkçağdan itibaren en önemli milletlerarası ticaret ürünüdür. Altın ve gümüş tellerle dokunan ağır ipekli kumaşlar ülkelerin kudret ve zenginliğini gösteren bir simge olarak kabul görmüştür. Anadolu Selçuklu Devletinde altın tellerle işlenen ipekli kumaşlar Konya, Sivas, Kayseri, Erzincan gibi şehirlerde dokunmuştur. İslam ülkelerindeki kumaş cinsleri ve teknikleri ise genellikle ortaktır. Kumaşları süsleyen ortak İslami motiflerin yanı sıra desen anlayışı ve zevki ülkelerin kültürlerine göre de farklılık göstermektedir. Kumaş sanatı XV. ve XVII. yüzyıllar arası Osmanlı Dönemi'nde dünyada eşi görülmemiş bir düzeye ulaşmıştır. Osmanlılar bu dokuma geleneğini Selçuklulardan devralmışlardır. Bursa ve İstanbul'dan başka Anadolu'nun şehirlerinde ve Osmanlı'nın hâkim olduğu bazı ülkelerde; atlas, canfes, çatma, çitari, çuha, diba, futa, hatayi, kadife, kemha (ipek, altın ve gümüş tellerle dokunan kaftanlık), kutnu (pamuk), seraser (çözgüsü ipek atkısı gümüş veya altın), serenk (üç renk sarı ipek), vale, zerbaft (altın telle dokunan ipekli), selimiye (ipekli ve çiçekli kumaş) adlı her çeşit kumaş dokunarak üretilmiş ve ihraç edilmiştir. Türk kumaş sanatı her devrin üslubunu yansıtan zengin desenleri ve çeşitli teknikleri ile Türk el sanatları içerisinde ticari ve hediyelik bir ürün olarak devletin siyasi ve sosyal hayatında etkili ve değerli olmuştur.

Osmanlı döneminde Bilecik, Amasya, Ankara, Tokat, Malatya, Denizli ve Akşehir, Halep, Şam, Yemen, Sakız Adası imparatorluk sınırları içindeki dokuma merkezlerinin en önemlilerindendir.

20: Topkapı Sarayı Müzesi, Sultan I. Ahmed Çocukluk Kaftanı (N. Atasoy'dan)

Not: Minyatür, Kumaş ve Cilt sanatına ait görseller Nurhan Atasoy'un Hasbahçe kitabından; tezhip sanatına ait görseller Filiz Çağman'ın Topkapı Sarayı Müzesi'nde Bir Osmanlı Kitap Sanatı Şaheseri, Ahmed Karahisari Mushaf-ı Şerifi ve P Sanat Dergisi'nden; Kaat'ı sanatına ait görsel ise Metin Sözen ve Şemsi Güner'in Geleneksel Türk El Sanatları kitabından alınmıştır.

YARARLANILAN / ÖNERİLEN KAYNAKLAR

Barışta; H. Örcün. (1998). Türk El Sanatları, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Diyarbekirli, Nejat ve Aslanapa, Oktay. (1993). Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Sözen, Metin ve Şemsi Güner. (1998). Geleneksel Türk El Sanatları, İstanbul: Hürriyet Gazetecilik.

* Ordu Üniversitesi

Türk Mimarisi

Doç. Dr. M. Sami Bayraktar*
Prof. Dr. Mehmet Yavuz**

Türkler ve Türkiye

İslam öncesi dönemde ana yurtlarını genişleterek Hint alt kıtasının kuzey kesimleri, Çin içleri, Avrupa, Balkan, Kafkas, Anadolu ve Orta Doğu'ya kadar yayılan çok sayıda Türk devletinden sonra Türklerin İslam'ı kabulü ile birlikte güçlü devlet gelenekleri kuvvet kazanarak sürmüştür. Anadolu öncesinde; Asya'nın ortasında kalan Türkistan topraklarında ve Mısır'da, tarihi sırayla; Tolunoğulları, İhşîdîler, Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular boy göstermiştir. Güçlü devlet geleneklerine paralel olarak tüm bu Türk devletlerinin gelişmiş bir mimari geleneği bulunmaktaydı. Ancak bu bölümde sadece Türklerin günümüz Türkiye topraklarında ortaya koymuş oldukları mimariye yer verilecektir.

Anadolu Selçukluları Devri Mimarisi

Anadolu'daki İslâm varlığı Emevî ve Büyük Selçuklularla başlar. Ancak gerek İslâmiyet'in gerekse Türklerin Anadolu'ya kesin bir biçimde yerleşmeleri, Selçukluların 1071 yılında Bizans İmparatorluğu'na karşı kazanılan Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'nun büyük bir kısmının fethi ile gerçekleşmiştir. Türkistan'dan Anadolu'ya hareket eden ve Oğuz kökenli birçok oymak ve beyliğin içinde bulunduğu bu milletin XIII. yüzyılın sonuna kadar meydana getirdiği sanat eserleri, Anadolu Selçuklu Sanatı olarak kabul edilir. Selçuklu devri sanatı ve mimarisi, XI. yüzyıl ortalarından yaklaşık XIII. yüzyıl sonuna kadar süren bir üslup devresidir.

Konya yöresinde bulunan Selçuklular merkez olmak üzere, Erzurum yöresinde Saltuklular, Diyarbakır - Mardin yöresinde Artukoğulları, Tokat – Sivas - Kayseri yöresinde Danişmentliler, Kemah - Erzincan - Divriği yöresinde Mengücekliler, Erzen ve Bitlis yöresinde Dilmaçoğulları, Ahlat yöresinde Ahlatşahlar (Sökmenliler) bu dönemin beylikleridir. Konya, Selçuklu siyasetinin olduğu gibi sanat ve mimarisinin de başkenti olmuştur.

XII. yüzyıl iç karışıklıklar, Batı'da Bizans'la ve Haçlı ordularıyla, doğuda Ermenilerle yapılan savaşlar nedeniyle Selçuklu mimarisinin ve sanatının az sayıda ve nitelikçe pek fazla gelişememiş eserlerle devam eden bir arayış devresi olarak yorumlanabilir. XII. yüzyıl sonunda, Sultan 2. Kılıçarslan ile Konya merkez olmak üzere başlayan hızlı yapılaşma, Sultan 1. Alâeddin Keykubâd zamanında (1220-37) zirve yapmıştır. Bu dönem, Anadolu ve İslam dünyasına Selçuklu

sanat ortamı ve üslubunu kazandırmıştır. Selçuklu sanatının temel anlayışı, genel İslâm sanatı ve daha sonra şekillenecek olan Osmanlı sanatıyla benzerlikler göstermekle birlikte özel bir kimlikle ortaya çıkmıştır. Bu sanatın üç temel kaynağa dayandığı söylenebilir. Bunlardan birincisi, İslâm'ın temel felsefesini işleyen biçimlerdeki manevi özdür. İkinci kaynak yerli kültürlerin kaçınılmaz etkisidir. Üçüncü olarak da başlangıçları İslâm öncesi devrelere kadar inen Türkistan sanatının (Asya Türk) motifleridir. Selçuklu üslubu, özellikle mimari eserlerde kendini gösterir.

Anadolu Selçuklu - Afyon Ulu Camii (A.Yavuzyılmaz)

Camiler: Diğer Müslüman toplumlarda olduğu gibi Selçuklularda da cami, hayatın odak noktasını teşkil eder. Camiler, namaz gibi ibadetlerin yanı sıra halkın ve eşrafın toplandığı, siyasî ve günlük işlerin konuşulup birtakım kararların alındığı yerler olmuştur. Anadolu'da yapılan ilk camiler Büyük Selçuklulara bağlanmaktadır. Ani'deki Menûçihr Camii (1072-1086), Şam Emeviyye Camii'nin planını küçük farklarla tekrarlayan Diyarbekir Ulucamii (1091-1092), Siirt Ulucamii (1128'den önce) ve Bitlis Ulucamii (1150'den önce) Anadolu'nun ilk camileridir. Bunları takip eden Anadolu Selçuklu camileri Türkistan ve Anadolulu özellikleri sentezleştirip Konya merkezli bir merkezi üslubu meydana getirmeye çalışan eserlerdir. Mihrap önü kubbeleri, iç avluları ya da bir avlu fikrini verecek olan aydınlık fenerleri, abidevi taç kapı ve minareleriyle dikkat çeken bu yapılar dışta büyük ölçüde yalın içte ise zengin sayılabilecek süsleme programlarına sahiptir.

Anadolu Selçuklu - Konya İnce Minareli Medrese (M.Yılmaz)

Yerleşim merkezlerinde bulunan ve "ulucami / büyük cami / camii kebir / cuma camisi" gibi adlarla anılan büyük camiler bu devrin sanat üslûbunu önemli ölçüde yansıtan yapılardır.

Anadolu Selçuklu - Konya Sahip Ata Camii (Ş.Tali)

Anadolu Selçuklu camilerinde zengin bir mekân düzeniyle karşılaşılır. Araştırmacılar tarafından farklı tipolojik tasnifler yapılmış olmasına karşılık genel bir bakışla bu camilerin enine/kûfe, boyuna/derinlemesine, merkezî planlı ve tek kubbeli şeklindeki plan şemalarını ortaya koydukları söylenebilir. Çeşitli alt tiplere ayrılmakla birlikte Anadolu Selçuklu camilerinin büyük bir kısmını "çok ayaklı Selçuklu Ulu Camisi" şeklinde tarif etmek mümkündür. Bu camiler çok sayıda taşıyıcı üzerinde yükselen kâgir kemer ve tonozlar veya ahşap kirişler üzerinde toprak dam ile örtülüdür. XIII. yüzyılın Anadolu'daki önemli örneklerinden Afyon, Sivrihisar, Konya Sahip Ata, Ankara Arslanhane gibileri değişen sayıda ağaç direkler, işlemeli başlıklar, kalemişli tavan kaplamaları, mihrap ve minberleriyle ünlüdür. Selçuklu camileri kalevâri görünümlü duvarlara sahiptir. Yapı dışındaki sade görünüme karşılık iç mimaride kimi mimari elemanlarda yoğunlaşan çeşitli türde bezemelerle karşılaşılır. Yapı içlerinde taş, ahşap, kalemişi, çini ve alçı bezemeler görülür. Sivas'ın Divriği ilçesinde Mengücüklüler tarafından 1229 yılında yaptırılan, dârüşşifâ ve türbeyle birlikte bir külliye oluşturan Divriği Ulucamii, özellikle taş bezemeleriyle devrini aşan bir Selçuklu şaheseridir.

Anadolu Selçuklu - Konya Karatay Medresesi (A.Yavuzyılmaz)

Medreseler: Türklerin Anadolu'yu fethetmesiyle beraber başkent Konya başta olmak üzere Kayseri, Sivas, Amasya, Afyon, Sinop gibi diğer Selçuklu şehirlerinde İslami ilimler, tıp eğitimi –pratiği, astronomi, matematik, fen gibi farklı alanlarda eğitim-öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü medreselerle karşılaşılır. Anadolu Selçuklu devri medreseleri tipolojik bağlamda açık avlulu ve kapalı avlulu (kubbeli) olarak sınıflandırılmıştır. Bu yapıların her ikisinde de ortada dörtgen bir avlu, avlu ortasında şadırvan veya havuz şeklinde bir su yapısı, avluyu iki, üç veya dört yönde

çeviren eyvan ve revaklar ile bunların gerisinde sıralanan hücreler bulunur. Selçuklu medreselerinde dış mimaride bezeme taç kapıda yoğunlaşır. Yapı içlerinde ise kubbe, kubbe geçişleri ve pencere alınlıklarında çini, tuğla ve taş süslemeler dikkat çeker.

Türbeler: Orta Çağ İslam dünyasında en bol ve çeşitli türbe örnekleri Anadolu Selçuklu devrine aittir. Anadolu Selçuklu türbeleri Büyük Selçuklu türbelerinin benzerleri ve uzantısı şeklindedir. Çoğu zaman daha küçük ölçüde olmakla birlikte plan, inşa teknikleri cephe ve süsleme yakın benzerlikler gösterir. Anadolu'da Selçuklu mezar anıtları kümbet ve türbe olarak gelişimini sürdürmüştür. Anadolu'da türbe yapılarının içinde; cenazelik katı bulunan çoğunlukla çokgen gövdeli ve külah örtülü olanları "kümbet" olarak anılır. Kendine has bu görünümleri nedeniyle karakteristik ve sembolik bir mezar anıtı niteliği kazanan kümbetler, çok defa bağımsız yapı, bazı durumlarda ise medrese veya camilerle birlikte inşa edilmiştir. Türbelerin menşei konusunda genel olarak Türklerin Türkistan'da kullandığı çadırların kaynaklık ettiği görüşü kabul edilmektedir. Selçuklu türbelerini kare, dikdörtgen sekizgen, silindirik, dilimli, eyvan tipi, kümbetle eyvan karışımı şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Bu devirde sanat değeri yüksek mezarlar da görülür. Çok faklı tipte zengin bir tipolojiye sahip mezarlar içerisinde son derece görkemli ve sanat değeri yüksek olanları bulunur. Dünyanın en büyük tarihi İslam Mezarlığı olan Ahlat'taki Selçuklu devri mezarlığı, itinalı, abidevi, özgün, yüksek sanat ve belge değeri taşıyan mezar örnekleriyle son derece önemlidir.

Anadolu Selçuklu - Aksaray Sultan Hanı
(A.Yavuzyılmaz)

Kervansaraylar (Hanlar): Bu yapılar hem "kervansaray" hem de "han" şeklinde isimlendirilmiştir. Hanlar, inşa edildikleri yerlere göre şehir içi hanları ve şehir dışı (menzil) hanları olmak üzere ikiye ayrılır. Selçuklu döneminden günümüze şehir içi hanı ulaşmamıştır.

Selçuklu hâkimiyeti sonrası Anadolu milletlerarası ticaretin merkezi olmuştur. Selçuklu sultanları Anadolu'nun bir ucundan diğer ucuna, ana ticaret yollarından ara yollara kadar her alanda kervansaray yaptırmışlardır.

Selçuklu kervansaraylarında sefer sırasında ordunun konaklamış ve yabancı hükümdarlar ağırlanmıştır. Bu yapıların gerektiğinde hapishane ve sığınak gerektiğinde de düşmana karşı durabilmek için iyi birer kale, önemli yolların ve geçitlerin güvenliğini korumak için birer derbent (karakol) olarak da kullanıldığı bilinmektedir. Selçuklu kervansarayları, kesme taş kaplı ve destek kuleleriyle güçlendirilmiş yüksek duvarlarıyla her türlü saldırıya dirençli kalevâri yapılardır. Duvar kuleleriyle donatılan yapılara oldukça büyük boyutlu gösterişli taç kapılarla girilir. Kervanların güvenliği kadar kervanlarla yolculuk yapan kişilerin her türlü ihtiyacını karşılayacak şekilde düzenlenen kervansaraylarda; barınma, yemek, hamam, mescit, çeşme, şadırvan, şifahane, eczane ve gerektiğinde hekim, fakir yolculara bedava ayakkabı, hayvanlar için yem, ahır, nalbant, veteriner, araba tamiri gibi hizmetler sunulmuştur. Çok sayıda insan, yük hayvanı ve eşyayı barındırabilecek şekilde ticari menziller üzerinde takriben 40 km. aralıklarla inşa edilen kervansarayların en güzeli olarak Kayseri-Sivas yolu üzerinde Alâeddin Keykubad'ın emriyle inşa ettirilen Sultan Hanı gösterilebilir.

Saray ve Köşkler: Anadolu öncesi Türk devletlerinde oldukça büyük boyutlu ve karmaşık denilebilecek mekân düzenlerine sahip gelişmiş bir saray geleneği bulunmasına karşılık Anadolu Selçuklu sarayları ve köşkleri hakkında günümüze ulaşan yapıların son derece az ve kalıntı hâlde olmalarından dolayı ayrıntılı tespit ve değerlendirme yapma imkânı bulunamamaktadır. Ancak sözü edilen örnekler, Anadolu'da Selçuklu saray ve köşklerinin mütevazı ölçüde taş ve tuğla malzemeyle inşa edilmiş zengin alçı ve çini kaplamaları ile dikkat çeken eserler olduklarını göstermektedir. Anadolu Selçukluları devri saray ve köşkleri olarak; başkent Konya'da Alâeddin Tepesi'ndeki Kılıçarslan Köşkü, Beyşehir'deki Kubâdâbâd Sarayı, Kayseri'deki Keykubâdiye, Alanya Kalesi'ndeki İç Kale Sarayı, Kayseri Haydar Bey Köşkü, Kayseri Erkilet Hızır İlyas Köşkü, Kayseri Kızıl Köşkü, Artukoğulları'nın Diyarbakır'daki Artuklu Sarayı önemli yapılar olarak öne çıkmaktadır.

Anadolu Selçuklu - Divriği Ulu Camii ve Şifahanesi-Taç Kapı (A.Yavuzyılmaz)

Diğer Yapılar: Kale gibi çeşitli askeri yapılar, hamam, darüşşiffa, zaviye, hankâh, çeşme, şadırvan, tersaneler bu grupta incelenebilir. Artuklu eseri Diyarbakır Kalesi, Ankara Akkale, Alanya Kalesi, Erzurum Micingirt Kalesi birçok Selçuklu kalesi içerisinde dikkat çeken örneklerdendir. Anadolu Selçuklu darüşşifaları kurumsal ve mimari bakımdan zamanının çok önünde olup İlhanlı ve Avrupa hastanelerine büyük ölçüde örneklik teşkil etmiştir. Kayseri Gevher Nesibe Dârüşşifâsı ve Tıp Medresesi (1205) Anadolu'da İslâmî döneme ait en eski hastane olup dünyanın ilk tıp fakültesi olarak kabul edilir. Anadolu'da Selçuklu devrinde Sinop (1220-1224) ve Alanya'da (1227-28) tersaneler bulunmaktaydı. Ayrıca Çorum'da Mecitözü Tekke Köyü Elvan Çelebi Zâviyesi (1283), Tokat'ta Ebû Şems Hankâhı (1288) ve Sümbül Baba Zâviyesi (1291) Anadolu'da Selçuklu dönemi tarikat yapılarıdır. Konya'daki Mevlânâ Dergâhı (1273) ise daha sonraki dönemlerde yapılan ilâvelerle değişerek Osmanlı karakterini yansıtır hâle gelmiş büyük bir külliyedir. Anadolu Türk döneminden günümüze ulaşan en eski hamam Artukoğulları'na ait olan Mardin Emineddin Maristanı Hamamı'dır. Selçuklu hamamları genellikle yalın, sıcaklık düzenine göre; köşe halvetli üç veya dört eyvanlı plan şemalarının ağır bastığı tiplerde karşımıza çıkar. Anadolu'da Selçuklu devrinde inşa edilen epey sayıda köprü günümüze ulaşabilmiştir. Anadolu'nun en eski Türk Köprüleri Artukoğulları'na aittir (Diyarbakır'daki Dicle Köprüsü - 1064-65). Anadolu Selçuklu çağı köprülerinin estetik bakımdan en güzel ve abidevi örnekleri de, Güneydoğu Anadolu'da Artukoğulları hâkimiyetindeki topraklarda inşa edilmiştir. Hasankeyf'teki (Hısnıkeyfâ) Dicle Köprüsü (en büyük açıklığı 40,22 m) ve Malabadi Köprüsü (38,60 m) en geniş açıklığa sahip örneklerdir. Malabadi Köprüsünün kemer açıklığı dünyada halen ayakta olan tarihi kâgir köprülerde görülen en büyük kemer açıklığıdır.

Anadolu Beylikleri Devri Mimarisi

Selçuklu ile Osmanlı mimarileri arasında bir köprü oluşturan ve bu yönüyle Türk mimari tarihinde özel bir öneme sahip olan Beylikler dönemi mimarisi, ortak sayılabilecek bir üslup birliği göstermez. Bu dönemde bir yandan Selçuklu özellikleri

Beylikler devri çini tezyinatı, kısmen Selçukluların bir devamı şeklinde kısmen de Osmanlı Beyliği'nde olduğu gibi yenilikçi bir çehre ile özellikle Osmanoğulları, Aydınoğulları, Karamanoğulları ve Eşrefoğulları tarafından sürdürülmüştür.

sürmüş, öte yandan Osmanlı mimarisinden de etkilenilmiştir. Beylikler dönemi sanatı ayrıca, kısa bir zaman içinde imparatorluk sanatına yükselmiş olan Osmanlı mimarisinin oluşumuna katkıda bulunmuştur. Beylikler, sahip oldukları şehirlerin surlarını kuvvetlendirmiş, kimilerini yeni surlarla sarmışlardır. Cami, mescit, medrese, imaret, tekke, hankâh, zaviye, han, hamam, türbe, köprü, çeşme, köşk ve kasırlar yaptırmışlardır.

Anadolu Beylikleri Devri - Beyşehir Eşrefoğlu Camii (A.Yavuzyılmaz)

Beylikler devri camilerinde şaşırtıcı bir çeşitlilik göze çarpar. Anadolu'da Beylikler dönemi camileri içinde, sonraki gelişmeler bakımından en ilgi çekici olanları Aydınoğulları'nın Selçuk İsa Bey Camii (1374), Saruhanlılar'ın Manisa Ulucamii (1376) sayılabilir. Selçuk İsa Bey Camii, Şam Emeviye ve Artuklu camilerinin tasarım özelliklerini yeniden yorumlamış olması yanında, avlu düzeniyle Osmanlı'nın avlulu camilerine öncü olmuştur. Dulkadırlıların 1515 tarihli Elbistan Ulucamii ile Osmanoğulları'nın Diyarbakır Fatih Paşa Camileri dört yarım kubbeli merkezi planlı camilerin Anadolu'daki ilk örnekleri olmaları bakımından son derece önemlidir. Karamanoğulları'nın Ermenek Ulu Camii (1302-03) gibi birçok yapısı Selçuklu üslubunu yansıtmakta iken Mut Lal Ağa Camii (1440-50) Selçuklu geleneğinden faklı olarak geliştirdiği merkezi planıyla yarım kubbeli üst örtünün meydana getirdiği kademeli üst yapısıyla yenilikçi bir yapı olarak Osmanlı'nın merkezi planlı camilerine yakın durmaktadır.

Beylikler devri medreseleri, ortada bir açık veya kapalı avlu ile onu çevreleyen eyvan ve hücre düzeniyle Selçuklu geleneğini büyük ölçüde devam ettirir. Selçuklu kümbet mimarisi genel özellikleri ile Beylikler devrinde de devam etmiş ancak bu alanda bazı değişik uygulamalar da yapılmıştır. Türbelerde baldaken tip ortaya çıkarak yaygınlık kazanmış, ayrıca türbe-eyvan birleşimli Türkistan uzantısı olarak yorumlanabilecek türbeler yapılmıştır. Beylikler devri hanları, menzil hanları ve şehir içi hanları şeklinde iki gruba ayrılır. Bunlar Selçuklu devrinin büyük yapılarına nispetle mütevazı yapılardır. Beylikler devrinin su yapıları olan köprü, çeşme ve hamamları büyük ölçüde Selçuklu

geleneğini sürdürür. Devrin saray, köşk ve kasırları için seyahatname gibi bazı kaynaklarda geçen sınırlı bilgiler dışında ayrıntılı bir bilgi bulunmamaktadır.

Çok sayıda milletin bir arada yaşadığı Büyük Osmanlı Devleti (Devlet-i Aliyye-i Osmaniye) bir medeniyet kurma becerisi göstermiş, bu yönüyle tarihteki en köklü ve iz bırakan Türk devleti olmuştur.

Osmanlı Mimarisi

Osmanlı öncesi Türk mimarisinde, Asya'da, Suriye, Irak, Mısır bölgelerinde ve Anadolu'da kendi içinde devamlı bir kültür alışverişi söz konusu olmuştur. Küçük bir beylikten büyük bir imparatorluğa dönüşmesi; uzun bir tarihe, merkezi dünyanın çok geniş bir alanına yayılmasının sonucu olarak Osmanlı mimarisi ve sanatı, tarihi seyri içerisinde birtakım üslûp ve bölgesel karakterler yansıtır. Anadolu Selçuklu devrinde, Anadolu dışına çıkamayan bir Selçuklu yerine Anadolu, Balkanlar, Kafkasya, Orta Doğu, Kuzey Afrika gibi çok geniş bir alana yayılan bir Osmanlı ile karşılaşmaktayız. 1299 yılında başlayıp 1923 yılında son bulan bu zaman diliminde farklı siyasal, sosyal ve kültürel etkiler ve değişimlerin izleri Osmanlı mimarisi ve sanatına çoğu kere çok net bir şekilde yansımıştır. Birçok araştırmacı Osmanlı mimarisinin evrelerini genel bir yaklaşımla; Erken dönem (1300-1500), Klasik Dönem (1500-1720) ve Batılılaşma (Geç / Yabancı Etkiler) Dönemi (1720-1923) şeklinde üç ana başlıkla ele alır. Osmanlı sanatı ve mimarisi, klasik İslam kültürüne dayalı ancak özgün ve yeniliklere açık, çok sayıda bileşeni olan bir sentezin ürünüdür.

Erken Osmanlı - Edirne II. Bayezid Külliyesi (Y.Büktel)

Erken Dönem Osmanlı mimarlığı, biçim denemelerinin yoğun olduğu bir arama deneme dönemi olarak değerlendirilebilir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde etkili olan Erken Dönem Mimarisi sırasıyla İznik, Bursa ve Edirne yapılarıyla temsil edilir. Klasik devirde devlet yönetiminin merkezileşme sürecine paralel olarak sanat ve mimarlık faaliyetleri de devlet eliyle örgütlenmiş; kurulan Hassa Mimarları Ocağı ve Ehli

Hiref (Nakkaşhane vb.) kurumlarıyla faaliyetler tek elden yönetilmiş, ihtiyaç duyulan mimar, yapı ustası ve sanatkârları yetiştirilmiştir. 1437-47 yılları arasında Edirne Üç Şerefeli Camii'nin inşası, klasik devrin merkezi kubbe uygulamalarının hazırlayıcısı olmuştur. Revaklı büyük iç avlu ile abidevî ve merkezi planlı harimin birlikte olduğu cami tasarımının temelleri bu cami ile atılmış 1540'lı yıllara kadar sürekli yeni denemelerle gelişim sürdürülmüştür. 1540 ile 1600 yılları arası Osmanlı klasiğinin en verimli dönemi olmuştur.

Klasik Osmanlı - Eminönü Yeni Cami (Solda)-Süleymaniye Camii (Sağda) (Ş.Tali)

Klasik devirde, kare veya dikdörtgen prizmal alt yapı üzerinde kubbe ve yarım kubbelerin hâkim olduğu yaylardan oluşan; kademeli olarak yükselen şeffaf ve merkezi bir üst yapı elde edilerek, daha önceki Türk mimarlık tarihinde olmadığı kadar, teknik ve estetik bakımdan kusursuz denilebilecek bir seviye yakalanmıştır. Bu, Osmanlı gibi bir lider dünya devletinin ihtiyaç duyduğu, kendisini temsil edecek düzeyde bir mimarlık başarısı olmakla kalmaz, iç ve dışta merkezileşmiş şeffaf ve bütün mekân tasarımı ile dünya mimarlığına da büyük bir katkı sunar. Uyumlu kütle kompozisyonları, bu kompozisyon içerisinde her mimari alan ve elemanın hak ettiği boyut ve değerde, bütün ile uyum içerisinde yer alması, birinin diğerlerini perdelememesi, mimariye tabi; onu gölgede bırakmayan zengin ve ölçülü bezeme anlayışı ve nihayet cami ve şehir siluetini tamamlayan sembolik değerleri İslam dünyasının en üstünü olan kalem benzeri zarif ve etkileyici minareler, Osmanlı camisini, dünya çapında en değerli mimari tasarımlar arasına katar. Yukarıda sözü edilen mimari ahenk/denge, Osmanlı medeniyetinin merkezinde bulunan adalet; her şeyin yerli yerinde ve hak ettiği yerde olması duygusunun bir yansıması olarak okunabilir. Klasik Osmanlı üslûbunun Avrupa etkisiyle değişmeye başladığı geç dönemde ilk olarak

Mimar Sinan yapıları İstanbul Şehzade (1544-48), İstanbul Süleymaniye (1550-57) ve Edirne Selimiye (1568-74) külliye ve camileri ile Sinan ekolünü sürdüren İstanbul Sultan Ahmed Camii ve Külliyesi (1610-17) Osmanlı mimarisinin zirve yapılarıdır.

bir tür geçiş evresi olarak yorumlanabilecek Lale devri üslûbu görülür. Bunu Barok, Ampir ve Yeni Klasik üslûpların benimsendiği bir dönem izler (1730-1880). 1880-90'dan sonra Batılı bu üslûplara tepki olarak İslam ve Türk mimarlığının yeniden yorumlanması şeklinde gelişen bir dönem yaşanır.

Klasik Osmanlı-Edirne Selimiye Camii (Y.Büktel)

Lale Devri ile birlikte Osmanlılar ilk kez Avrupa kültürüne ilgi duymaya başlamıştır. Bu ilginin bir sonucu olarak Fransız Baroğunun ilk etkileri Osmanlı saray çevrelerinde daha sonra devletin hemen her bölgesinde az veya çok görülmüştür. Osmanlı mimarisi Lale devrini takiben, Barok biçimleri kendi sentezi ile sadeleştirerek almış, Barok mimarlığın dinamik mekân kurguları, hareketli ve renkli yüzeyleri yerine, ana kütlenin dikeyleşmesiyle oranların değişmesi, yüzey bezemeleri, bazı mimari eleman ve ayrıntılarla sınırlı bir Baroklaşma eğilimi göstermiştir. "Osmanlı Baroğu" şeklinde adlandırmanın daha uygun olduğu bu dönemin yapıları, çağdaşları olan Avrupa yapılarına nazaran yalın kalmış, dahası Barok üslûp bütünüyle benimsenmemiş, üslup kısmen yansıtıldığından klasik Osmanlı yapı fotoğrafı bütünüyle değişmemiştir. XVIII. yüzyıla gelindiğinde barok karakter artık yerine oturmuştur. XIX. yüzyılda Osmanlı mimarlığı, Barok üsluba tepki veren Avrupa'dan etkilenerek Fransa'da ortaya çıkan Yeni Klasikçilik akımına dayanan Ampir üslûbun etkisi altına girmiştir. 1860-1900 yılları arasında yoğunlaşan yeni bir akım Seçmeci (eklektik) üslûp olarak adlandırılmaktadır. Avrupalı Oryantalist yaklaşımla farklı üslûpların bir araya getirildiği bu dönemde aynı yapıda Batı'dan, Mağrib'den, Hindistan'dan veya klasik dönemden izleri bir arada görmek mümkündür. Bu yıllarda Barok-Ampir karışımı yapıların yanı sıra Avrupa Neoklasiği çizgisinde yapılar da inşa edilmiştir. XIX. yüzyılın sonlarına doğru çok sayıda Batılı mimar ülkeye gelmeye başlamıştır. Hemen hemen İstanbul ile sınırlı olmak üzere bu yıllarda görülen bir diğer akım Yeni Sanat (Art Nouveau) üslubudur. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Batı türü Yeni-Klasikçiliğin (Neoklasik) yanı sıra bir çeşit Türk-İslam

Yeni-Klasikçiliği ortaya çıkmıştır. 2. Meşrutiyet (1908) ile birlikte, XVI. yüzyılın klasik Osmanlı mimarlığının canlandırılması amaçlanmıştır.

Klasik Osmanlı - İstanbul Topkapı Sarayı (M.Özer)

Avrupalı mimarların temeli Yunan ve Romalı biçimlere dayanan Yeni-Klasik yapıları Galata ve Beyoğlu'nu biçimlendirirken, Mehmet Vedat Tek ve Kemaleddin Bey'in öncülüğünü yaptığı okul (1. Milli / Ulusal Mimarlık) Osmanlı Yeni-Klasikçiliğini yerleştirmeye çabalamıştır.

Osmanlı Mimarisinde Yapı Türleri

Külliyeler: Mimari kadar şehirleşmede de önemli bir yere sahip olan vakıf kuruluşu külliyeler, bir arada tasarlanan ve birbirini tamamlayan yapıların oluşturduğu yapılar topluluğudur. Bunlar ya şehir içerisinde ya da şehirlerarasında gerekli görülen kesimlerde kurulurlardı. Birinci grup "şehir içi külliyeleri" diğeri "menzil külliyeleri" şeklinde ifade edilebilir. Şehir içi külliyelerinde cami, menzil külliyelerinde arasta-kervansaray yapıları külliyenin odak noktasını oluşturarak merkez yapı rollerini üstlenirler. Erken devir şehir içi külliyelerinin ilk büyük örnekleri Bursa'da verilmiş olup genellikle cami, türbe, medrese, zaviye - aşhane (imaret) yapılarını içermektedir. Bu külliyeler arazinin doğal yapısıyla pek fazla oynanmadan serbest düzen şeklinde ifade edilen ve belirgin bir geometrik düzen göstermeyen yapılardan oluşur. Ancak İstanbul Fatih Külliyesi (1463-72), yerleşim düzeni bakımında serbest düzenli külliyelerden farklı olarak; külliye yapıları arasında düzgün geometrik ilişkiler bulunan simetrik ve düzenli kuruluşuyla diğerlerinden ayrılır. Bu külliye, kapladığı alan ve bünyesindeki yapılarla Osmanlı külliyelerinin en büyüğüdür. İstanbul Süleymaniye Külliyesi, yapıları bir yamaca kademeli olarak son derece ustalıklı yerleştirilen yapılarının araziyle uyumu ve şehir siluetine katılımıyla son derece başarılı bir örnektir. İstanbul-Edirne ve İstanbul-Hicaz gibi önemli yollar üzerinde yapılan menzil külliyelerinin büyük kısmı çok sayıda yapının bulunduğu gelişmiş külliyelerdir.

Klasik Osmanlı-İstanbul II. Bayezid CamiiM.Özer)

Camiler: Camiler, Osmanlı mimarisinin en özenle yaklaştıkları yapılar olmuştur. Osmanlı camileri üst örtü sistemleri bakımından ahşap çatılı ve kâgir kubbeli olarak iki ana grupta toplanır. Erken devirde 1300'lü yılların başlarından itibaren; Bursa Alâeddin Bey (1326), Bilecik Orhan Gazi (1331), İznik Hacı Özbek (1333-34) ve İznik Yeşil (1378-92), Bolu - Mudurnu Yıldırım (1382) camilerinde görülen tek kubbeli plan şeması, daha sonraki yıllarda yaygın biçimde kullanılmıştır. Kare planlı kübik bir harim, harimin önünde yer alan kubbelerle örtülü son cemaat yeri denilen giriş revakına sahip bu camiler, ileriki yüzyıllarda hiç terk edilmeksizin sürekli kullanılmış, klasik dönemde en gelişmiş örneklerini vermiştir. Çok fonksiyonlu, zâviyeli, tabhâneli, kanatlı, yan mekânlı, ters "T" planlı gibi değişik adlarla tanımlanan camilerin ilk örnekleri, Orhan Gazi döneminde, 1330 yılı dolaylarında İznik'te verildikten sonra erken devirden itibaren birçok örneği inşa edilmiştir. Bu tip camiler, erken Osmanlı mimarisinin en özgün cami tipidir. Bunlar, ibadet haricinde aşevi, zaviye, mahkeme gibi çeşitli resmî işlerin görüldüğü bir bina olarak çok farklı amaçlarla kullanılan yapılardır. Osmanlı fethettiği şehir ve büyük kasabalarda bu yapılarla devlet idaresi, Türkleşme ve İslamlaşma sürecini tesis etmiş, halkın birçok ihtiyacını karşılamıştır. Çok kubbeli Ulucami tipi (eş üniteli), erken devirde Gelibolu Camii (1386) ile başlayıp Bursa Ulucamii'nde (1389-1403) en gelişmiş ve büyük örneğini vermiştir.

XV. yüzyılda başlayıp XVI. yüzyıl ve sonrasında sürekli geliştirilen merkezi kubbeli; merkezi planlı camiler, farklı çeşitleriyle en dikkat çeken Osmanlı camileri olmuştur. Sultanlar tarafından yaptırılan ve Selâtin Camii şeklinde anılan merkezi planlı, gösterişli ve abidevi eserlerin bir kısmı Osmanlı mimarisinin şaheserleridir. Bu camilerde merkezde geniş ve yüksek tutulan bir ana kubbe ile bunun etrafında merkezi mekân düzenine göre yerleştirilmiş yarım kubbe veya kubbeler yer alır. Gelişimi Mimar Sinan'dan önce başlayan merkezi plan şemasının tüm çeşitlerini deneyerek olgunlaştıran ve en üst seviyeye çıkaran Mimar Sinan olmuştur. İstanbul Fâtih (1463-72), İstanbul 2. Beyazıt (1501-05), Diyarbakır Fatih (1521), İstanbul – Üsküdar Mihrimah Sultan (1543-47),

İstanbul Şehzade (1544-48), İstanbul - Edirnekapı Mihrimah Sultan Camii (1557 ? veya 1566 ?), İstanbul - Eyüp Zal Mahmud Paşa (1580) İstanbul Süleymaniye (1550-57), Erzurum Lala Mustafa Paşa (1563), Konya Selimiye (1565), İstanbul Tophane Kılıç Ali Paşa (1580), Manisa Muradiye (1583-86), İstanbul Sultanahmet (1610-17), İstanbul Yenicami (1603-1661-65) camileri merkezi planlı camilerin önemli örnekleridir. Merkezi mekânlı planın en gelişmiş ve muhteşem örneği, Osmanlının zirve yapısı olan Edirne Selimiye Camii (1569-74) ile gerçekleştirilmiştir.

İstanbul'daki Süleymaniye Camii ve Edirne'deki Selimiye Camii Mimar Sinan tarafından yapılan tarihî camilerimizdendir. Bu camiler, Osmanlı mimarisinin ulaştığı son noktayı gösterir özelliklere sahiptir.

Namazgâhlar: Menzil yolları üzerinde, sayfiye yerlerinde ve çeşitli kırsal açık alanlarda namaz kılmak için yapılan namazgâhlar, Osmanlı mimarisinde görülen bir başka ibadet yapısıdır. Genelde son derece yalın tutulan namazgâhların kimileri tipolojik anlamda iyi kurgulanmış özenli örneklerdir. Bu örneklerde kıble duvarı, kapı, mihrap ve minber görülür.

Medreseler ve Diğer Eğitim-Öğretim Kurumları: Osmanlı medreselerinde dinî eğitimin yanı sıra tıp, fen, matematik gibi diğer bilim dallarında da eğitim verilmekteydi. Osmanlı medrese yapıları ana çizgileri bakımından Selçuklu medreselerinin devamı gibidir. Planlar daha sade ve simetrik tutulmuş, duvar örgülerinde almaşık düzende taş tuğla sıraları çokça tercih edilmiştir. Simetrik plan ve konumlarıyla da dikkat çeken İstanbul Fâtih Külliyesinin sayısı on altıyı bulan medreseleri, Osmanlı mimarisinde bir külliyede yer alan en fazla sayıda ve en büyük alana oturan medreselerdir. İstanbul'da Beyazıt (1501-05), Şehzade (1544-48), Süleymaniye (1550-57), Sultan Ahmet (1610-17) ve Edirne Selimiye (1569-74) klasik devrin dikkat çeken medreseleridir.

Osmanlı sıbyan mektepleri, Kur'an'ı Kerim, temel dini bilgiler ve okuma yazma öğretilen okullardır. Hadis öğrenimi için kurulan medreseler olan darülhadisler, mimari bakımdan Osmanlı açık avlulu medreselerinin benzerleridir. Kur'an öğretilen ve hâfız yetiştirilen mekteplerin, kıraat talimi yapılan medrese veya bölümlerin genel adı olarak tanımlanabilecek dârülkurrâlar büyük çoğunlukla kare planlı ve kubbeyle örtülü küçük yapılardır. XVII. yüzyıla kadar cami, medrese, tekke gibi yapılardaki ahşap kitap dolapları veya odadan ibaret olan kütüphanelerin müstakil bir binaya sahip

olan ilk örneği İstanbul Divanyolu Köprülü Külliyesi'nde (1661) bulunan kütüphanedir. Yeni bir yapı tipi olarak XVII. yüzyılda karşımıza çıkan kütüphaneler, başta İstanbul olmak üzere zamanla, imparatorluğun hemen her yerine yayılmıştır. Bir şeyhin yönetiminde tasavvuf eğitiminin verildiği mekân ve kurum olarak tekkeler, Osmanlı Döneminde çok rağbet görmüş kurumlardan biridir. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinden Osmanlı tekkelerin geniş araziler üzerinde kurulduğu, zengin vakıflarla desteklendiği, sofa, odalar, mescit, hamam, değirmen, abdesthane, mutfak, ambar, kütüphane, misafirhane, ahır, bağ bahçe gibi birimlerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Tekkeler sosyal ve kültürel birçok hizmeti üstlenmiştir.

Klasik Osmanlı - Kanuni Sultan Süleyman Türbesi (Ş.Tali)

Türbeler: Osmanlı türbelerinde, Selçuklu devrinde görülen eyvan türbe ve kümbet geleneğinin yavaş yavaş terk edildiği görülür. Kübik kare alt yapı başta sekizgen olmak üzere çokgene dönüşür. Üst örtüde külahın yerini kubbe alır. Türkistan türbelerine benzerliğiyle dikkat çeken Bursa Yeşil Türbe (1421) 15.50 m çapında kubbesi, 25 m'yi aşan yüksekliğiyle Osmanlı ve Anadolu Türk mimarisinin en büyük mezar yapısıdır. İstanbul 2. Bayezit ve Yavuz Sultan Selim türbeleri, sekizgen planlı ve kubbeli mimarileriyle klasik Osmanlı türbe karakterini büyük ölçüde yansıtan eserledir. Klasik dönemde bu ve takip eden Kanuni Sultan Süleyman ve Sultan 2. Selim devri örnekleriyle türbe mimarisi en gelişkin örneklerini verir.

Osmanlı Devleti'nde halk, ordu ve saray mensupları için "bîmâristan", "bîmârhâne", "tımarhâne", "şifâhâne" veya "dârüşşifâ" denilen hastaneler tesis edilmiştir.

Dârüşşifâlar: Edirne ve İstanbul'daki Osmanlı saraylarında enderun, harem ve bîrun mensupları için özel hastanelerin kurulduğu bilinir. Topkapı Sarayı'nda kurulan çok sayıdaki hastanelerden yalnız Fâtih devrinde yapılan Câriyeler Hastanesi denilen harem hastanesi günümüze kadar ulaşabilmiştir. Her türlü hastanın yanı sıra akıl hastalarının da tedavi edildiği klasik Osmanlı dârüşşifâları plan olarak medreselere benzer. Edirne'de Sultan 2. Beyazıt Dârüşşifâsı, dıştan içe doğru art arda üç ayrı avlu etrafında sıralanan mekânlardan oluşan gelişmiş mekân düzeniyle dikkat

çeker. XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı hastane mimarisinde mevcut merkezî sistem, tehlikeli hastaların tecridi, havalandırma ve müzikle tedavi gibi ileri düzeye, Batı'da XVIII. ve XIX. yüzyıllarda, hatta bazı ayrıntılar açısından ancak XX. yüzyılda ulaşılabilmiştir.

Hamamlar ve Kaplıcalar: Osmanlı kültüründe ısıtılan su ile insanların yıkanması için yapılmış binalara "hamam", şifa verici sıcak suların kullanıldığı ve suyun ısıtılmadığı yıkanma yapıların ise "kaplıca" veya "ılıca" adı verilir. İşlevsel olarak bakıldığında halka açık hamamların (çarşı hamamı) yanı sıra evlerdeki gusülhaneler, konaklarda konak hamamları ve saray hamamları gibi özel hamamlar da inşa edilmiştir. Klasik dönemde simetrik, kadın-erkek bölümleri ayrı, büyük çifte hamamlar yoğunluk kazanır. Bu dönemin en görkemlisi İstanbul - Sultanahmet Ayasofya (Haseki) Hamamıdır (1556).

Klasik Osmanlı - İstanbul Sultan III. Ahmet Çeşmesi (M.Yavuz)

Çeşme yapımı ve çeşme vakfı Osmanlı toplumunda çok rağbet görmüştür. Çünkü İslâm dininde, su ile sağlanan temizliğe büyük önem verilir. Dolayısıyla insanlara su sağlamak en kıymetli hayır işlerinden biri olarak görülür.

Çeşmeler: Osmanlı devrinde çeşmeler bir külliye bünyesinde veya tek başlarına inşa edilmiş, şehirlerde hemen her mahallede çeşme yapılmıştır. Erken ve klasik dönem çeşmeleri sivri kemerle kuşatılmış sade görünümlü yapılardır. XVII. yüzyıldan itibaren alınlıklarda ve ayna taşlarında görülmeye başlanan süsleme zenginliği, XVIII. yüzyıldan itibaren bütün cepheyi kaplamıştır. XVIII. yüzyıldan itibaren (Lale devrinden başlayarak) İstanbul'un önemli meydanlarında abidevi çeşmeler inşa edilmiştir. Topkapı Sarayı'nın kapısı önünde Sultan 3. Ahmet Çeşme ve Sebili (1728-29), Üsküdar Sultan 3. Ahmet Çeşmesi (1728-29) ve Tophane Sultan 1. Mahmut Çeşmesi (1732) bu gruptaki çeşmelerdendir. İlerleyen yıllarda abidevi Barok çeşmeler yapılmıştır. İstanbul'da Fatih Sultan I. Mahmut (1748), Nuruosmaniye Camii'nde Sultan 3. Osman (1756-57), Fatih Yusuf Efendi (1757-58) ve Sadrazam Koca Yusuf Paşa (1786-87) çeşmeleri eski Türk sanatına yabancı, Batılı Barok bezemeleriyle dikkat çeken eserlerdir. Sultan

II. Mahmut devrinden itibaren Fransa kaynaklı Ampir üslûp çeşmeleri etkisi altına almıştır. XIX. yüzyıl sonlarında Batılı sanat üslûplardan kurtularak Osmanlı yeni klasiği akımı etkisinde bazı çeşmeler inşa edilmiştir.

Sebiller ve Selsebiller: Büyük şehirlerin işlek caddeleri üzerinde ve genellikle cami yanlarında içme suyu dağıtılan su yapılarına sebil denilmektedir. XVI. yüzyıldan itibaren görülmeye başlayan Osmanlı sebillerinin hemen tamamı İstanbul, Kahire ve Kudüs'te bulunmaktadır. Bunlar arasında da Memluk geleneğinin devamı şeklinde görülen Kahire'deki "sebilküttâb" denilen ve alt katı sebil, üst katı Kur'an okulu olan müstakil yapılar ayrı bir değere sahiptir. Lale Devri (1718-30) çeşme ve sebil mimarisinde atılıma sahne olmuştur. Osmanlı'da saray, köşk, kasr gibi yapıların bahçelerinde su şırıltısı ve serinlik yayan estetik görünümlü su yapıları olan selsebillerin sınırlı sayıda örneği günümüze ulaşabilmiştir. Bunlar yukarıdan aşağıya doğru akan suyun yol aldığı çeşme benzeri su ve estetik yapılarıdır. Topkapı Sarayı'nda Sultan 3. Murat Odası (1578), Yalı Köşkü (1747), İstanbul'da Bebek Reîsülküttâb Mustafa Efendi Kütüphanesi (18. Yüzyılın ikinci çeyreği), Tuzla Ziyad Ebüzziya Bahçesi (18. Yüzyılın ortaları) selsebilleri, Osmanlı selsebilleri örneklerindendir.

Köprüler: Osmanlı köprülerinin bir kısmı kervan ve sefer yolu üzerinde inşa edildiklerinden stratejik yönden önemli eserlerdir. Gösterişli ve abidevi örnekler taş malzeme ile yapılırken özellikle ormanlık bölgelerde ahşap köprüler de inşa edilmiştir. Kâgir köprülerin bazıları tarih köşkleri, uzunlukları ve geniş kemer açıklıkları ile dikkat çekicidir. Ergene Köprüsü (Uzunköprü – inşa tarihi 1443) 1392 m., Büyükçekmece Köprüsü (1567-1568) 635 m. uzunluğuyla dikkat çeken köprülerdir. Çok zorlu ve özel bir arazide kurulan Büyükçekmece Köprüsü, inişli çıkışlı dört bölümden oluşmuş ilgi çekici bir mühendislik eseridir. Mimar Sinan'ın dehasını gösteren bu yapı, mimarisi ve çok geniş bir arazi üzerinde kurulmuş olması bakımından da Osmanlı dönemi Türk mühendisliğinin başta gelen bir anıtıdır. Bosna'da bulunan Mostar Köprüsü de Mimar Sinan'ın öğrencisi Mimar Hayrettin tarafından yapılmıştır. Osmanlı döneminde daha çok askeri amaçlar için inşa edilen bir köprü çeşidi sallar, kayıklar ve dubalar gibi yüzen elemanlar üzerine yapılan yüzer köprülerdir.

Ticarî Yapılar: Hanlar (kervansaray), bedestenler, arasta ve çarşılar ticarî yapılar grubunu oluşturur. Hanların gelişkin örnekleri kâgir olmakla birlikte ahşap (hımış) veya yarı ahşap yarı kâgir örnekleri de bulunmaktadır. Kâgir hanlar, iki veya daha

fazla kat veya avlulara sahip ortasında şadırvan veya çeşme bulunan geniş dörtgen bir avlu etrafında sıralanan dükkân, atölye, depo, mescit ve ahır gibi birimlere sahiptir. Osmanlı zamanında, menzilleri iskân etmek ve ıssız bölgeleri geliştirmek için menzil külliyelerinin yapımına önem verilmiştir. Menzil külliyeleri içinde oldukça büyük boyutlu menzil kervansarayları inşa edilmiştir. Şehir merkezlerinde bulunan, çarşıların etrafında konumlandığı ve genelde değerli malların ticaretinin yapıldığı korunaklı kâgir ticari yapılar olan bedestenler diğer ticari yapılara nispetle daha düzenli ve pek değişmeyen mekân düzenine sahip yapılardır. Kapalı çarşılar, ticari hacimleri nedeniyle özel bir konuma sahip çarşılardır. Çok sayıda ticari yapının (bedesten, han, arasta gibi) bir arada olduğu ve bu sayılan yapıların etrafında zamanla yayılarak büyüyen bu tip çarşılara İslam ülkelerinde çok büyük şehirlerde rastlanmaktadır. İstanbul Kapalı Çarşısı (Büyük Çarşı / Çârşû-yı Kebîr) bunlar içerisinde en büyük olanıdır.

Osmanlı mimarisinde üstü genellikle tonoz veya çatıyla örtülü bir sokağın iki yanında karşılıklı sıralanan ve aynı cins malları satan dükkânların meydana getirdiği yapıya da "arasta" adı verilmiştir.

Saraylar ve Çeşitli Konutlar: Türk mimarisinde görülen güçlü saray geleneğinin bir uzantısı olarak Osmanlı sarayları boyutları itibariyle mütevazı ancak gelişmiş bir mimari düzene sahiptir. İlk örneklerin Bursa'da inşa edildiği bilinir. İstanbul'da Fâtih Sultan Mehmet tarafından inşa ettirilen ilk saray günümüze ulaşamayan Eski Saray'dır. İstanbul'da Topkapı Sarayı en uzun süreli kullanılan devlet merkezi olarak bugünkü Sarayburnu denilen mevkide, Marmara denizine ve şehrin karşı kıyılarına hâkim bir tepede, 1465 yılında Fâtih Sultan Mehmet tarafından yaptırılmaya başlanmıştır. Topkapı Sarayı'na XIX. yüzyılın ortalarına kadar çeşitli bölümler eklenmiştir. Saray, karakteristik Türk evi için de geçerli olduğu üzere topografyaya uygun, yatay ve birbirine eklemlenmiş bir yapılanma gösterir. XVI. yüzyılın sonuna kadar vilâyetlerde, aynı zamanda idarî merkez olarak kullanılan şehzade saraylarının varlığı bilinmektedir. Topkapı Sarayı, XIX. yüzyılın ikinci yarısında yerini yeni inşa edilen saraylara bırakmıştır. Avrupa sarayları tarzında tasarlanan İstanbul'daki Dolmabahçe Sarayı, Boğaziçi'nin Avrupa sahilinde 1842-56 yılında inşa ettirilmiştir. Sultan Abdülaziz 1861-65'te Beylerbeyi Sarayı'nı bir yazlık saray olarak inşa ettirmiştir. XIX. yüzyılda inşa edilen köşklere Sultan 2. Abdülhamid tarafından yaptırılan yeni ilâvelerle genişletilen Yıldız

Sarayı, Boğaziçi'ne hâkim bir tepede yaklaşık 500.000 m²lik bir alan üzerinde yer alır. Osmanlı mimarisinde saraylardan başka gösterişli konut yapıları kasır, köşk, konak ve yalılar da inşa edilmiştir.

Askerî Yapılar: Kaleler, hisarlar, surlar, kışlalar, talimhaneler, karakollar, tabyalar ve tersaneler Osmanlı döneminin askeri yapılarıdır. Sultan 2. Mahmut devrinde kâgir olarak yenilenen kışlalar, bir iç avlu etrafında yerleştirilen mekânlardan oluşan dörtgen planlı büyük yapılardır. Selimiye Kışlası (1842-53) 267×198 m ölçüleriyle günümüze ulaşmış en büyük Osmanlı kışlasıdır. XIX. yüzyılda inşa edilmeye başlanan karakollar, şehir merkezlerinde asayişi sağlamak üzere inşa edilmiş nispeten küçük ölçekli yapılardır.

Diğer Yapılar: Osmanlı mimarisinde ayrıca fakirlere, misafirlere, vakıf binaları çalışanlarına ve medrese talebesine sıcak yiyecek dağıtmak amacıyla kurulmuş imaretler (aşhaneler), İstanbul başta olmak üzere şehirlere içme suyu temini için çeşitli yapılardan oluşan o dönemde "suyolu" adı verilen su tesisleri, tren istasyon binaları, iskeleler ve saat kuleleri inşa edilmiştir. XIX. yüzyılda Osmanlı mimarisi Batılılaşma hareketleri ve endüstriyel gelişmelerin etkisiyle daha önce inşası görülmeyen bir takım yeni tür yapılarla tanışmıştır. Bunları hükümet konakları, nezaret binaları, belediye binaları, tiyatro, vapur iskelesi, gazino, banka, iş hanı, otel, kulüp, pasaj, hastane, yeni tür bazı eğitim yapıları (rüşdiye, askeri rüşdiye, inas / kız mektebi, ruhban okulu, mühendishane, darülfünun), fabrika, tren istasyonu ve karakol şeklinde sıralamak mümkündür.

YARARLANILAN / ÖNERİLEN KAYNAKLAR

Acun, Hakkı. (2019). Erken Dönem Osmanlı Mimarisi, Türk İslam Sanatları El Kitabı (ed. Dündar), Ankara, s. 297-335.

Acun, Hakkı. (2011). Osmanlı İmparatorluğu Saat Kuleleri, Ankara.

Ahunbay, Zeynep. (2003). Medrese / Mimari, Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi, C. 28, İstanbul, s. 338-340.

Altun, Ara. (1988). Ortaçağ Türk Mimarisinin Ana Hatları İçin Bir Özet, İstanbul.

Aslanapa, Oktay. (1986). Osmanlı Devri Mimarisi, İstanbul.

Aslanapa, Oktay. (1984). Türk Sanatı I - II, İstanbul.

Ayverdi, E. Hakkı ve Yüksel İ. A. (1976). İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi, İstanbul.

Bayraktar, M. Sami. (2016). Samsun'da Türk Devri Mimarisi, Samsun.

Birol İnci A. ve F. Çiçek Derman. (1991). Türk Tezyînî San'atlarında Motifler, İstanbul.

Boran, Ali. (2001). Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri, Ankara.

Cantay, Gönül. (2002). Türk Mimarisinde Kervansaraylar, Türkler, C. 6, Ankara, s.76-86.

Cantay Gönül. (1992). Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları, Ankara.

Çağman, Filiz. (1988). Mimar Sinan Dönemi'nde Saray'ın Ehl-i Hiref Teşkilatı, Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı, İstanbul, , s. 73-74.

Çeçen, Kâzım. (1999). İstanbul'un Osmanlı Dönemi Su Yolları (Haz. C. Kolay), İstanbul.

Çobanoğlu, Ahmet Vefa. (2007). Osmanlılar / Mimari Dönemler, Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi, C. 33, İstanbul, s. 580-589.

Çulpan, Cevdet. (1975). Türk Taş Köprüleri, Ankara.

Daş, Ertan. (2007). Erken Dönem Osmanlı Türbeleri, İstanbul.

Demiralp, Yekta. (1999). Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500), Ankara.

Demiriz, Yıldız. (1979). Osmanlı Mimarisi'nde Süsleme I: Erken Devir 1300-1453, İstanbul.

Doğanay, Aziz. (2009). Osmanlı Tezyinatı: Klasik Devir İstanbul Hanedan Türbeleri (1522-1604), İstanbul.

Erat, Birsen. (1999). Anadolu'da Türk Hamam Mimarisi, Osmanlı, C. 10, Ankara, s. 392-399.

Eyice, Semavi. (1992). Bedesten, Çeşme, Batılılaşma / Mimari, Cami / Mimari Tarihi, Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm An

siklopedisi, C. 5, 7, 8, İstanbul, s. 302-311.

Faroqhı, Suraiya. (2000). Osmanlılarda Kentler ve Kentliler (Çev. N. Kalaycıoğlu), İstanbul.

Görür, Muhammet. (2019). Beylikler Dönemi Mimarisi, Türk İslam Sanatları El Kitabı (ed. A. Dündar), Ankara, s. 267-294.

Karpuz Haşim. (2001). Konya Anadolu Selçuklu Mimarisi.

Kuban, Doğan. (2007). Osmanlı Mimarisi, Yapı Endüstri Merkezi, İstanbul.

Kuban Doğan. (2007). Sinan'ın Sanatı ve Selimiye, İstanbul.

Kuran Aptullah, (1986). Mimar Sinan, İstanbul.

Müderrisoğlu M. Fatih. (2019). Klasik Dönem Osmanlı Mimarisi, Osmanlı Batılılaşma Dönemi Mimarisi Türk İslam Sanatları El Kitabı (ed. A. Dündar), Ankara, s. 339-344.

Mülayim, Selçuk. (1999). Değişimin Tanıkları: Ortaçağ Türk Sanatında Süsleme ve İkonografi, İstanbul.

Ödekan, Ayla. (1988). Mimarlık ve Sanat Tarihi (1600-1908), Türkiye Tarihi, İstanbul, s. 346-435.

Ögel, Semra. (1986). Anadolu Selçuklu Sanatı Üzerine Görüşler, İstanbul.

Önge, Yılmaz. (1997). Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Su Yapıları, Ankara.

Sönmez, Neslihan. (1997). Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü, İstanbul.

Sönmez, Zeki. (1995). Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslâm Mimarisinde Sanatçılar, Ankara.

Tanyeli, Uğur. (1997). Anadolu Selçuklu Mimarlığı ve Sanatı, Sanat Ansiklopedisi, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. 1, Yem Yayın, İstanbul, s. 93-97.

Tuğlacı, Pars. (1981). Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi, İstanbul.

Tuncer, O. Cezmi. (1986). Anadolu Kümbetleri: 1-3 Selçuklu Dönemi, Ankara.

Yetkin, Şerare. (1986). Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi, İstanbul.

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi, ** Karadeniz Teknik Üniversitesi

Türk Müzik Kültürü

Öğr. Gör. Ezgi Tekin Arıcı*
Prof. Dr. Cenk Güray**

İnsanlık kültürünün en kadim bileşenlerinin pek çoğuna ev sahipliği yapmış olan Anadolu topraklarının kadim Türk kültürü ile "1000 yıl" önceki buluşması, insanlığın en eski ses miraslarından biri olan 'Türk Müziği Gelenekleri'ni var etmiştir. Bir yanında ozanlık geleneği gibi kırsal müzik geleneklerini de barındıran bu geniş kültür yelpazesinin önemli bir bölümünü de kent müziği ve saray gelenekleri oluşturmaktadır. Türkler Anadolu'ya geldikleri zaman, 'bağlama ve ozanlık kültürünün sözlü geleneği'nin yanı sıra Orta ve Ön Asya'daki Buhara, Semerkand, Herat gibi kentlerin 'sanat müziği gelenekleri'ni de yanlarında getirmişlerdir.

Kadim Anadolu müzik geleneği hem Bizans hem de Selçuklu kültürleri açısından önemli bir 'kentli ve saraylı' sanat müziği geleneğini de bünyesinde barındırmaktadır. Bizans sarayı, dini törenler başta olmak üzere tüm törensel yapılar için müzik kullanımını ön görüyordu (Güray, 2011). Anadolu Selçuklu saray gelenekleri ise müzikle ilgili eğlenceden, resmî törenlere, eğitim faaliyetlerinden, profesyonel müzisyenlik olgusunun oluşumuna kadar pek çok uygulamayı bünyesinde taşıyan bir geçmişi yansıtıyordu (Uslu, 2011, s. 41-53).

Türklerde müziğin toplumsal olarak bir araya gelinen ve toplumsal aidiyeti pekiştiren tören ve merasimlere eşlik etmesi, İslamiyet öncesi döneme kadar uzanıyordu.

Orta Asya Türk toplumlarında farklı toplumsal uygulamalar içinde müzik türleri zenginleşmiş *dini merasimler, av eğlenceleri, savaşlar, doğum ve ad verme merasimleri* gibi toplumun farklı alanlarında farklı taleplere cevap veriyordu. Öyle ki mehterin temelini teşkil eden Tuğ takımlarının Göktürkler döneminde Kutlu Dağ'da düzenlenen Gök ayinlerine de katılması (Vural F. G., 2019, s. 47, 158-159) müziğin ve müzik topluluklarının (tuğ takımları) resmî, siyasî ve askerî alanla sınırlı kalmayıp toplumun manevî alanına da dâhil olduğunu göstermektedir.

Türklerin İslam'dan önce müziklerini dini-dindışı olarak ayırmak mümkün görünmemektedir (Akdoğan, 2008). Nitekim Türklerde müziğin temeli çoğu zaman orduya ve dinsel müziğe dayalı olarak geliştiği söylenebilir (Vural T. , 2013, s. 23).

İlk din adamları, "şaman, ozan, baksı, oyun" gibi adlarla anılıyordu. Tanrılara kurban sunmak, hastaları iyi etmek gibi çeşitli görevlerini yerine getirirken kendilerinden geçiyor, feryat eden sesler

çıkarırken dinleyenler üzerinde büyük etki uyandırıyorlardı (Banarlı, 1983, s. 42). Müziği temsil eden bu kimseler aynı zamanda kopuzlarıyla kahramanlık menkıbeleri, millî destanlar söyler, "sığır" denilen millî av ayinlerine, "şölen" denilen ziyafetlere, "yuğ" denilen yas törenlerine de katılıyorlardı (Köprülü, 2013, s. 43).

İslamiyet öncesi Türk toplumlarında oldukça önemli bir yere sahip olan askerî müzik takımları [tuğ] ise siyasi hâkimiyetin simgesiydi (Vural F. G., 2019). Tuğ takımları, ordugâhlarda çalınarak yiğitleri coşturur, düşmana korku salardı. Aynı zamanda savaş taktiğini iletmek, ordu birliklerini düzene koymak gibi işlevlere de sahipti (Vural T. , 2013, s. 36).

Tuğ

Özellikle Çin ve İran kültürleriyle etkileşiminin yoğun olarak yaşandığı Hunlara (Budak, 2000, s. 39-40) ilişkin kaynaklar, bu dönemde oldukça canlı bir müzik yaşantısının varlığına işaret etmektedir. Nitekim kağanların sarayları, boy beylerinin kaldıkları yerler önemli kültür, sanat ve müzik merkezleri haline gelmiştir. Hun hükümdarları, yanlarında müzik heyetleri bulundurmuş ve müziğe oldukça ilgi göstermişlerdir. Hunlarda dini müzik ilahi bir özellik taşımakla birlikte büyüsel ve iyileştirici bir nitelikteydi. Bu anlamda din, büyü ve tedavi işleriyle ilgilenen, yerle gök arasında irtibatı sağlayan şamanlar önemli görevler üstleniyordu. Bu müziğin temelini genellikle davul ve def eşliğinde ya da eşliksiz olarak birtakım bedensel hareketlerle birlikte söylenen ezgiler, sagu (ağıt) ve ilahiler oluşturmaktaydı. Davul ve def, kamın göğe yükselmesi ya da yer altına inmesi sırasındaki yolculuğunda bir binek aracı (at) vazifesi gördüğüne inanılan çalgılar olarak kutsal sayılıyordu. (Vural F. G., 2019, s. 68-70).

Bu dönemde başta davul, kopuz, boru, boynuz, Hun arpı (çengi) gibi çalgılar kullanılırken, sonraki dönemlerde çalgılar da giderek çeşitlenmiştir. Uygurlar döneminde "Baliman", "gunka", "rebab", "üçtar", "berbab", "tanbur", "dutar", setar", "giçek", "flüt/kaval/ney" gibi çalgıların yanı sıra "kövrük", "altınlı davul", "boru" gibi hakanlık sembolü olan çalgılar da kullanılmıştır. Hunlardan itibaren takip edilebilen kopuz ve bağlama tipi çalgılar ise özellikle destanlar, kahramanlık ve aşk türküleri eşliğinde çok kullanılan çalgılardan biri olmuştur (Vural F. G., 2019, s. 230-247).

Hunlar, başlangıçta dört perdeli (mod öncesi) melodiler icra ediyorlardı. Ancak daha sonraları "beş tam aralıklı" (pentatonik) ses sistemini (Budak, 2000, s. 39-40) kullanmaya başlamışlardır. Önceleri "doğaçlama şeklinde yapılan müziğin, zamanla besteleme (bağdama) şeklinde yapıldığı sanılmaktadır. Göktürkler döneminde ise pentatonik yapı belirginleşmiş ve perde sayıları artarak ezgiler de genişlemiştir. Sucup Akarı adlı Türk müzisyen, 12 perdeli Türk müziği ses sistemini kullanmış ve Çinlilere tanıtmıştır. Ayrıca bu dönemde Dunhuang isimli bir notasyon da kullanılmaktaydı (Vural F. G., 2019, s. 90, 164-165).

İslamiyet'in kabulünden sonra Türklerin İslam kültürü ile etkileşime girmesi "Anadolu müzik gelenekleri"nin yeni kaynaklardan beslenmesini de beraberinde getirmiştir. Özellikle Selçuklular ve Beylikler Dönemi olarak tanımlanabilecek bu dönemde İranî gelenekle etkileşim yaşanmıştır. İslam öncesi Sâsânî kökenli işret meclislerinin olmazsa olmazı kabul edilen üçlü gelenek, yani şarap-musîki ve şiir, Selçuklular ve Beylikler döneminde de devam etmiş ancak, daha İslami bir çerçevede yorumlanmıştır. (İnalcık, 2017, s. 3-10).

Selçuklu saraylarında eğlence meclislerine gelenleri eğlendirmek için "saka" adıyla kayıtlı sakilerin yanı sıra saray ve şehirlerde şarkı, dans ve müzik aletleriyle düğünler ve muhteşem ziyafetler düzenleyen ustalar da çoğalmıştı. Sadi Şirazi, bir şehzadenin saray meclisinde insanların gazel okuduğunu, hanendeler ve sazendelerin bulunduğunu, *sâki*'nin şarap sunduğunu, çeng ve def çalgılarının birbiriyle uyum içinde çalındığını, ney, kopuz ve tanburun kullanıldığını aktarmaktadır (Uslu, 2002). Aynı anlayışla Osmanlı döneminde de *musahib-nedimler* himaye edilmiş, *saray-ı hümayun*'da *has-bağçe* eğlenceleri devam etmiştir (İnalcık, 2017, s. 8-10).

Bir Türk hükümdar tarafından eski İran topraklarında kurulan Büyük Selçuklu Devleti'ne kadar uzanan kadim İranî gelenek sonraki dönemlerde de etkisini hissettirmiştir.

İranî geleneğin etkisinin yoğunlaştığı XV. yüzyıl, İstanbul ve Herat gibi iki önemli kültür merkezinin etkileşime girdiği bir dönemdir. Türk müziği açısından Osmanlı ve Timur'un Doğu Türkistan İmparatorluğu'nun önemi, devrin önemli kültür merkezlerine başkentlik ediyor olmalarıydı (Feldman, 1996, s. 39). II. Murat (1421-1413) Osmanlı Devleti'nde ilk büyük kültürel ve entelektüel faaliyet gösteren (Berker, 1985, s. 152) sanatkâr, bilgin, şair ve bestekâr padişah olarak kabul edilir

(Akdoğan, 2010, s. 91). Bu anlayışla devletin merkezi olan *Bursa* ve *Edirne*'ye Doğu'dan pek çok değerli müzik âlimleri gelmiş ve müzik bilginleri yetişmişti (Uzunçarşılı, 1977, s. 79). Hızır bin Abdullah, Bedr-i Dilşâd, Abdülkadir Meragî II. Murat'ın teşvikiyle eserlerini kaleme almışlardı (Berker, 1985, s. 152; Uzunçarşılı, 1977, s. 80). II. Murat, Bursa ve Edirne'yi devrin önemli merkezleri hâline getirerek Fatih Dönemi'nin hazırlayıcısı olurken, Şahruh (1377-1447) ise Hüseyin Baykara devrinin hazırlayıcısı olmuş, İstanbul ve Herat gelişimin sembolü hâline gelmişti (Özcan, 2000, s. 473). Türk şairleri ve Meragi'nin de aralarında bulunduğu büyük müzisyenleri himaye eden Baykara'nın (1459-1506) Herat Sarayı, Osmanlı Sarayında da model olarak alınmıştı (Feldman, 1996, s. 39-49).

Osmanlı geleneğinin devraldığı kültürel miras, çeşitli etnik grupların müzik geleneklerini de bünyesinde barındırmıştır. Nitekim XVII. yüzyıla gelindiğinde toplumun kendine has unsurlarının da imparatorluk kültürüne yansıdığı ve kültürel çeşitlilikten beslenen bir kentli müziği kültürünün tüm Osmanlı sınırlarında yaygınlaştığı söylenebilir. Bu çeşitlilik, İran, Hint, Arap, Ermeni, Rum, Yahudi kültürüne kadar oldukça geniş bir sosyal yelpazeden kaynaklanmaktadır (Güray, 2011, s. 91). Nitekim mehter musikisi, Mevlevi dervişlerinin dini ve dindışı musikisi, halka ait unsurlar ve üslupları da içeren bir şehir müziğinden söz edilebiliyordu. Müziği dinleme ve icra imkânlarının oldukça fazla olmakla birlikte, musikinin saray hayatından sosyal yapının alt tabakalarına kadar bütün sosyal faaliyetler içerisinde yer aldığı görülmektedir. Musiki, Osmanlı toplumunun bütün katmanlarına sunulabilen vakit geçirme biçimleri arasında, engelleri aşabilen bir eğlenceydi. Zaferleri, bayramları, şenlikli, günleri kutlamak, cemaati eğlendirmek için düzenlenen halk şenliklerinin bir parçası olmasının yanı sıra, hazırlıksız sokak gösterilerinde gelişigüzel olarak da ortaya çıkmaktaydı (Popescu-Judetz, 2000, s. 21).

Şekil 1 Musiki topluluğu (temsili)

Osmanlı müzik kimliğinin temelini saray içindeki müzik faaliyetlerinin merkezi olan Enderun ve simgesel bir imparatorluk gücünü temsil eden mehter teşkil etmekteydi.

İlim ve sanata büyük bir önem veren padişahlardan Fatih Sultan ve II. Beyazıt devirlerinde, saray ve devletin çeşitli kademelerinde üstün vasıflı elemanlar yetiştirmek üzere kurulan Enderun'da, askerî ve idarî eğitimin yanı sıra sanat eğitimi ve öğretimine ve musikiye de büyük önem verilmekteydi (Özcan, 2000, s. 473). Uzunçarşılı'nın naklettiği gibi, Yavuz Sultan Selim'in Tebriz'den İstanbul'a getirdiği sanat ve ilim adamının arasında Hasan Can Çelebi gibi pek çok müzik erbabı da getirilmiş ve Enderun'a alınmıştı (İnalcık, 2017, s. 59).

III. Selim'in padişahlığı döneminde bu organizasyonun da iyice olgunlaştığı görülebilmektedir. Feldman'ın belirttiği üzere, sarayda memur olarak görev yapan ve *Çavuşan-ı Enderun* yapısı içinde adı geçen pek çok müzisyen arasında Neyzen Emin Ağa, Neyzen Said Ağa, Nakkarzen Mehmed Ağa, Tanburi Tahir Ağa ismen zikredilmektedir. Bunun yanında bir grup çalgı icracısı ve şarkıcının, ait oldukları saray dairesinden maaşlarını aldıkları da ifade edilmektedir. Hazine ve Kiler bölümünde

Sultan III. Selim Han 1789-1807

adı geçen Hazineli Hanende Ağa, Hazineli Kemani Ali Ağa, Kilari Kemani Osman Bey, Kilari Kemani Yusuf Ağa (Uzunçarşılı, 1977, s. 108-9) gibi müzisyenlerin ve padişah musahibi olan bazılarının varlığı ise Hazine ve Kiler dairelerinin sembolik üyelerinin işlerinin müzik olduğu izlenimini uyandırmaktadır (Feldman, 1996).

Osmanlı saray okulu Enderun'un yanı sıra imparatorluğun ve Türklerin kadim bir güç ve görkem simgesi olarak nitelendirilebilecek mehter musikisinin toplumda özel bir yeri vardır. Diğer türlerden farklı olarak mehter herkes için icra edilebilen ve toplumun geniş bir kesimi tarafından dinlenen bir tür olarak dikkat çeker. Anadolu ve Rumeli'nin köylü halkı için yaratılan ***halk musikisi,*** ince saz musikisi saray ve konaklardaki musiki tutkunlarına hitap eden ***klasik musiki,*** Mevlevi tekkelerinde öğretilen ***dinî ve dindışı musikiden*** farklı

olarak *Mehter* toplumun bütün tabakalarına seslenebilen bir simgeselliği de ifade ediyordu. Siyasi ve askeri bir güç simgesi olmasının yanında savaş ve barış zamanlarında farklı işlevler üstleniyordu. Mehter takımları bayramlarda şehir ve köylerde halkın bir araya geldiği günlerde çalıyordu (Popescu-Judetz, 2007, s. 57,60-61).

Osmanlı Devleti'nin bu *devasa orkestra*sının repertuarı, çok çeşitli tür ve formlarda bestelenmiş, zengin bir usûl ve makamsal yapı içeren eserlerden oluşmaktaydı. Günümüze ulaşan en eski mehter havalarının XVI. yüzyıla ait olduğu anlaşılmaktadır. Dönemin iki önemli mehter musikişinası Nefiri Behram Ağa ve Emîr-i Hac olarak bilinmektedir. Hasan Can ve Gazi Giray gibi bestekârların eserleri de mehter takımları tarafından çalınmış (Özcan, 2000) olması dikkat çekicidir. Öztürk'ün de işaret ettiği gibi Osmanlı müziği içinde bestelenmiş herhangi bir peşrev ya da saz eserinin "beğenilmiş" olursa mehter repertuarında yer alabilmekte ve seslendirilebilmektedir (Öztürk, 2019). Bu durum, mehter repertuarının çeşitliliği ve esnekliği konusunda da bir fikir vermektedir. Judetz bu çeşitlilikle ilgili olarak, genellikle *düyek* usulüyle bestelenmiş pek çok *peşrev* ve *semai*den oluşan bir musiki dağarcığından söz etmektedir. Mehterin yarattığı özel bir beste şekli olan *cengi harbi*, askerî yürüyüş havaları, bayramlarda halkı eğlendirmek için söylenen ilahiler, halk türküleri, oyun havaları da mehter tarafından icra edilmekteydi (Popescu-Judetz, 2007, s. 66-67). Mehter bütün bu sebeplerden ötürü hem Osmanlı hem de Avrupa için imparatorluğun gücünün, görkeminin dolayısıyla kimliğinin en önemli simgesi olagelmiştir (Güray, 2011, s. 95).

Türklerdeki askerî müzik geleneğinin en son halkası olan mehter aynı zamanda çok ciddi bir müzik eğitim ve üretim kurumu olarak da hizmet vermekteydi.

Bu anlamda, mehterin ve dolayısıyla Osmanlı'nın doğrudan Avrupa saraylarındaki müzik düzenini etkilediği dönem ve zamanlar da olmuştur. Powley'e (2013) göre Türk musikisinin, Avrupa'ya etkisi mehter yoluyladır. Orta Avrupa bu müziği çok dinlemiş ve takip etmiş, Avrupa bando ve orkestraları mehterhanenin birtakım

Mevlevi Dervişler

vurmalı sazlarını kullanmaya başlamıştır (Ak, 2014, s. 25-26). XVIII. yüzyıldan itibaren Avrupalılar için Türk imgesi değişerek, politik ve askerî bir tehdit yerine daha egzotik bir Doğu fikri ve "aydınlanma" sembolü haline gelmiştir (Powley, 2013). Avrupa'da *Alla Turca* da denilen bir Türk üslubu modası yayılmıştır ve başta Mozart, Beethoven olmak üzere pek çok ünlü müzisyen bu üsluptan etkilenerek besteler yapmışlardır. Batı müzikçileri, mehter musikisinin ritmik zenginliğini, ritmik çok sesliliğe (polifoni) uygun buldukları gibi çalgı ve orkestralamada yeni tını olanakları da sağladığı için üflemeli ve vurmalı çalgıların öne çıkması gibi sayısız uygulamalara yönelmişlerdir (Ak, 2014, s. 25-26).

Enderun ve *Mehter*in yanı sıra üçüncü bir müzik eğitim kurumu işlevi gören *tekkeler* ve özellikle *Mevlevihaneler*, Osmanlı'nın kentli müzik gelenekleri için en önemli müzik üretim ve aktarım merkezleri (Behar, 1993, s. 93; Ayangil, 2002, s. 705; Özcan, 2000, s. 475) olarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Büyük Türk mutasavvıfı Mevlâna'nın fikirleri üzerine oğlu Sultan Veled'in kurduğu Mevlevîlikte, ibadete musiki ve raks unsurları girmiş ve tarikat mensupları içinde musikişinaslar yetişmiştir (Akdoğan, 2010, s. 86-87). Avrupalı gezginlerin gözünde Osmanlı sarayında ve tekkelerde icra edilen musikiye dair verilen bilgiler ışığında, Osmanlılar devrinde görülen bestecilik faaliyetleri, bilgi birikimi aktarımı ve etkileşimi ile XVIII. yüzyılda Mevlevîhâneler adeta birer müzik okulu işlevi görüyordu.

Mevlevi Alayı

Öte yandan, Anadolu'daki geleneksel müzikler, şehir musikisi ile sürekli alışveriş içinde bulunmakta ve "ozanlık geleneğinin sözlü aktarımı" gibi işlevselliğe dayalı yapılar da söz konusudur. Bunlar yoğun olarak sözlü aktarımın ürünü olan "kırsal müzik gelenekleri" olarak tanımlanabilir (Güray & Tekin, 2016). Bu gelenekler, kendi içinde az çok değişerek "şehir musikisi"ni de etkilemiştir. Cumhuriyetle birlikte "halk müziği" kavramıyla ifade edilen ve çoğu anonim olan bu gelenek "türkü yakıcılar" ve gezgin saz âşıkları ile aktarılmıştır. (Budak, 2000). Âşık tarzı şiir geleneğini, XII. yüzyılda Horasan'da başlayan Orta Asya'daki ozanlık geleneğinin devamı olarak ifade etmek yanlış olmaz (Yardımcı, 2014).

Şekil 3 Osmanlı'nın askeri müzik topluluğu mehter

Selçuklu devrine yakın minyatürlerde, elinde "saz ve bağlama tipi çalgılar" ile sultanların etrafında bulunan, askerlerin arasında görülen, gezgin olarak destan ve besteler söyleyen âşıklara dair betimlemeler yer alır (Uslu, 2011, s. 77). Âşıklar için saz ve bağlama tipi çalgılar; tanbura, bozuk, divan, cura, çöğür, şeştar, yunkar, damura, gilbut ve kopuz başlığı altındaki gibi isimlendirmelerle tüm Türk yurtlarında hep aynı işlevi görmüş, sesi ile toplumu etkileyen bir çeşit iletişim aracı olmuştur. Özellikle XV. yüzyıl sonları, XVI. yüzyıl başlarında, kırsal müzik geleneklerinin icra ve aktarım ortamları olarak "*âşık kahveleri*" birer eğlence ve kültürel paylaşım mekânları olarak ortaya çıkmıştır. Âşıklar bu ortamlarda bir araya gelerek eserlerini yeni kuşaklara aktarmışlardır. Sarayda ve tekkelerde gelişen müzikte, meşk usulü aktarıma benzer şekilde âşıklık geleneğinde de usta-çırak ilişkisi görülmektedir. Söyledikleri şiirleri ise *cönk* denilen özel defterlere kaydetmişlerdir (Yardımcı, 2014). XII. yüzyıldan itibaren ise konaklar, kervansaraylar, kahvehaneler, tekkeler, mesireler âşıkların yer aldığı ve toplum tarafından büyük ilgiyle karşılandıkları mekânlar olmuştur (Albayrak, 2007, s. 562).

Anadolu Selçukluları döneminde muhtemelen henüz eski geleneklerini Anadolu'ya taşıyarak devam ettiren ozanlar bulunmaktaydı.

Anadolu'daki kırsal müzik geleneklerini temsil eden çok sayıda âşık ve saz şairi saray ve kentli müzik gelenekleri içinde de yer almıştır. Örneğin, Diyarbakırlı Alevi-Bektaşi dervişi ve âşığı olan Âhû Baba, IV. Murat ve IV. Mehmet Dönemlerinde saray hanendesi olarak mensup olduğu geleneğin önemli bir temsilcisidir (Akın, 2011). Halk musikisi üslubundan etkilenen pek çok klasik bestekâr bulunmakla birlikte, İstanbul'un canlı sosyal hayatına eşlik eden "halk musikisi"ne ilişkin unsurlara büyük bir merakı olan Tanburi Cemil Bey, halk musikisini klasik üslup içinde incelikli bir şekilde yansıtabilme başarısını göstermişti.

Tamburi Cemil Bey, eline aldığı herhangi bir sazı kısa bir müddet sonra çalabilmesiyle tanınan ve Türk mûsiki tarihinin en büyük tambur virtüözlerinden biridir. Tambur çaldığında bülbüllerin ötüşleriyle ona karşılık verdiği anlatılır. Merkez Efendi Kabristanı'nda bulunan mezarı görülmeye değerdir.

Dilden musikiye sanatın pek çok dalına ilişkin eğitimin gerek Osmanlı sivil toplum hayatında gerekse saray okulu Enderun'da birbirini tamamlayıcı nitelikte oluşu da saray ile toplum arasındaki ortak değerleri yansıtmaktaydı. Bu durum, Osmanlı toplumunda "saray musikisi"- "halk musikisi" gibi bir ayrımın olmadığını da gösterir. Mevlevihane, konak, saray, köy meydanı ve kahvehanesi bütünlüğü içinde bir musiki yaşamının olduğu görülmektedir. Saz ve söz musikisinin eğitiminin yanında "meşk" sistemine dayalı bir eğitim modeli içinde tasavvufi, manevi bir eğitim sürecini de barındırmaktadır (Ayangil, 2002, s. 705).

Osmanlı döneminde, musiki dinleme ve icra imkânlarının çok olduğu ve musikinin saray hayatından sosyal yapının alt tabakalarına kadar bütün sosyal faaliyetler içerisinde yer aldığı görülmektedir. Musiki, Osmanlı toplumunun bütün katmanlarına sunulabilen vakit geçirme biçimleri arasında, engelleri aşabilen bir eğlenceydi. Zaferleri, bayramları, şenlikli günleri kutlamak, cemaati eğlendirmek için düzenlenen halk şenliklerinin bir parçası olmasının yanı sıra, hazırlıksız sokak gösterilerinde gelişigüzel olarak da ortaya çıkmaktaydı (Judetz, 2000, s.21). ayrıca akıl hastalarının tedavi sürecinde de müzikten yararlanılmıştır.

XIX. ve XX. yüzyıllar Avrupai değerlerle tanışılan ve kültürel anlamda köklü değişikliklerin yaşandığı bir dönemi temsil eder (Öztürk, 2014). Bu dönüşümden belki de en fazla etkilenen alanlardan biri de Osmanlı kimliğinin merkezinde duran müzik olmuştur (Judetz, 2000). XIX. yüzyılda Sultan II. Mahmut (1807-1839) tarafından kapatılan mehterhane yerine saray bando ve orkestrası olarak Mızıka-i Hümâyun kurulmuş, başına getirilen İtalyan Guisseppe Donizetti (Donizetti Paşa) tarafından Batı notasının eğitimi verilmeye başlanmıştır (Özcan, 2006, s. 422). Böylece, Batı notası ve Batı müzik repertuarı, bu müziğin ilk temsilcileriyle birlikte askerî kurumlar öncelikli olmak üzere pek çok alana yayılmıştır. Çeşitli formlarda marş, mazurka, polka gibi popüler örnekler yoluyla da dinleyicisini oluşturmaya başlamıştır (Tunçay, 2012, s. 583). Mızıka-i Hümâyun'da bando ve orkestranın yanı

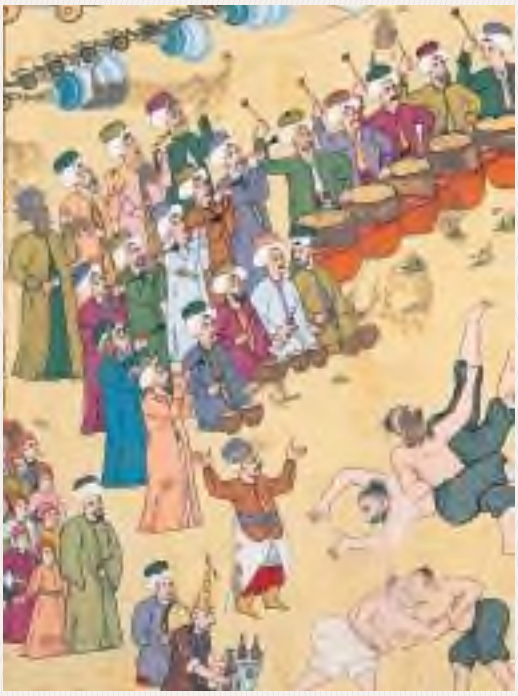

Osmanlı kent yaşamında müzik (temsili)

sıra eski ve yeni üslûpta fasıl heyetleri de yer almaya başlamıştır (Elçi, 2008).

XIX. Yüzyılda başlayan neşir çalışmaları XX. yüzyılda da devam ederek dini ve dindışı repertuarın halka ulaşmasını sağlamıştır. İlk derleme çalışmaları, İstanbul'da kurulan Dârülelhan tarafından yürütülmüştür (Tura, 1988, s. 1941), derleme çalışmaları sonraki yıllarda da "Ankara Devlet Konservatuvarı" tarafından Muzaffer Sarısözen'in "koordinasyonunda" devam etmiştir (Özcan, 2012, s. 586).

Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar çok sayıda musiki cemiyeti ve özel musiki mektebi kanalıyla Türk musikisi öğretimi ve icrası sürdürülmüştür (Tura, 1988, s. 41-42). Mızıka-i Hümâyun ise Ankara'ya nakledilip Riyâseticumhur Orkestra ve Bandosu olarak teşkilâtlandırılmış olup günümüzdeki *Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası*'nın temelini oluşturmuştur (Tunçay, 2012, s. 583). 1927'den itibaren eğitim almak üzere yurtdışına gönderilen ilk öğrenciler arasında olan Cemal Reşit Rey, Ulvi Cemal Erkin, Ahmet Adnan Saygun, Necil Kâzım Akses, Hasan Ferit Alnar "Türk Beşleri" olarak anılmaktadır. (Güray: 2006). 1930'lu yıllardan itibaren yurtdışından dönen öğrenciler 1936'da kurulan *Ankara Devlet Konservatuarı*'nda görevlendirilmeye başlanmışlardır (Tunçay, 2012: 583).

YARARLANILAN / ÖNERİLEN KAYNAKLAR

Ak, A. Ş. (2014). Türk Musikisi Tarihi. Ankara: Akçağ Yayınları.

Akdoğan, B. (2008). Türk Din Musikisi Tarihine Bir Bakış. AÜİFD, XLVIII.

Akdoğan, B. (2010). Türk Din Musikisi Dersleri. Ankara: Bilge Ajans & Matbaa.

Akın, B. (2011). IV. Murat ve IV. Mehmet Hânendeleri Arasında Diyarbakırlı Bir Alevi-Bektaşi Âşık: Âhû Baba (Karaoğlu). Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi (59), 279-300.

Albayrak, N. (2007). Halk Şiiri, TDV İslam Ansiklopedisi (C. 33). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Ayangil, R. (2002). XVII. Yüzyılda Türk Musikisi. H. C. vd. (Dü.) içinde, Türkler (Cilt 12, s. 433-442). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Banarlı, N. S. (1983). Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: MEB Yayınları.

Behar, C. (1993). Müzik: Klasik Türk Musikisinde Eğitim (Meşk), İcra ve Aktarım. İstanbul: Afa Yayınları.

Berker, E. (1985). Türk Musikisinde Dönemler. Erdem Dergisi, 1(1), 147-168.

Budak, O. A. (2000). Türk Müziğinin Kökeni-Gelişimi. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Elçi, A. C. (2008). Tarihsel Gelişim Bağlamında Türk Halk Müzii Araştırmaları. Milli Folklor, 37-54.

Feldman, W. (1996). Music of the Ottoman Court: Makam, composition and the early Ottoman instrumental repertoire". Berlin: VWB.

Güray, Cenk E. T. (2016). Kadim Sesler Kadim İzler. Ankara: TİKA.

Güray, C. (2011). Bin Yılın Mirası. İstanbul: Pan Yayıncılık.

İnalcık, H. (2017). Has-bağçede 'Ayş u Tarab, Nedimler, Şairler Mutribeer. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Köprülü, M. F. (2013). Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. Ankara: Akçağ Yayınları.

Öncel, M. (2015). Türk Musikisindeki Notasyonun Tarihsel Seyri. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 207-222.

Özcan, N. (2000). XV ve XVI. Yüzyıllarda Türk Dünyasında Musiki. Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı, 4, 471-482.

Özcan, N. (2006). "Mızıka-i Hümâyün" maddesi. TDV İslam Ansiklopedisi (Cilt 31). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Öztürk, O. M. (2014). Makam Müziğinde Ezgi ve Makam İlişkisinin Analizi ve yorumlanması Açısından Yeni Bir Yaklaşım: Perde Düzenleri ve Makamsal Ezgi Çekirdekleri. İstanbul: İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.

Öztürk, O. M. (2014). Makam Müziğinde Ezgi ve Makam İlişkisinin Analizi ve yorumlanması Açısından Yeni Bir Yaklaşım: PErde Düzenleri ve Makamsal Ezgi Çekirdekleri. İStanbul: İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.

Öztürk, O. M. (2019). Mehter Musikisi. O. Elbaş içinde, Mehter. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Popescu-Judetz, E. (2000). Prens Dimitrie Cantemir. İstanbul: Pan.

Powley, H. (2013). Western Perceptions and Imitations. Journal of the American Musical Instrument Society (AMIS), , 143-181.

Tunçay, G. P. (2012). "Türkiye" Maddesi. TDV İslam Ansiklopedisi (Cilt 41). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Tura, Y. (1988). Türk Müsikisinin Meseleleri. İstanbul: Pan Yayınları.

Uslu, R. (2002). Selçuklularda Müzik ve Literatürü. Türkler, 162-173.

Uslu, R. (2011). Selçuklu Topraklarında Müzik. Konya: Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.

Uzunçarşılı, İ. H. (1977). Osmanlılar Zamanında Saraylarda Musiki Hayatı. Belleten Dergisi, XLI(161), 79-114.

Vural, F. G. (2019). İslamiyetten Önce Türklerde Müzik. Türk Musikisi Atlası (s. 47-75). içinde Ankara: Yeni Türkiye Stratejik Araşıma Merkezi.

Vural, T. (2013). Tuğ, Nevbet, Mehter. Konya: Çizgi Kitabevi.

Yardımcı, M. (2014). Geçmişten Günümüze Ozanlık Geleneği ve Bu Süreçte İletişim Araçlarının Rolü. Erciyes Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, 27-30.

* Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, ** Hacettepe Üniversitesi

Türklerde Spor Kültürü

Prof. Dr. İbrahim Yıldıran*

Tarihi süreç içerisinde sportif aktivitelerin çok çeşitli nedenlerle uygulandığı, birey ve toplum açısından da değişik fonksiyonları yerine getirdiği bilinmektedir. Eski Türk sportif aktivitelerinde ritüel kökenli uygulamalarla birlikte, ekonomik, askerî, sosyal ve pedagojik motifler ön plana çıkmaktadır. Uygulanma nedeni ne olursa olsun, bu aktiviteler, genel hareket formasyonu kazandırmak, fiziksel, zihinsel ve sosyal nitelikleri geliştirmek, sosyalleşme sürecine katkıda bulunmak, sağlıklı kılmak, eğlenme ve yarışma duygularını tatmin etmek gibi fonksiyonları yerine getirmiştir.

Türk kültürü, MÖ 3. binden itibaren Altay ve Tanrı dağları arasında belirmeye başlamış ve MÖ 1700 tarihinden itibaren Orta Asya'ya yavaş yavaş hâkim olarak, "Atlı Bozkır Kültürü" adı altında çevreye yayılmıştır.

Atlı Bozkır Kültürü ve Sportif Yaşam Tarzı

Son yıllarda keşfedilen, Kırgızistan'da Tanrı Dağlarının kollarından Aladağlar üzerinde yer alan Saymalıtaş'ın Türk tarihinin mitolojik dönemlerine uzanan on binlerce kaya resmi, Türklerin belgelenebilir tarihsel varlıklarını binlerce yıl daha geriye götürmüştür. Atı çekme ve taşıma aracı durumundan kurtararak binek hayvanı hâline dönüştüren bu kültür, ok ve mızrak taşıyan atlı savaşçılarıyla MÖ 800'lerde çevre kültürlerin atlı araba savaşçılığı hâkimiyetine son vermiştir.

Resim 1. Prehistorik kaya resminde at üzerinde okçu figürü, Saymalıtaş-Kırgızistan (Somuncuoğlu, 2008).

At yetiştiricisi, avcı ve çoban olarak varlıklarının devamı için binicilikte ve okçulukta özel beceriler gösteren Orta Asya'nın halkları, sadece tarihi olaylarda baş göstermekle kalmamış; sportif faaliyetlerin ilk formlarını da oldukça erken geliştirmişlerdir. Atlı boyların, özellikle dörtnala giden at üzerinde hem öne hem arkaya ok atma becerileriyle tanındıkları bilinmektedir. Engebeli arazilerde, hareket hâlindeki at

üzerinde ve ellerle ata tutunmaksızın geriye dönerek hedefe isabet kaydetme becerisinin oldukça yoğun bir ön çalışma ve binicilik yeteneği gerektirdiği açıktır. Çin kaynakları, Orta Asya göçebelerinin henüz milattan çok önceki devirlerde, bilhassa binicilik ve okçulukta sistematik olarak fiziksel aktivitelerde bulunduklarını ifade etmektedir. Hun çocukları, erken yaşlarda koyunlar üzerinde binicilik alıştırmalarında bulunuyorlardı. Bu çocuklar yay germeyi öğrendikten sonra, ok atışlarında isabeti geliştirmek amacıyla ava da gidiyorlardı. Binicilik ve okçuluğa erken yaşlarda başlanıp ileriki yaşlarda belirli bir plan ve program dâhilinde yapılıyordu. Bunlar oyun ve yarışmalarla pekiştiriliyordu.

Hun kadın ve kızları da at biniyor ve binicilik oyunlarına katılıyorlardı. Göktürkler devrinde de (550-745) Hakan eşi "Hatun"ların maiyetinde ok atmakta mahir atlı kadın birlikler mevcuttu. Bu, eski Türk kültüründe kadınların sosyal hayata katılımlarında sportif aktivitelerin oynadığı belirleyici role işaret etmektedir. Kadınların spora yoğun katılımları ve erkek bireylerle yarışabilecek performans düzeyine ulaştıkları Türk destanlarına da yansımıştır. Dede Korkut Kitabı'nda bazı Türk çevrelerinde, erkeklerin evlenecekleri kızları güreşte, at yarışında ve okçulukta yenmeleri gerektiği anlatılmaktadır. Nitekim Kam Büre oğlu Bamsı Beyrek destanında Bamsı Beyrek, ancak okçulukta, binicilikte ve güreşte üstünlük sağladıktan sonra Banu Çiçek ile nişanlanabilir. Divânü Lûgâti't-Türk adlı eserde Kaşgarlı Mahmut'un bir atasözü üzerinden erkeklere yaptığı uyarı, erken devir kadınlarının güreşte de hafife alınamayacağını ve ayakların denk alınması gerektiğini vurgular: "Kız birle küreşme, kısrak birle yarışma" (Kız ile güreşme, kısrak ile yarışma). Spor; Türklerde, eş belirleme veya eş olacak adayın sportif aktivitelerde yeteneklerini test etme gibi ilginç bir işlev üstlenmektedir. Günümüz Kazak ve Kırgızlarında evlenme törenlerinde gelin ve kızların katılımıyla uygulanan pek çok atlı oyun bu geleneğin devamı olarak görülmektedir.

Sistemli beden eğitimi faaliyetlerinin gerçekleştirilmesinde en önemli ortamı, "av" sağlıyordu. Avcılık, sürekli değişkenlik gösteren karakteri sebebiyle binicilik ve okçuluk yeteneklerini gerek teknik gerekse taktik açıdan iyileştirmekteydi. Av, değişik iklim ve arazi şartlarında ata hâkim olabilme, hareket hâlinde iken hareketli hedeflere isabet ettirebilme, avın hareketlerini önceden kestirebilme, avı istenilen ortama çekebilme, grupla uyumlu hareket edebilme ve bir grubu sevk ve idare etme gibi bir dizi fiziksel, zihinsel ve sosyal nitelikleri uygulayıcıya kazandırıyordu. Böylece av, taşıdığı ekonomik önem dışında,

aynı zamanda askerî, idarî, sosyal ve sportif becerileri de geliştirerek bir fonksiyonlar zinciri oluşturmaktaydı.

Selçuklu Sultanlarının av merakı, av partileri düzenlemek için inşa ettirdikleri av köşklerinden anlaşılmaktadır. Avda daha çok, küçük cüsseli, dayanıklı, güçlü ve binicisini yormayan rahvan atlar kullanılıyordu. Anadolu Selçuklularında yılda iki defa bütün devlet erkânının katıldığı törensel bir sürek avına çıkılıyordu. Törensel sürek avlarında tabiatta dengesizliğe yol açacak tahribatta bulunulmadığına dair kayıtlar bulunmaktadır. Avcılığa tutkuyla ancak akılcılıkla yaklaşan Sultan Melikşah, dağınık bir görüntü veren Selçuklu avcılığını düzenli bir örgüt hâline getirmiş, avcılık konusunda Saydnâme-i Melikşâhî (Melikşah Av ve Avcılık Kitabı) adlı bir kitap hazırlatmıştır.

Sultan Melikşah'ın hazırlatmış olduğu Saydnâme-i Melikşâhî, sonradan yazılmış av kitapları için başvuru kaynağı olmuş, 20. yüzyılda Fransızcaya çevrilmiştir.

Eski Türk Toplumlarında Sportif Aktiviteler ve İşlevleri

Bir kültürde sporun bir olgu hâline gelmesi, onun farklı alanlarda (sosyal, ekonomik, askerî, siyasî vb.) anlam taşıyıp taşımadığına, özendirici avantajlar sağlayıp sağlamadığına bağlıdır. Bu bağlamda, Eski Türklerde spor etkinlikleri toplumsal işlevleri diğer bir ifadeyle, uygulanma nedenleri bakımından ele alınmaktadır.

Okçuluk ve İşlevleri: Erken dönem Türk kültür çevresinde yüksek fiziksel beceriler gösteren bireylerin sosyal statülerinin farklılığı dikkat çekmektedir. Okçulukta yüksek performans gösterenler, toplumda başlarına taktıkları çift şahin kanadıyla tanınmakta ve bir alplık teşkilatına üye olmaktaydılar. Ok atmakta, avcılıkta ve savaşta üstün başarı gösteren alpların "pi-yung" denilen ve toplantı yeri olarak kullandıkları binaları vardı. Toparlak bir havuz içinde ve bir kale şeklinde olan bu binada Proto-Türkler, sonbahar ve gök ayinleri esnasında kumandanın müzikle verildiği okçuluk yarışmaları yapıyorlardı. Pi-jung'da yapılan yarışmalarda eyalet beyleri ve yüksek rütbeli alplar, yetenekli okçular arasından seçiliyordu. Çünkü bu yarışmada, musikinin işaret ettiği anda hedefi vurabilmek, yalnız maharet değil; terbiye, doğruluk ve kut belirtisi sayılıyordu. En usta okçu sayılan hükümdar, dört yöne ok atarak kötü ruhları kovan bir "kam" (Eski Türklerde dinî, sihrî, mistik otoriteyi temsil eden kişi) vazifesi de görmekteydi. Hedefi vuranlara kadeh, vuramayanlara boynuz ile şarap sunulurdu.

Yarışma karakterli okçuluk gösterilerine sahne olan ve sportif başarıyı sosyal hayatta dikey yükselme kriteri olarak ele alan bir anlayışın sergilendiği bu binanın, bir spor kulübü niteliği taşımış olduğu söylenebilir. Eski Çin kaynaklarına göre, Çinliler ile Göktürkler arasında uluslararası okçuluk karşılaşması da yapılmıştı.

Bir Oğuz boyu olarak X. yüzyılda tarih sahnesine çıkan Selçukluların da benzer eğitim süreçlerinden geçtikleri, kısa sürede elde ettikleri başarıların başta atlı okçuluk olmak üzere savaşçı becerilerine bağlanmasından anlaşılmaktadır. Selçuklularda da eski bir gelenek olarak mevcut olan 'Alplık Örgütü', savaşçı becerileri ve strateji yetenekleri savaş, av ve spor ortamlarında sınanmış bireysel kahramanlardan besleniyordu. Savaş sırasında geri çekilerek, düşmanın zaferi garantilemiş gibi hissetmesini sağlamak ve beklenmedik bir anda saldırmak klasik bir taktikti ve Selçuklular tarafından başarıyla uygulanmaktaydı. Gaznelilere karşı 1034'te kazanılan zafer, bu yöntemle kazanılan en erken zaferlerden biriydi. Bizans ordularını yenip Anadolu'yu ele geçirmelerindeki "belirleyici üstünlük" de onların standart silahı olan ok ve yaya dayanıyordu.

Geçmişten devralınan bu kültür Osmanlı döneminde çeşitlenen motivasyonlar ve güçlü kurumsal yapılanmalarla pekiştirilmişti. Bunun için ilki fethin hemen ardından İstanbul'da olmak üzere İmparatorluğun her tarafında ok meydanları kurulmuş, talimhaneler açılmıştı. Ok meydanlarının yönetim merkezleri bir spor kulübü niteliğindeki okçuluk tekkeleriydi. Okçuluk aynı zamanda bir statü göstergesi ve statü kazanma yoluydu. Sadece menzil yani rekor sahibi olanlar okçular tekkesinin başına geçebiliyor; etkileyici mesafelere ok düşürüp taş dikenler devletin üst düzey görevlerine getirilebiliyordu.

Resim 2. İstanbul Okmeydanı Tekkesi (Acar, 2013).

XV. yüzyıl sonlarından başlayarak yaklaşık her elli yılda bir yenilenen okçuluk literatürü ve tekke kayıtlarından anlaşıldığına göre, İstanbul Okmeydanı dışında, Osmanlı kentlerinde 38 ayrı meydanda 107 ok menzili bulunuyordu. Kuruluşundan XIX. yüzyıl ortalarına kadar dört yüzyıl boyunca İstanbul Okmeydanı'nda 50

adet menzil açılmış, 300'e yakın menzil taşı dikilmiştir. İlk menzili XV. yüzyılın ikinci yarısında Edirneli Usta Bahtiyar açmıştır. Okçulukta mesafe atışlarının en büyük rekortmeni XVI. yüzyıl okçusu Tozkoparan İskender'dir. İmparatorluğun çeşitli kentlerinde 10 ayrı rekor kırmış ve bunların hiçbiri daha sonra aşılamamıştır. En büyük rekorunu, Bursalı Şûca ile rekabete giriştiği bir menzilde 1281,5 gezle (846 m) kırmıştır.

Resim 3. Tozkoparan İskender'in rekor taşı, 1550 (Acar, 2013).

Türk menzil (mesafe) okçuluğu, kurumsal yapılanması, seçimle başa geçen yöneticileri, yasası, bağlayıcı kuralları, bürokrasisi, özel meydanları, sporcu sicil ve lisans kayıtları, yüksek performans çabası, tanımlanmış antrenman ve yarışma organizasyonları, katılımda fırsat eşitliği, bireysel ve bölgesel rekabet anlayışı, rekor olgusu ve rekor tescil işlemleri ve objektif mesafe ölçümleri göz önüne alındığında, oluşumu endüstri devrimiyle paralellik gösteren modern sporun prensipleriyle kıyaslanmayı hak etmektedir.

Binicilik ve İşlevleri: Bütün göçebe kavimlerde olduğu gibi, Orta Asya bozkırlarında yaşayan Türkler için de at, en değerli hayvanlardan birisi ve belki de en önemlisidir. Atın önemli yer tuttuğu Türk mitolojisi, at yarışları üzerinden atın sportif anlamdaki işlevlerine ışık tutmaktadır. At yarışlarının bir türü yalın "yarışma" amaçlıdır ki bunlar düğünler, matem törenleri ve şenliklerde uygulanmaktadır. Diğer bir tür ise, savaş için yapılan yarışlardır. "Savaş yarışları", spora yüklenen barış işlevinin erken ve önemli bir göstergesidir. Savaş için karşılaşan iki ordu aralarında anlaşarak at yarışları yapıyor, yarışmada galip gelen ordu savaşı kazanmış sayılıyor, kan dökülmüyordu. Hunlar ve Göktürkler göğe, toprağa, hükümdar atalara ve ruhlara kurban verdikleri ayinlerinde müzik ve raks yanında at yarışları

da düzenliyorlardı. Hunlar, erken dönem Türk kültürüne ait "ağaç kültü" ile ilgili bir adet olarak bir orman etrafında üç kez at koşturuyorlardı. Göktürkler, cenaze merasimlerinde ölünün bulunduğu çadırın çevresinde koşturdukları atlarıyla yedi kez dönüyorlardı. Bu tür "ayinsel koşu ve yarışmalar", binicilik faaliyetlerin bir kolu olan at yarışlarının kültlere dayalı kökenine ve biniciliğin uygulama alanlarındaki eksen genişliğine işaret etmektedir. Divan-ü Lügat-it-Türk'te XI. yüzyılda varış yerine ip gerilerek ve ortaya ödüller konularak yapılan at yarışlarından bahsedilmektedir.

Atı ehlileştirerek, onun insan emrindeki rolünü belirleyen, çekme ve taşıma aracı olmaktan kurtararak binek hayvanına dönüştüren, üzengi ve pantolon gibi koşum ve giyim malzemelerini icat eden Atlı Bozkır Kültürü atı sosyal, ekonomik, siyasî, askerî ve dinsel hayatının vazgeçilmez bir unsuru yapmıştı. Bu nedenle Çinliler, "Türklerin hayatı atlarına bağlıdır" diyorlardı.

Resim 4. Selçuklu atlı okçuları (Varka ve Gülşah, 13. yy, TSM, h. 841, v. 15a, 38b).

Türklerin kendilerine özgü savaş sisteminin oluşumu, gelişimi ve uygulanışında başrolü şüphesiz at oynuyordu. Selçuklular, Türk atı ve atçılığını Orta Asya'dan Orta ve Yakın Doğu'ya getirmişlerdi. Savaş sistemlerinin neticesi olarak başka milletlerden farklı bir savaş atı tipine de sahiptiler. At tipinde olduğu gibi, atın eğitimi ve yetiştirilmesinde de kendilerine has yöntemleri vardı. Özelleşmiş at eğitimleriyle çevgân oyunu, mızrak oyunu, koşu, av ve savaş gibi değişik kullanım alanlarına uygun atlar yetiştiriliyordu.

Ata bağlı hayat, ona dayalı sportif aktiviteleri ortaya çıkarmıştır. Günümüzde Türkiye'de ve Türk dünyasında halen uygulanmakta olan bayge, oğlak kapmaca (gökbörü/buzkaşi), gümüş kapma, atlı güreş, kız kovalama, cambı atma, atlı cirit, yorga/rahvan at yarışları ve atlı okçuluk (kabak oyunu) gibi çok sayıda atlı sporu miras bırakmıştır.

Resim 5. Cirit oyunu (Jouannin, 1840).

At üzerinde süngü ve mızrağın düşmana daha iyi savrulması amacıyla ortaya çıkmış bir oyun olan cirit, Türklerin yüzyıllardan beri oynadığı bir ata sporudur. Erzurum ve Kuzey Anadolu başta olmak üzere Türkiye'nin farklı bölgelerinde oynanmaktadır.

Güreş ve İşlevleri: Güreş, tarihin aydınlatılabilmiş devirlerinden itibaren Türk toplumlarında yaygın olarak uygulana gelmiş ve her an mücadeleye hazır insan gücünün oluşturulmasında, çeşitli törenler, şenlikler, anma ve kutlamaların biçimlendirilmesinde, yoğun ekonomik hareketlilik alanları olan panayır programlarının zenginleştirilmesinde, gençlere, toplumsal beklentilere uygun bedensel, zihinsel, ruhsal ve ahlâkî niteliklerin kazandırılmasında ve yarışma duygularının tatmininde önemli fonksiyonlar üstlenmiş bir sportif aktivitedir. Toplumsal hayatın her karesinin güreş görüntülerine sahne oluşu, tarihsel süreç içinde bu sporun "kutsal bir emanet" hassasiyetiyle nesilden nesile geliştirilerek aktarılmasını ve karakucak, aba, aşırtmalı aba, şalvar, kemer, kuşak, yağlı ve hatta at üzerinde güreş gibi zengin uygulama formlarıyla günümüze ulaşmasını sağlamıştır.

Savaşta ve avda üstün başarı gösterenler "alp" unvanıyla toplumda imtiyazlı bir konuma yükselmekte, ideal insan tipini yansıtmakta ve rol-model kabul edilmekteydiler. Arkeolojik buluntular, alpların, binicilik, okçuluk ve avcılık faaliyetleri yanında güreş karşılaşmaları yaptıklarını da belgelemektedir. Çin'in Batı sınırında Türklerin de dâhil olduğu Ordos kültür çevresinde bulunan, Hun sanat üslubuyla tezyin edilmiş MÖ 7. yüzyıla ait bir tunç kemer tokası, koşum takımları tüm ayrıntılarıyla gösterilmiş, atlarından inmiş iki alpın belirli kurallar içinde yaptıkları güreşi göstermekledir. Bu tür sahnelerin modern Türk halklarının kahramanlık destanlarında sık sık tasvir edildiği bilinmektedir. Bozkırda güreş tutan alpları çağlar ötesinden günümüze taşıyan Ordos kemer tokası, Türk spor tarihini bilimsel, kanıtlanabilir bir temele oturtan en önemli bulgudur. Türk güreş tarihi de bu somut bulgu ile bir anda 2700 yıllık bir tarihsel derinliğe ulaşmıştır.

Resim 6. Güreşen Alplar, MÖ 7. Yüzyıl (Jettmar, 1964).

Türklerde güreş çok erken devirlerde kurallara bağlanarak hakem gözetiminde yapılmış ve yenme-yenilme durumları açıkça tanımlanmıştır. Bu durum, karmaşık bir mücadeleden medeni bir sportif karşılaşmaya geçişin; uygulanışından alınan zevk dışında herhangi bir dış amaç taşımaksızın güreş tutmanın erken izlerini yansıtmaktadır. Bir yiğitlik ölçüsü olarak kabul edilen güreşte performans bazen savaş sonucunu belirleyebilecek kadar önemliydi. Çoğu zaman savaş başlangıcında anlaşmaya göre iki taraftan birer pehlivan temsili bir "savaş güreşi" yapıyor, hangi tarafın güreşçisi galip gelirse, o taraf zaferi elde etmiş oluyordu.

Farsça asıllı "pehlivan" kelimesi Selçuklular döneminde Türkçeye geçmiştir. Bu kelimeyi Konya Selçukluları genelde güreşler ve savaşlarda kahramanlık gösterenler için kullanmışlardır.

Erken devir Türk kültür çevresinde güreşin oldukça değişik sebeplerle uygulandığı anlaşılmaktadır. Atlı göçebelerin milli bayramlarında ve yeni yıl kutlamalarında eğlence aracı olarak yer bulan güreş, Hunlar tarafından matem törenlerinde halkın tasasını dağıtmak amacıyla da düzenlenmekteydi. Bu tür bir organizasyonun varlığı, güreşin, toplumun zihinsel ve ruhsal bakımdan yeniden yaşanılan hayata döndürülmesinde psiko-terapik bir fonksiyon üstlendiğini göstermektedir.

Matem törenlerinde sportif faaliyetler düzenleme geleneğinin yaygınlığını eski Türk destanlarından da anlamaktayız. Manas destanında, Kırgız Hanı Köketay'ın matem töreninde yapılacak spor yarışmalarına ırk, din ve dil ayırımı yapılmaksızın bütün civar iller hükümdar, han ve beylerinin, yarış atları ve güreşçileri başta olmak üzere halklarıyla birlikte davet edildikleri anlatılmaktadır. Manas destanında bahsedilen sportif faaliyetler programındaki at yarışlarının kurallara uygun şekilde yerine getirilebilmesi için süngülü hakemlerin kontrolünde yapılması, yarış atlarının ve güreşçilerin niteliklerinin bir cazgır tarafından coşkulu ve şiirsel ifadelerle seyircilere anlatılması ve güreşçilerin özel dokunmuş bir tür "kısbet" giymeleri gibi çeşitli özellikler, erken devir Türk spor anlayışı ile ilgili önemli veriler sunmaktadır.

Resim 7. Yağlı güreşçiler, 16. yüzyıl (ÖNB Codex Vind. 8626).

Selçuklular, Türk güreş geleneğini İran'da Fars ve İslâm kurallarıyla birleştirerek yeni bir kimliğe büründürmüşlerdir. Teke tek kapışmanın alışılmış bir durum olduğu Oğuz boylarında, çarpışmanın sonucunu kişisel yararlılığıyla alplar belirliyordu. Sultanlar bile bazen isteyerek teke tek vuruşmaya girişiyorlardı. Nitekim biyografisinde Sultan Sencer için "ordu pehlivanı" sıfatı kullanılmaktadır. Selçuklular zamanında başta Konya olmak üzere birçok şehirde güreşçi tekkeleri kurulmuştur. Güreş tekkesine ait olduğu düşünülen pehlivanların ağırlık aleti olarak kullandıkları bir el halteri Konya'da bulunmuştur. Tasarımı ve kabartma hat yazısıyla bir sanat şaheseri niteliğindeki kuvvet geliştirme aleti, Saray çevresi için özel bir üretim olmalıdır.

Yüzyıllar öncesine dayanan Kırkpınar Yağlı Güreşleri, her sene haziran ayının sonu ila temmuz ayının başında Edirne'de çayırlıklarda düzenlenir. Koca Yusuf, Kel Aliço, Kurtdereli Mehmet ve Ahmet Taşçı büyük yağlı güreş pehlivanlarındandır.

Resim 8. Selçuklu idman aleti (Pehlivan taşı) (Kahraman, 1995).

Futbol ve İşlevleri: Türk kültürünün erken dönemlerine ait sportif faaliyetler içinde, futbol benzeri bir "ayak topu" oyununun varlığına da şahit olunmaktadır. Milattan önce 2. binyıldan itibaren İç Asya toplumlarının görülen, Çinlilerin 'ayakla itmek, vurmak' anlamında 'Ts'uh Küh' adını verdikleri top oyununun ustaları olarak Hsiung-nu ya da Hunlar gösterilmektedir. MÖ 1050-249 arasında Çin'de egemen olan Ön Türk (Prototürk) topluluklarından

Çu-Sülâlesi devrinde halk arasında iyice yaygınlaşan ve kurallara bağlanan oyunda kullanılan top, içi tüyler ve hayvan kıllarıyla doldurularak dikilmiş sekiz adet deri parçasından oluşmaktaydı. Sung-Sülâlesi devrine (MS 906-960) ait kayıtlarda, futbol sahalarından da bahsedilmektedir. Çin kaynakları ayrıca, bahsedilen ayak topu oyununu Türklerde kızların da oynadığını bildirmektedir.

Futbol oyununun, Türklerin ve Moğolların değişik amaçlarla düzenledikleri şölen ve törenlerinde oldukça sık yer aldığı ve özellikle, Orta Asya geleneklerinden olan 'Çing-ming' ve 'soğuk yemek' bayramları ile yakın ilişkide olduğu anlaşılmaktadır. Çing-ming'in bir ilkbahar Ekinoksu (gün-gece eşitliği) bayramı olduğu göz önüne alındığında, oyunun astrolojik tasavvurlarla bağlantılı olduğu söylenebilir. Eberhard, futbol oyununda topun güneşi sembolize etmiş olabileceğini düşünmektedir.

Erken devir Türk toplum hayatında önemli bir yer tuttuğu anlaşılan ve günümüzdeki futbolun arkaik formu olarak düşünülebilecek olan bu oyunun, Divan-ü Lügat-it-Türk'te geçen 'tepük' oyunu ile aynılığı ise, yaygın kanaatlerin aksine tartışmalıdır. Araştırmalar, ayakla tepmek esasına dayandığı için Türk spor tarihi çalışmalarında futbol oyununun önceli olarak gösterilen 'tepük' oyununun, gerek oyun aracı cismin formu, gerekse oyunun oynanış biçimi bakımından futbola köken teşkil edemeyeceğini göstermektedir. Türk halkları arasında günümüzde de oynanan tepük oyunu, ilkel badminton topu görünümündeki oyun aracı cismin ayakta sektirilmesi esasına dayalıdır. Dolayısıyla tepük oyunu, günümüz sporlarından badmintonun, ayakların raket olarak kullanılmasıyla oynanan tarihi bir türü olarak görülmelidir.

Kayak ve İşlevleri: Spor tarihi araştırmaları, kayağın çıkış bölgesi olarak Altay Dağlarını göstermektedir. Kayak konusunda Çin kaynaklarının verdiği en eski bilgiler genellikle Orta Sibirya, Altay-Sayan dağları ve daha kuzeyde yaşayan kavimlerle ilgilidir ve büyük ölçüde Türk, Moğol ve Tunguz hakları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Tang-Sülâlesi devrine (MS 618-917) ait kayıtlar, Orta Asya - Sibirya sınırını oluşturan dağlarda yaşayan ve 'Ağaç Atlı Türkler' (Muma Tukyu) denilen bir Kırgız boyundan bahsetmektedir. Orta Sibirya'nın Göktürk kabileleri de sığır kemiklerinden yapılmış buz kayaklarıyla koştuklarından 'Sığır Ayaklı Türkler' olarak adlandırılmışlardır. Burada söz konusu edilen kayma aracının tahtadan değil, sığır kemiğinden yapılmış ve karda değil buzda kaymak için düşünülmüş olması, günümüz buz patenine benzer bir kayma

aracının Göktürkler devrinde geliştirilmiş olduğunu göstermektedir.

Türk boylarından Basmılların avcılıkta kullandıkları kayakları, miladi 976-984 yıllarına ait Çin kaynaklarında tasvir edilmektedir.

Basmılların, 'Ağaç At' denilen, ön tarafı yukarıya kıvrık, altları tüylerinin yönü arkaya dönük olmak üzere at postu ile döşeli kayakları vardı. Düzlüklerde ileriye doğru hareketi hızlandırmak için ellerindeki uzun sopalarla kara vuruyorlardı. Kayak tarihi araştırmacısı Mehl, bu tanımlamaya göre kayağın günümüz tekniğine uygun tarzda yapılmış olduğuna ve düzlüklerde kullanılan sopasıyla da Alp disiplini kayak tekniğinin XX. yüzyıl başlarındaki ilk formuna benzediğine işaret etmektedir. Kayağın yokuşlarda geriye kaymaması, inişlerde de kaymayı kolaylaştırması için yakın zamana kadar kayakçılıkta fok derilerinin üstlendiği fonksiyonu yerine getirmek için asırlarca önce kılları geriye yatık at derileri kullanmaları, Türklerdeki ileri bir kayak kültürünün varlığına işaret etmektedir.

YARARLANILAN / ÖNERİLEN KAYNAKLAR

Acar, M. Ş. (2013). Osmanlı'da Sportif Atıcılık Nişan Taşları. İstanbul: YEM Yayınları.

Atalay, B. (1985). Divanü Lugati't Türk Tercümesi (C.I). Ankara: TDK.

Eberhard, W. (1940). Çin Kaynaklarına Göre Türkler ve Komşularında Spor. Ülkü, 14, s. 209-215.

Ersan, M. (2012). Anadolu Selçuklularında Oyun, Eğlence ve Spor. İ. Yıldıran, T. Gültekin, (Ed.), Anadolu Uygarlıklarında Spor (s. 112-129), Ankara: Spor Yayınevi.

Esin, E. (1985). Türk Kültür Tarihi: İç Asya'daki Erken Safhalar. Ankara: TTK.

İnan, A. (1972). Manas Destanı (1. Baskı). İstanbul: MEB Yayınları.

Jettmar, K. (1964). Die frühen Steppenvölker. Baden-Baden: Holle-Verlag.

Kahraman, A. (1995). Osmanlı Devleti'nde Spor. Ankara: Kültür Bakanlığı.

Köymen, M. A. (1970). Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askeri Teşkilatı. [Ankara]: A.Ü. Basımevi.

Ögel, B. (1984). İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi (2. Baskı). Ankara: TTK Yayınları.

Somuncuoğlu, S. (2008). Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler. İstanbul: A-Z Yapı.

Togan, Z. V. (1939). Eski Türklerde Kayakçılık. Askeri Mecmua, 57(115), s. 1165-1172.

Yıldıran, İ. (2018). Atlı Cirit ve Rahvan Binicilik. Z (Mevsimlik Tematik Dergi), 3, 314-319.

Yıldıran, İ. (1996). Uygulama Nedenleri ve Fonksiyonları Bakımından Türk Kültürünün Erken Devirlerinde Bazı Sportif Aktivitelerin Görünümü. Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi, 1(2), s. 47-57.

Yıldıran, İ. ve Sinoforoglu T. (2012). Revival of the Djerid Game in Turkey. A. Amendt & Ch. Wacker (ed.), Horse Games – Horse Sports: From Traditional Oriental Games to Modern and Olympic Sport içinde (s. 79-86). Beirut/Lebanon: Arab Scientific Publishers, Inc.

Yıldız, D. (2002). Çağlar Boyu Türkler'de Spor, İstanbul: Telebasım.

Yücel, Ü. (1999). Türk Okçuluğu. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

* Gazi Üniversitesi

Türk Şehir Kültürü

Prof. Dr. Ayşe Sağsöz*

Türkler ve Türkiye

Türk tarihinde Hun ve Göktürk çağları, yerleşik yaşam kültürünün tarihsel kökenleri açısından, bozkır yaşam kültüründen, yarı-yerleşik yaşam düzenine geçiş dönemi olarak tanımlanabilir. Vergi kayıtları, hukuki belgeler gibi tarihi dökümanların Uygur Dönemi'ne tarihlenmesi, Türklerin örgütlenmiş yerleşik yaşam düzeninin bu dönemde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır (Özcan, 2005).

Orta Asya Türk kentleri suni bir tepe üzerinde inşa edilen hükümdar sarayı (orduğ) çevresinde Türk oymak ya da boylarının gruplar hâlinde yerleşmesi ile oluşur.

İslamiyet sonrası Türk kentlerinde inanç sisteminin, ilk mekansal yansımaları dini kurumlar üzerinde olmuş ve ulucami ya da namazgah gibi İslami kurumlar kent formuna eklenmeye başlamıştır. Mescit ve camilere türbe gibi unsurların da eklenmesiyle külliyeler kentin şekillenmesi ve merkezi oluşturmasında önemli bir rol oynamıştır. Zamanla kentlerde nüfusun artması, surlardan dolayı yoğunlukların yaşanması XI. ve XIII. yüzyıllarda kent surları dışındaki rabâd adı verilen bölgede odak olmak üzere yeni camiler inşa edilmesine ve kentlerin bu yönde gelişmesine zemin hazırlamıştır (Özcan, 2005).

Orta Asya'da Türkler Taş-kend, Öz-kend, Seminz-kend veya Sagrı-balık, İli-balık gibi yeni kentler kurmalarının yanı sıra Karaşar, Kumul ve Koçu gibi fethedilen kentleri de yeniden imar etmişlerdir. Türklerin Orta Asya'da ilk şehirlerini sulak ve verimli su havzalarına, tarihi ve uluslararası ulaşım ağının çevresine kurdukları; bu şehirlerde ticaret, hayvancılık ve tarım faaliyetlerinin etkili olduğu görülmektedir (Gül, 2015).

Türkler, Anadolu'ya geldiklerinde Orta Asya'dan beri sahip oldukları şehir gelenekleri ile Anadolu'daki yerel gelenekleri birleştirerek sentez oluşturmuşlardır (Boz, 2014). Anadolu'da Roma ve Bizans Dönemi'nden kalan yerleşim modelleri Türkler tarafından üç farklı yaklaşımla değiştirilmiştir. Eski şehirlere yerleşerek onları değiştirdikleri gibi, tahrip olmuş şehirlerin yakınına ya da üzerine yerleşmek ya da yeni şehirler kurmak gibi yaklaşımlar izlemişlerdir (Boz, 2014). Genellikle mevcut şehirlerin dış bölgesinde kendilerine yeni yerleşim alanları oluşturmuşlardır. Sur içi yerleşimiyle yeni yerleşim arasında kalan ticaret alanı genişlemeye, kentler artık sur dışı alanlara doğru yayılmaya başlamıştır (Gençel, 2000).

Selçuklu'da şehirler, kervan yolu güzergâhlarında ve su temini için akarsu vadilerinde toplanmıştı. Kervan yollarının

kıyılara bağlandığı yerlerde liman şehirleri bulunuyordu. Selçuklu Dönemi'nde yavaş olan büyüme süreci Osmanlı Dönemi'nde güvenliğin de sağlanmasıyla hız kazanmıştır.

Selçuklu Dönemi'nde ticaret yollarına bağlı ağlar meydana gelmişti. Uluslararası ticaretin ana güzergâhında yer alan şehirler büyümüş, yeni küçük yerleşimler oluşuyordu.

Yeni kurulacak bir şehir veya iskân edilmek istenen yeni mahallenin merkezini camiler ya da mescitler oluşturmaktaydı. Cami etrafında medrese, kütüphane, imaret, türbe gibi yapıların da gelişmesiyle birlikte külliyeler meydana gelmiştir. Osmanlı'da daha çok işlevsel olarak kurgulanan ve zamanla eklemlenerek meydana gelen külliyeler, özellikle Fatih Dönemi ile birlikte planlı olarak oluşturulmaya başlanmıştır (Kuban, 1968)). Şehirlerin büyümesinde ve gelişmesinde önemli etkisi olan külliyelerin algılanabilmesi için genellikle şehrin yükseklerine yerleştirildikleri gibi, ırmak kenarları ya da sahile yakın alanlarda da konumlandırılmışlardır (Gençel, 2000). Bu yapıların etrafında zamanla nüfus artarak mahalleler gelişmiş ve şehirler büyümüştür.

Şehir görünümünde etkili iki öğe vardır; idari ve askeri örgütlenmenin ifadesi iç kale (Ankara, Amasya, Mardin, Alanya'da olduğu gibi) ve dini sembol olarak cami (Kuban, 1968). Selçuklu Dönemi'nde büyük önemi olan bu kaleler ve iç kaleler (Alanya, Sivas, Konya vs.) Osmanlı Dönemi'nde güvenliğin sağlanmasıyla birlikte önemini yitirmiş ve 20'inci yüzyıla geldiğimizde etkileri birkaç şehir dışında azalmıştır.

Şehirlerde tasarlanmış bir meydan olmamakla birlikte camilerin veya çeşmelerin etrafında ya da pazarlarda kentsel boşluklar oluşmaktadır (Kuban, 1968). Şehirler iki tür ticaret merkezine sahiptir. Birincisi, genel olarak, zanaat ürünlerinin alışverişinin yapıldığı kapalı-açık çarşılar veya depo görevi de gören hanlardır. Diğeri ise yiyeceklerin satıldığı pazar yerleridir. Bunlar üst üste çakışabilir fakat çoğu yerde ayrılmıştır. Çarşının yeri şehrin tarihi gelişimi sonucu ortaya çıkmıştır. Çarşılarda farklı zanaatlere göre bölümlere ayrılmış ve her bir sokak farklı kola tahsis edilmiştir (Kuban, 1968; Gençel, 2000). Birçok şehirde yaptıkları işe göre isim alan hanlar mevcuttur. Anadolu'daki şehirlerin çarşılarındaki düzenli organizasyonun sebebi de esnaf loncalarının çok eskiye kadar dayanmasıdır (Kuban, 1968). Çarşıya yakın inşa edilen hanların konaklama işlevi olabileceği gibi belirli bir ürünün

üretilip satılabildiği özelleşmiş hanlar da olabilir. Anadolu'da pek çok şehirde yer alan bu hanlar avlulu olarak yapılmıştır. Hanların oluşturduğu çemberin çevresinde dükkânlar ve zanaat bölgeleri, en dış bölgede de deri atölyeleri ve pazarlar yer alırdı (Gençel, 2000).

Anadolu Türk şehirlerinin en önemli tasarım özellikleri doğal çevre ve şehir formunun iç içe geçmiş olmasıdır.

İç Anadolu düzlükleri dışında, genel olarak vadi ve dağları ayıran ırmaklardan oluşan Anadolu coğrafyasında kentler, daha çok doğayı içine alarak, iki vadiyi ayıran tepelerin eteklerindeki yükseltilerin kıyısında konumlanmıştır. Kentsel alan doğa ile zıtlaşmadan ona uyumlanmış ve keskin sınırları olmayan organik alanlar oluşturmuştur (Gençel, 2000).

Topoğrafyaya uyumlu oluşan ve arazi yapısına göre yön değiştiren organik sokak dokusu ve çıkmaz sokaklar Türk şehirlerinin en belirleyici özellikleridir. Konut biçimlenişleri de bu hattı takip ederek arazi yapısına ve iklim özelliklerine göre doğal koşullara uyum sağlayacak şekilde gelişmiştir. Evler, mahremiyet duygusundan dolayı zemin katta dışa kapalı, üst katlara ise çıkmalar yapılarak inşa edilmiştir. Yapılar daha çok iç avluya dönmüş şekildedir (Aksoy, 2011).

Evler, döneminin sosyo-kültürel ve ekonomik yapısını, teknolojik olanakları yansıtması açısından önemlidir. Türk evi, doğal bir yapı eyleminin sonucunda ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyıla kadar asimetrik planı da olan evler, bir avlu ya da bahçe etrafında şekillenmiştir. Anadolu'nun her yerinde bunun farklı şekilleriyle karşılaşılabilir. Bu durum, Anadolu insanının yaşantısı ile bu yapı biçimi arasında doğal bir ilişki kurulduğunu gösterir (Kuban, 1968). Konutların plan şeması çok amaçlıdır. Kapalı, yarı açık ve açık mekânlar farklı plan şemalarında ortaya çıkar. Konutlar birbirlerinin ışığını ve manzarasını kesmeyecek şekilde, topoğrafyaya uyumlu olarak konumlandırılır (Hatiboğlu, 1990).

Evlerin yapım sistemi ve malzemesi bulundukları bölgenin doğal koşullarına göre şekillenmiştir. Dışarıdan bakıldığında sahibinin ekonomik durumu ya da sosyal statüsü çoğu zaman algılanamaz. Dıştan daha mütevazı olan konutlar, iç mekânlarında daha gösterişli olabilir (Kuban, 1968).

Anadolu Türk şehirleri doğal çevre ve insan yapısı arasındaki kesitte uyumu yakalamış yerleşimlerdir. Surlara sahip kentler özellikle XV. yüzyıl sonrasında sur dışında organik bir şekilde yayılım göstermiş, bazı kentler ise hiç surları olmadan

şekillenmiştir. Bu durum şehirlerin biçimsel gelişimini etkilemiştir.

Şehirlerin farklı coğrafi ve tarihi verileri, mimari yapıyı etkileyecek olsa da şehir aynı işlevsel elemanları ve davranışı göstermiştir. Türk şehirleri için (Kuban, 1968) "Bu şehirlerde bulduğumuz biçim ve fonksiyon ilişkisi, modern şehircilerin bugünün şehrinde bulamadıkları bir mükemmelliğe erişmişti." demektedir. Bölgesel koşulların sınırı içinde kentler topografyaya uyumlu, yeşil ve konutun dengesini yansıtan, camilerin hâkim olduğu siluetleri ile benzer yaklaşımlara sahiptir. Sadece Anadolu'da kurulan ya da gelişen kentler değil, Balkanlarda ve Türklerin hâkimiyeti altına giren diğer bölgelerdeki şehirlerde de benzer özellikler göze çarpmaktadır. Osmanlı Dönemi'nde Balkanlardaki yeni yerleşim kurma faaliyetleri, Anadolu'da olduğu gibi, külliyeler inşa edilerek bunların çevresinde yeni mahallelerin kurulmasıyla olmuştur. Bu külliyeler yine sur dışında inşa edilmiştir. Aynı şekilde çarşı bölgeleri de sur dışında oluşturulmuştur (Abaz, 2012). Kentlerde hareket yönü daima çarşı yönündedir ve ibadethaneler de bunların yakınına konumlandırılmıştır. Bu doğrultuda, Balkanlar'ın ve Türkiye'nin farklı coğrafyalarında yer alan altı kent üzerinden Türk şehrini anlamamız daha kolay olacaktır: Üsküp, Filibe, Bursa, Edirne, Antalya ve Safranbolu.

Üsküp ki Yıldırım Bayazıd Han diyârıdır
Evlâd-ı Fâtihân'a onun yâdigârıdır.
Firûze kubbelerle bizim şehrimizdi o;
Yalnız bizimdi, çehre ve rûhiyle biz'di o.
Yahya Kemal

Üsküp (Makedonya)

Balkan Yarımadası'nda güney ve orta kesimde yer alan Üsküp, Makedonya Cumhuriyeti'nin başkentidir. Üsküp'ün geçmişi yaklaşık MÖ 2000 öncesine kadar dayanır. Bugünkü yerleşim Vardar Nehri kollarından Serava Çayı vadisinde yer alır (Abaz, 2012).

Roma, Bizans ve sonrasında pek çok egemenliğin himayesine giren kent, 1392 yılında Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Stratejik konumu itibariyle Balkanlardaki önemli kentlerden biridir. Erken Osmanlı Dönemi'nde yoğun bir yapılaşmanın görüldüğü kentte inşa edilen cami, mescit, zaviye, türbe, bedesten, han, dükkân, arasta, medrese, mektep, hamam, darüşşifa ve bimarhane gibi yapılarla Türk kenti karakteri kazanmıştır. Üsküp şehrinin imarında ve şehrin gelişiminde erken Osmanlı Dönemi'nde ve devamında kurulan Sultan II. Murat Vakfı, Fatih Sultan Mehmet Han Vakfı, İshak Bey Vakfı, İsa Bey Vakfı gibi birçok vakıf etkin rol oynamıştır (Gönül ve Durak, 2018). Osmanlı Dönemi öncesinden itibaren kentte devam eden ticari

faaliyetler, bu dönem sonrası daha da artmış ve kente 17 han inşa edildiğine dair belgeler bulunmuştur (Abaz, 2012).

İlk Cuma camisi XV. yüzyılda Uçbeyi Yiğit Paşa tarafından yaptırılmış, daha sonra yönetimi devralan İshak Bey tarafından da bu camiye yakın bir konumda bedesten inşa ettirilmiştir. Bu cami ve bedesten, çarşının başlangıcı ve kent merkezidir. Sonraki dönemler Uçbeyleri tarafından inşa ettirilen yapılarla birlikte kent genişlemiştir. Bu yapı kompleksleri ve zaviyeler çevresinde mahalleler gelişmiş, Vardar Nehri'ne kadar devam etmiştir (Gönül ve Durak, 2018). Anadolu'daki Türk kentlerinde rastladığımız organik sokak dokusunu Üsküp mahallelerinde ve çarşı bölgesinde görebilmekteyiz.

Şekil 1. Üsküp haritası - 1932 (www.oldmapsonline.org)

Şekil 2. Üsküp çarşısı – 20. Yüzyıl başları (1)

Şekil 3. Üsküp (shutterstoke.com)

Filibe (Bulgaristan)

Balkan yarımadasının en eski yerleşimlerinden biridir. Filibe topraklarındaki ilk yerleşimler milattan önce 6 bin yılına tarihlendirilmektedir. Bugün Bulgaristan tarafından kentin kullanılan adı Plovdiv'dir (Can, 2020).

Uzun yıllar farklı medeniyetlerin hâkim olduğu Filibe, 1363 yılında Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir. Kent, bulunduğu konumdan dolayı, Osmanlı için Balkanlara açılan bir kapı olmuştur. Üretim ve ticari açıdan hem ana yolların üzerinde bulunması hem de çevresel özellikleri açısından önemli bir alandadır. II. Murat

Dönemi'nde Cuma ve İmaret Camileri yapılmıştır. Caminin bulunduğu yerden Meriç Nehri'ne kadar olan sokaklar Uzun Çarşı olarak isimlendirilmiştir. Bu bölüm gündelik hayatın da geçtiği, ticaretin yoğun olduğu yerdir, (Can, 2020).

Çarşı içinde bir sürü atölye ve dükkân yer alır. Bu çarşı boyunca Kurşun Han, Gavaz Han, Karaul Han, Panair Han bulunmaktaydı. Bunların yanında pek çok küçüklü büyüklü cami, Mevlevihane, hamam ve çeşme de yapılmıştır (Can, 2020). Filibe'de inşa edilen camiler, hamamlar, imarethaneler, çeşmeler ve çeşitli esnaf ve zanaatkârların hizmet verdikleri dükkânlar ve bunun gibi yerler vakıflar sayesinde oluşturulmuştur (Bulut ve Tuğrul, 2016).

XV. ve XVIII. yüzyıllar arasında kent kültürel, ticari ve idari bir merkez olma özelliğini sürdürmüştür. Osmanlı yönetimi altında kentte kozmopolit bir yapı oluşmuştur (Can, 2020).

Şekil 4. Filibe (1900'ler)

Şekil 5. Plovdiv/ Filibe (www. celebialper.com) Şekil 6. Plovdiv/ Filibe (www.turna.com)

Bursa

Tarih öncesi çağlardan itibaren yerleşim bölgesi olarak kullanılan Bursa'da Hitit, Lidya ve Frigya uygarlıklarının izleri bulunmaktadır. MS 395'te Bizans egemenliğine giren kent, 1075-1097 yılları arasında Anadolu Selçuklu hâkimiyetine girmiş fakat sonra tekrar Bizans imparatoru tarafından alınmıştır. Bursa, 1326 yılında Orhan Gazi tarafından alınarak Osmanlı Devleti başkenti olarak ilan edilmiştir. Bu dönemde kentte sadece Hisar bulunuyordu. Orhan Bey, sur dışı farklı ekonomik ve kültürel odak noktaları oluşturarak kentin bu yönde gelişmesini sağlamıştır. İlk olarak Orhan Bey sur dışına Orhan Camii,

imareti ve hamamını yaptırmış, sonraki padişahlar da bu yönde sur dışına merkezler oluşturmaya devam etmiştir. Türk boylarının yerleşmesi için dağ yamaçlarında Kızık ve Kınık isimli köyler kurmuştur (Aksoy, 2011).

Murat (Hüdavendigar) Çekirgedeki Hüdavendigar Camii'ni yaptırmış ve imaret, medrese, han gibi yapılarla kenti Batı yönünde geliştirmeyi hedeflemiştir (Hatiboğlu, 1990). Bu dönemde başkentliği Edirne ile paylaşmış, yine de önemini yitirmemiştir (Aksoy, 2011). Yıldırım Bayezit, kente bedesten, sahaflar, aktarlar çarşısı, Ulucami, medrese, han ve hamam yaptırır. Kentin Doğu'suna da yönelerek büyük cami, medrese, büyük hastane, hamam, imaret ve ilkokulu yaptırır. I. Mehmet (Çelebi) Yeşil Külliye, cami, türbe, imaret, medrese ve hamam yaptırmıştır. II. Murat Dönemi'nde Muradiye semti camii, türbe, hamam ve medrese inşa edilmesiyle şehir gelişmiştir (Hatiboğlu, 1990). Şehir, İstanbul'un fethine kadar hızla gelişmiş ve mahallelerinin sayısı artmıştır. II. Bayezit Dönemi'nde Koza Han ve Pirinç Han yapılmıştır.

Bursa, İstanbul'un fethi sonrası eski önemini yitirmiştir. Ancak önemli ticaret merkezlerinden olma özelliğini sürdürmeye devam etmiştir.

Bursa, külliyelerin çevresinde oluşan mahallelerden meydana gelmiştir. Konutların oluşumu için geniş alanlar meydana geldiğinden evlerin bahçeleri geniş yapılabilmiştir. Bu da kentte yeşil bir dokunun hâkim olmasını sağlamıştır. Organik sokak dokusunun oluştuğu yerleşimlerde, çeşme başlarında ya da kavşaklarda küçük bekleme alanları oluşmuştur. Surlarla çevrili Hisar içi, Orhan Gazi tarafından, olduğu gibi bırakılarak sur dışı alanlarda yeni yerleşimler oluşturulmuştur. Hisar Bölgesi'nde doku organik, evler ilk zamanlardaki gibi genellikle bahçelidir. Zamanla nüfusun da artmasıyla yapı yoğunluğu artmıştır. Mahallelerde cami ya da mescitler etrafında küçük meydancıklar oluşmuştur. Bursa'da XVII. ve XVIII. yüzyıla ait evler genellikle bahçe içinde, iki katlı ve dış sofalı olarak inşa edilmiştir. Evlerin çoğu güneye dönük olarak konumlandırılmış, güneşten daha fazla yararlanılmıştır. Bursa evlerinde oda sayısı çok ve ölçekleri büyüktür (Aksoy, 2011).

Yapımı hızlı ve malzemenin kolay ulaşılır olmasından dolayı Anadolu'da yoğun olarak kullanılan ahşap karkas yapım tekniği, geleneksel Bursa evlerinde de kullanılmıştır. Zemin katlar taş olmakla birlikte üst katlar ahşap karkas arası kerpiç ya da tuğla dolgu tekniği ile yapılmıştır.

Bursa, farklı tarihlerde çıkan yangın

ve meydana gelen depremler nedeniyle oldukça zarar görmüştür. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kentte imar hareketleri hızlanmış, haritalar hazırlanmış ve yeni binalar yapılmıştır.

Şekil 1. Bursa /1862 (www. eskiturkiye.net)

Şekil 2. Şehadet Camii (1890)
(www. eskiturkiye.net)

Edirne

Edirne, Türkiye'nin kuzeybatısında yer alan bir şehirdir. Bu bölgede Antik Dönem'den beri yerleşim bulunmaktadır. Bugünkü Kaleiçi'nin temelleri Roma Dönemi'nde atılmıştır. Kentin Anadolu ve Avrupa'nın geçiş yolu üzerinde bulunmasından dolayı hem bir durak hem de istilaya çok uğrayan bir kale şehri olmuştur. Şehir, MS II. ve XIV. yüzyıllar arasında Kaleiçi'nden ibarettir. Türklerin gelmesinden sonra kent dışı alanda yeni yerleşimlerin kurulmasıyla gelişmiştir. Edirne'nin Osmanlılar tarafından fethedilmesi ve sarayın yapılması sonrası Osmanlı Devleti başkenti burası olmuştur (Atik, 2011).

1500'lü yıllardan itibaren kent, Kaleiçi dışında doğu ve kuzey yönde ovaya doğru büyümeye başlamıştır. Zaman içinde kale yapıları çevresinde büyük çarşılar kurulmuş, surların ve burçların etrafı da konut alanları ile çevrilmiştir. Edirne külliyeleri, özenli ve iyi kurgulanmış mekânsal özellikleri ile sultan külliyeleri olarak kent topografyasında hâkim ve önemli noktalarda konumlandırılmıştır (Olğaç, 2019).

Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişim süreci içerisinde ikinci başkent olan Edirne, coğrafi konumu itibariyle politik yönden önemli bir merkez olmuştur.

II. Murat Dönemi'nden başlayarak, II. Mehmet Dönemi de dâhil olmak üzere kentte birçok yapı inşa ettirilmiştir. Türk mimarisinin geldiği en üst aşamanın bir simgesi olan Selimiye Camii ve Külliyesi'nin de kentte bulunması oldukça önemlidir (Mercan, 2017). Bunun yanında Şeyhi Çelebi Camii, Defterdar Camii (1579), birçok hamam ile medrese, Taşhan, Rüstem Paşa Kervansarayı, Alipaşa Çarşısı, Çelebi Mehmet Bedesteni 16. yüzyılda kentte yaptırılan diğer önemli yapılardır (Eyüboğlu Erşen, 2009).

Kaleiçi yerleşiminde yoğun bir yapılaşma görülse de kale dışı bölgesinde geleneksel Edirne konutları genellikle, düşük yoğunluklu kentsel dokuda bahçe içlerinde yer alır. Genelde iki katlı olan bu konutlar geleneksel Türk Evi özelliklerini gösterir. Zemin katı taş üst katlar ise ahşap iskelet sistem ile yapılır (Erdoğan ve Kuter, 2010).

18. yüzyıl sonrası yaşanan yangın, deprem ve Tunca nehrinin taşması gibi felaketler kent üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştır (Eyüboğlu Erşen, 2009).

Selimiye Camii ve Külliyesi, Mimar Sinan'ın Ustalık Dönemi eseri olarak mimarlık sanatının en görkemli örneklerinden biridir. İnsanın yaratıcı dehasının bir başyapıtı olarak kabul edilen bu eser 2011 yılında UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne girmiştir.

Şekil 3. Edirne genel görünüş (Atatürk Kitaplığı)

Şekil 4. Edirne Kaleiçi evleri (Edirne Valiliği)

Antalya

Antalya, Türkiye'nin güneyinde Akdeniz kıyısında yer almaktadır. Tarihin ilk çağlarından itibaren yerleşim bölgesi olarak kullanılmış bir bölgede yer almaktadır. Kentte farklı katmanlar hâlinde (iç kale) surlar yer almaktadır. Fakat yüzyıllar boyunca kullanılan bu surlar tamir edildiği için, hangi tarihlerde yapıldığı

tam olarak tespit edilememektedir. Şehir, Roma Dönemi'nde donanma üssü olarak kullanıldığı gibi, önemli ticaret yollarının da denize bağlandığı bir liman kenti olmuştur. Bu önemini Selçuklu Dönemi sonuna kadar korumuştur (Yağcı, 2009).

1216 yılında Alaaddin Keyhüsrev tarafından kentin alınmasıyla Selçuklular limana sahip olmuşlar ve ticarette önemli bir gelişme sağlamışlardır (Çelik Başok, 2014). Selçuklu Dönemi'nde kent sur içinde kalmaya devam etmiş, bu dönemde İbn-i Batuta Kaleiçi'ndeki mahallelerin birbirlerinden duvarlarla ayrıldığını belirtmektedir (Süer, 2006). Tüm yeni yapılaşma ve imar hareketleri Kaleiçi'nde yer almıştır. 1393 yılında Yıldırım Bayezit tarafından alındıktan sonra kent, liman şehri özelliğini sürdürmeye devam etmiştir.

Antalya, XV. ve XVI. yüzyıllarda sur dışından kuzeye doğru genişlemeye başlamış, ilk yayılma alanı Kale Kapısı ve çevresi olmuştur. Kalekapısı dışındaki pazar alanına hamamlar ve hanlar yapılmıştır. Murat Paşa, Bali Bey ve Müsellim Camilerinin yerleri sur dışında kentin kuzeyinde yer almış ve yeni odak noktaları yaratılmıştır (Aktüre, 1975).

Kaleiçi sokakları, iklimin de etkisi göz önünde bulundurularak oldukça dar ve üstleri konutların saçakları ile yer yer örtülü şekildedir. Dar sokak ağında organik yapı devam ederken bazı alanlarda eski medeniyetlerin sokak dokuları algılanabilmektedir. Mahallelerin merkezlerinde yine mescitler yer almaktadır.

Genelde iki katlı olan evler, zemin katları taş, üst katları ahşap üzeri bağdadi olarak iklime ve sosyal yapıya uyum içinde şekillenmiştir. Türk evi özelliklerini yansıtmaktadır. Genellikle dış sofalı olan Antalya evlerinde, XIX. yüzyıldan itibaren iç sofalı plan tipi de görülmeye başlanmıştır.

Şekil 5. Antalya Kaleiçi Limanı (gezipgordum.com)

Şekil 6. Kaleiçi konak (Akdeğirmen Ercan)

Safranbolu

Safranbolu, Türkiye'nin kuzeyindeki Karabük ilinin bir ilçesidir. Bölge, Paleolitik Çağ'dan itibaren yerleşim alanı olarak kullanılmıştır. Tarih boyunca farklı uygarlıkların egemenliği altına giren bölgenin 1196 yılında kesin olarak Türk egemenliğine girdiği bilinmektedir (Koçan, 2004).

Safranbolu şehri, yazlık ve kışlık yerleşimler olarak ikiye ayrılmıştır. Türk yerleşimlerinde önemli bir özellik olan yazlık ve kışlık mekân değişimi, Safranbolu'da vadi içinde yer alan "şehir" ve daha yüksek konumda yer alan "Bağlar" arasında en net hâliyle günümüze dek taşınmıştır.

Şehir içinde vadinin en üst noktasında bugün Hükümet Konağı'nın yer aldığı kale bölümü konumlanmıştır. Günay (1998), ilk Türk yerleşimlerinin kalenin güney eteklerinde olabileceğini belirtmektedir.

XVII. yüzyılda çarşı kesiminde ticaret yapıları ile doku oluşmaya başlamıştır. Safranbolu'da ticaret bölgesi şehrin merkezinde, pazarlar bunun çevresinde, diğer üretim alanları da şehrin daha aşağı bölgelerinde dereye yakın bölümde yer alır. Çarşıda satılan ürüne göre sokaklarda özelleşmeler mevcuttur (Koçan, 2004). Çarşı içinde ticaret merkezi ile birlikte cami, hamam ve han yer alır.

Safranbolu'da sokaklar topoğrafyaya uyumlu şekilde hareket ederken konutlar da bu yol çizgisini takip etmiştir. Şehir bölümünde daha yoğun bir doku göze çarpar. Konutlar topoğrafyaya uyumlu ve birbirlerine saygılı olacak, birbirlerinin ışığını ve manzarasını kesmeyecek şekilde konumlandırılmıştır. Bağlarda ise konutlar tamamen ayrık nizamda, bahçe içlerinde yer alır ve geniş yeşillik alanlar göze çarpar. Buradan, yazlık ve kışlık mekânlarda iklim faktörünün etkileri göz önünde bulundurulduğu anlaşılmaktadır.

Yerleşimdeki konutlarda görülen yapım sistemi Türk evi özelliklerini gösterir. Zemin kat taş yığma olan yapıların, üst katları hımış olarak tanımlanan, ahşap karkas arası kerpiç tuğla ile yapılmaktadır.

Doğal, kültürel ve tarihi değerlerin bütünleşmesinden oluşan, Türk kentsel tarihinin bozulmamış bir örneği olan Safranbolu Şehri, 1994 yılında UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne girmiştir.

Şekil 7. Safranbolu (hürriyet.com.tr)

YARARLANILAN / ÖNERİLEN KAYNAKLAR

Abaz, N. (2012). 15.-17. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Dönemi Üsküp Şehrinin Mimari Gelişimi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aksoy, F.(2011). 17. ve 18. Yüzyıl Bursa Evleri Yapı Çözümlemesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Aktüre, S. (1975). 17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Yapısının Değişme Süreci, METU Journal of the Faculty of Architecture, 1, 11-128.

Atik, D. (2011). "Geleneksel Konut Alanlarındaki Fiziksel ve Sosyo-Kültürel Değişimlerin Saptanmasına Yönelik Bir Model Önerisi: Edirne Kenti Örneği, Basılmamış Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Boz, M. (2014). XIII-XV. Yüzyıllarda Anadolu Kentleri ve Kentlileri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bulut, M. ve Tuğrul, M. (2016). Osmanlı Filibe'sinin Sosyo Ekonomik Durumuna Genel Bakış, Adam Akademi, 6(1), 85-111.

Can, R. R. (2020). Bir Osmanlı Şehri Olarak Filibe'nin Kültürel ve Sosyal Yapısı, The Journal of Social Science, 4(7), 305-317.

Çelik Başok, G. (2014). Conservation History of Cultural Heritage in Kaleiçi District in Antalya (From the 20th Century to Present Day, Basılmamış Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Erdoğan, E. ve Kuter, N. (2010). Edirne Kenti Kültür Varlıklarının Kent Estetiği Açısından Değerlendirilmesi, Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi, 7(3), 137-145.

Eyüboğlu Erşen, A. (2009). Tarihi Kentlerin Korunmasında Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Kararlarının Edirne Kenti Örneğinde Değerlendirilmesi, Basılmamış Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Gençel, Z. (2000). Osmanlı Kentinde Kentsel Form ve Tasarım, Ege Mimarlık, 36, 31-33.

Gönül, A. ve Durak, S. (2018). Bir Osmanlı Kenti Üsküp'ün Tanzimat'tan XX. Yüzyıla Fiziksel Değişim Süreci, Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi, 7(1), 87-110.

Gül, A. (2015). Otağdan Başkente Türk Devlet Merkezleri (Hun-Göktürk-Hazar ve Uygurlar, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler

Enstitüsü.

Gül, M. (2008). Tarihi Kent Merkezlerinde Kentsel Dönüşüm Uygulamaları: Antalya Örneği, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Günay, R. (1998). Tradition of the Turkish House and Safranbolu Houses, Yem Yayın.

Hatiboğlu, T. (1990). Bursa'da Tarihi Çevrenin Korunması – Uygulamalar, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Koçan, N. (2004). Tarihi Özellikleriyle Safranbolu Kenti Çarşı Kesimi ve Peyzaj Mimarlığı Açısından İrdelenmesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Zonguldak Karaelmas Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Kuban, D. (1968). Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler, Vakıflar Dergisi, 7, 53-73.

Mercan, G. (2017). Osmanlı Dönemi Bursa Külliyeleri Bahçelerinin Yapısal ve Bitkisel Öğeleri, Üzerine Bir Araştırma, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Olğaç, İ. (2019). Edirne'nin Şehirsel Gelişim Süreci: Mekânsal Analiz, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özcan, K. (2005). Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar, Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Dergisi, Cilt 20, No 2, s.251-265.

Süer, A. (2006). The Analysis of Historical/Cultural Pattern Development and Conservation Plans of Antalya Kaleiçi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Yağcı, Ö. (2009). Antalya Tarihi Kent Merkezi Gelişim Süreci, Planlama Dergisi, 2, 341-351.

Şekil Kaynakçası

Akdeğirmen Ercan Arşivi

Atatürk Kitaplığı Arşivi,

Edirne Belediyesi Arşivi

* Antalya Bilim Üniversitesi

Türklerde Yemek, Aile ve Bayramlar

Prof. Dr. Suat Ungan*

Türkler ve Türkiye

İnsanoğlunun var olan her canlı üzerinde işlem yapma, ona farklı şekil, renk verme becerisine sahip olması, yemek kültürünün zenginleşmesine zemin hazırlamıştır. Özellikle bölgesel bitki türünün fazla olması, yöresel yemek unsurlarının, yeni tarz yemek ve zevk tadının gelişiminin önünü açmıştır.

Oldukça derin bir tarihe sahip olan Türkler, yaşadıkları coğrafyanın verimli ürünlerini geliştirerek zengin bir mutfak kültürü meydana getirmiştir. Türk mutfağı, Çin ve Fransız mutfaklarıyla birlikte dünyanın sayılı mutfakları arasındadır. Türk mutfak kültürünün zenginleşmesini sağlayan pek çok etken vardır.

- Türklerin Orta Asya'daki yaşamlarında koyun, deve, at eti; kaymak, süt, peynir türleri ağır basmaktaydı. Uygur Türkleri, Manihaizm'i kabul ettikten sonra Türk mutfak kültüründe bitki türleri de ağırlıklı olarak görülmeye başlanmıştır. Sebzelerden kabak, pancar, havuç, soğan, patlıcan, dağ ıspanağı, ışgın, salatalık gibi bitkiler Türkerler tarafından bilinmekte, bezelye, bakla gibi bitkiler ise burçak ya da börülce olarak toplu bir biçimde adlandırılmaktaydı (Alpargu, 2008: 21). Daha sonra bu iki kültürün birleşimi, mutfakta çeşitliliğin artmasına zemin oluşturmuştur.

- Türkler Anadolu'ya yerleşince, burada yaşamakta olan kavimlerin mutfak kültürü ile kendi yemek kültürlerini birleştirip büyük bir zenginlik oluşturmuşlardır.

- Osmanlı ülkesinin üç kıtaya yayılan geniş coğrafi alanı bir anda Avrupa'nın içlerine uzanmış, Balkanlar üzerinden İstanbul'a akan yeni kültürel unsurlar mutfak zenginliğine kaynaklık etmiştir.

- Tanzimat ile Osmanlı'nın Avrupa'ya açılması, Türk yemekleri ile Avrupa yemeklerinin birleşmesini, farklı zenginliklerin oluşmasını sağlamıştır.

- Anadolu'nun, ipek yolunun önemli güzergâhı olması mutfak kültünün zenginleşmesine ayrı katkı sunmuştur. Kültürel aktarımın geçişkenliğini sağlayan bu unsur, aynı zamanda milyonlarca kişinin yolculuk boyunca Anadolu'da bulunup yemek ihtiyaçlarını gidermeleri, yemek zenginliğinin gelişmesine katkı sunmuştur.

- Beslenme ile sağlık arasındaki bağ, yemek kültürünün önemini daha da artırmıştır. Sağlıklı olmak için yemenin önemini kavrayan Türkler, can boğazdan geçer, Ağız yerse, yüz güler, Ekmeğin kestiğini kılıç kesmez, Evvel taam(yemek) sonra kelam, erkeğin kalbine giden yol midesinden geçer, bir ye bin şükret, nimetin iyisi kötüsü olmaz, yemek yemekle boğaz aşınmaz gibi atasözlerini yemenin önemini belirtmek için kullanmışlardır.

Yemenin hastalıklara karşı koruyucu özelliğinin olması, yemek kültürünün zenginleşmesine etki etmiştir. Besinler, sadece beslenme amacıyla değil, hastalıklardan koruyucu ve tedavi edici özellikleriyle de değerlendirildiğinden, sağlıklı beslenme ayrı bir bilgi alanı olarak karşımıza çıkar ve Osmanlı dönemi tıp yazmalarında sağlık ve hastalık bakımından gıda, perhiz ve sindirim konusuna ayrı bir yer verilir. Bu sebeple sebzeler, meyveler, hayvani besin maddeleri, tuz gibi mineraller tıp, eczacılık ve hatta kimya kitaplarında yer alır (Sarı, 2008: 137).

Türklerin Ramazan'a özel bir önem vermesi, Ramazan'da yemek ve tatlı çeşitliliğinin artmasına, Türk mutfak kültünün zenginleşmesine çok katkı sunmuştur.

Türkler ekmeği nimet olarak görür. Kur'an-ı Kerim'e karşı göstermiş oldukları saygının benzerini ekmeğe gösterir. Ekmeğin yere, çöpe atılmasına razı olmaz, yerde ekmek gördüğü zaman onu alır, öper ve daha emin bir yere bırakır.

Yöresel yemeklerinin çok zengin olması Türk mutfak kültürünü her daim diri tutmuş, dönem dönem farklı şehirlerden yeni yemek türlerini görmek mümkün olmuştur.

Şengül, Çakır ve Çakır'ın (2015) Yöresel Mutfaklar adlı çalışmalarından hareketle illerimizin öne çıkan bazı yemeklerini şöyle belirleyebiliriz:

Şehir	Meşhur Çorbası	Meşhur Yemekleri	Meşhur Tatlısı
Adana	Analı kuzulu çorbası	Adana kebabı, şiş kebabı,	Adana tatlısı, bici bici tatlısı
Adıyaman	Meyir çorbası, aş çorbası	Besni tavası, Adıyaman tavası, kış tavası, parmak kebap	Kaşık tatlısı, tane helvası, top helvası
Afyon	Sakala çarpan çorbası	Kavurmalı patlıcan kebabı, Afyon kebabı	Kaymak baklavası
Ağrı	Kuş ekmeği çorbası	Abdigor köftesi, selekeli sac kavurma	Hasude
Ankara	Toyga çorbası,	Ankara tava, Ankara kapaması, Beypazarı güveci	Beypazarı baklavası, cennet küngü

Antalya	Yarpızlı çorba, göce çorbası	Gülgas tandır kebabı, sac kavurma	Kıvrım, kabak tatlısı, Finike usulü muz tatlısı
Ardahan	Ayran çorbası, höre aşı	Kaçguç, saç altı kebabı köz kebap	Ardahan helvası
Artvin	Püşürük çorbası, ısırgan otu çorbası	Et kavurması, Çerkez tavuğu	Zurbiyet, katmer
Aydın	Kulak çorbası,	Acılı güveç, etli enginar	İncir tatlısı
Balıkesir	Düğün çorbası	Peynirli patlıcan, sura	Süt tatlısı, hoşmerim
Bartın	Toyga çorbası	Maydanoz dolması, düğün eti	Haluçka tatlısı
Batman	Yayla çorbası,	Kaburga dolması, tırşik, yoğurtlu kuzu kavurma	Pekmezli un helvası
Bayburt	Ayranlı çorba	Bayburt tavası	Bel helvası, erişte tatlısı
Bingöl	Aran çorbası	Kavurma, sac kavurma	Kadayıf
Bitlis	Bezirgân çorbası	Büryan kebabı, gari otlu içli köfte, Bitlis köftesi	Teter, şeker helvası
Bolu	Düğün çorbası	Börtlük, düğün eti	Mudurnu baklavası, ekmek kadayıf
Burdur	Arapaşı çorbası	Testi kebabı, dirmil kebabı çekme,	Ceviz ezmesi, ceviz helvası
Bursa	Kuyruk çorbası	Bursa iskender	Kestane şekeri
Çanakkale	Domatesli tarhana çorbası	Et kürzesi, terbiyeli köfte	Peynir helvası, yumurta helvası
Çankırı	Tutmaç çorbası	Sızgıç sarımsaklı et, tas kebabı	Hoşmerim
Çorum	Çatal çorba,	Siyer, kuzu kebabı, çatal aşı, Çorum nohutu	Has baklava, kara çuval helvası
Denizli	Kuru börülce çorbası	Patlıcan kebap, kuzu çevirme	Pekmezli un helvası
Diyarbakır	Bütün çorba, yayla çorbası lebeni çorbası	Meftune, Bismil tava, kaburga dolması, mumbar dolması	Burma tatlısı, fıstıklı irmik helvası

Düzce	Mezgit çorbası	Çöp kebabı	Damat fındığı
Edirne	Düğün çorbası	Edirne köftesi, satır et	Badem ezmesi, devayı misk
Elazığ	Yarpuz çorbası, kurut çorbası	Kapama, kaburga dolması, kara kavurma	Harput ekmek tatlısı, pestil kavurması
Erzincan	Erzincan çorbası	Gah yahnisi, ekşili	Erzincan lokumu, ekmek kayganası
Erzurum	Ayran çorbası	Cağ kebabı, sütlü et, kuzu kapama, lor dolması, İspir fasulyesi	Kadayıf dolması, hasıta
Eskişehir	Düğün köftesi çorbası	Balaban köfte, çiğ börek	Met helvası
Gaziantep	Maş çorbası, öz çorba	Kazan kebabı, alinazik kebap, altı ezmeli tike kebabı, fırında incik, damat kebabı	Antep baklavası, havuç dilimi, şöbiyet, Antep fıstıklı kadayıf, şıllık tatlısı, fıstık ezmesi
Giresun	Mendek çorbası	Patlıcan kebabı, balık kızartmaları	Aside helvası, çırıtla
Gümüşhane	Yoğurtlu dırmana çorbası	Patlıcan kebabı	Koca karı gerdanı
Hatay	Yoğurt aşı çorbası,	Kâğıt kebabı, tepsi kebabı Arap kebabı, belen tavası, Antakya usulü kıyma kebabı	Künefe, peynirli irmik helvası
Iğdır	Kelecoş	Bozbaş, tandır şiş	Kaysafa, kavut, omaç helvası
Isparta	Bulgur çorbası, bulamaç çorbası	Banak, tas kebabı, zülbiye	Bulamaç tatlısı, ceviz baklavası
İzmir	Pirinçli domates çorbası	Zeytinyağlı enginar, urla güveci, papaz yahni	Gerdan tatlısı
Kahramanmaraş	Patlıcan ekşili çorba	Maraş kebabı, ezme kebabı, çubuk kebabı	Kahramanmaraş dondurması, fıstık ezmesi
Karabük	Sütlü keşkek çorbası	Asma yaprağı dolması, bütün et	Tırtıl baklava, incir tatlısı
Karaman	Toyga çorbası	calla, şiş kebap	Kuymak, oklavadan çekme

Kars	Hörre, yayla çorbası	Bozbaş kebabı, tandırda kaz	Kaymak helvası
Kastamonu	Çiğ tarhana çorbası, oğmaç çorbası	Güveç	Çırıkta, hanım göbeği
Kayseri	Katıklı aş, toğga çorbası	Kayseri mantısı, fırın ağzı, pehli kâğıtta pastırma, Kayseri köftesi	Açma baklava, oklava baklavası
Kırıkkale	Yeşil mercimek çorbası	Kırıkkale madımak tavası, külleme	Sarığı burma
Kırklareli	Ciğerli tavuk suyu çorba	Kırklareli köftesi, labada boranisi	Kaymaçina
Kırşehir	Düğün çorbası, yarma aşı çorbası	Et yahnisi, çullama	Ayva dolması
Kilis	Ekşili mahlıta çorbası	Kilsi tava, Kilis kebabı, mazlum, mıkşi	Haytayla, peynirli irmik helvası
Konya	Bamya çorbası, yoğurtlu Akşehir çorbası	Konya fırın kebabı, Akşehir güveç, etli ekmek, bıçak arası, Mevlâna böreği	Lor tatlısı, Akşehir helvası
Kütahya	Kızılcık tarhana çorbası	Güveç, Kütahya usulü kavurma	Ekmek kadayıfı
Malatya	Erişte çorbası,	Şam kebabı, kayısılı kavurma, Malatya etli tavası	Kayısı dolması
Manisa	Kula usulü tarhana çorbası	Akhisar köftesi, odun köftesi	Şaşta helvası, kaymaklı kadayıf
Mardin	Atsiye çorbası, nohut çorbası, kelle paça çorbası	Kaburga dolması, dobo, güveç, soğan kebabı	Kahriyat tatlısı, peynir helvası
Mersin	Yüzük çorbası, kulak çorbası	Tantuni, çökertme, etli gölevez	Kerebiç tatlısı, cezerye
Muğla	Ara çorbası	Zeytinyağlı Bodrum bamyası, çökertme kebabı, et terbiyelisi	Muğla saraylısı
Muş	Corti çorbası	Lahanalı et, corti	Teter helvası

Nevşehir	Gendime çorbası	Nevşehir tava, fırında çömlek eti	Kayısı dolması, pekmezli bulamaç
Niğde	Ekşili pırasa çorbası	Sivas köftesi	Sivas kelle tatlısı
Ordu	Isırgan çorbası	Karalahana çorbası	Kaşık helvası, kesme makarna tatlısı
Osmaniye	Toğga çorbası	Zorkun tava, kaburga dolması	Osmaniye simidi, Osmaniye fıstıklı burma
Rize	Karalahana çorbası, balık çorbası	Çayeli kuru fasulye, kavurma	Laz böreği
Sakarya	Dımbıl çorbası	Kabak dolması, islama köfte	Kabak tatlısı
Samsun	Kesme çorba	Patlıcan kebabı, çubuk kebabı	Şuruplu yufka böreği, tel tel
Siirt	Pirinçli pırtike çorbası	Büryan, sarmısaklı köfte	Varakkaak, aside
Sinop	Mısır çorbası,	Kuzu dolması, güveç	Kıvrım tatlısı
Şanlıurfa	Ayran çorbası, büşürük çorbası	Kuzu dolması kazan kebabı haşhaş kebabı, fıstıklı kebap, paşa kebabı	Şıllık, Urfa tatlısı, Şam tatlısı
Şırnak	Beytüşşebap çorbası	Kavurmalı suyraz	Kuliçe
Tekirdağ	Çene çarpan çorbası	Erikli yaprak sarma, ciğer sarma	Peynir helvası
Tokat	Sütlü çorba	Tokat kebabı	Zile pekmezi,
Trabzon	Balık çorbası	Akçaabat köftesi, balık çeşitleri	Hamsiköy sütlacı, Laz böreği
Tunceli	Döğme çorbası	Kızartma et, döğme kebap	Helva, dut tatlısı
Uşak	Tarhana çorbası	Çömlek eti, et basması	Demir tatlısı, cendere tatlısı
Van	Ayran aşı	Ekmekli et, eskeli, kavurmalı, uşgun, van kahvaltısı	Murtağ, kaşık tatlısı erik kızartması
Yalova	Sütlü çorba	Yalova köftesi	Köpük helvası
Yozgat	Helle çorbası	Testi kebabı	Harise, gebol
Zonguldak	Bamya çorbası	Hamsi tava	Beklaş, beyaz baklava

Adana Kebabı, Türkiye'nin her yerinde zevkle tüketilen lezzetli bir et yemeğidir. Özelliği etinin makinede değil zırh adı verilen bıçaklarla kıyma hâline getirilmesindedir.

Türk mutfağı aynı şekilde Avrupa ülkelerinin mutfağını etkilemiş, Balkan ve Avrupa'daki birçok yemeğin ismi Türkçe üzerinden Batı dillerine geçmiştir. Türkçeden Batı dillerine geçmiş yemek isimlerini Karağaç (2008) şöyle belirlemiştir:

Pilav: Almanca (pılau, pilaw), Arnavuçta (pilaf), Bulgarca (piláf), Çekçe (piláf), Ermenice (pilav, flav), İtalyanca (piláo, pilaf), Macarca (piláf), Sırpça-Hırvatça (pilav,pilar), Yunanca (pilâfi).

Yoğurt: Bulgarca (yoğurt, yugúrt), Ermenice (yogurd), Çekçe (Joghurt), Macarca, (joghurt), Makedonca (yogurt), İngilizce (yoghurt, yaourt), İtalyanca (iógurt, yoghurt), Romence (iaurt), Sırpç-Hırvatça (jogurt), Yunanca (yarğuti, ğiaurti).

İmambayıldı: Bulgarca (imám bayaldi, imám bayalmiş), Ermenice (imambayildi), Makedonca (imambayaldiya, imamsbaili, amanbaildi), Romence (imambaialda), Sırpça-Hırvatça (imam-bajildi), Yunanca (imambayldi).

Tarhana: Arnavutça (tarhana, trahana), Bulgarca (tarhaná), Ermenice (tarhana, darhon), Macarca (tarhonya), Makedonca (tarana), Romence (trahana), Sırpça- Hırvatça (tarhana, tarána), Yunanca (tarhanás, trahanás).

Dolma: Arnavutça, (dolma, dólma), Bulgarca (dolma), Ermenice (dolma, tolma), Sırpça-Hırvatça (dólma), Makedonca (dolma), Yunanca (dolmós, dolmâdes).

Baklava: Arnavutça (baklava, bakllave), Bulgarca (baklava), Ermenice (paklava), Makedonca (baklava), Romence (baclava), İngilizce, (bavlava, baklawa) Sırpça- Hırvatça (bakláva), Yunanca (baklavás, bahlavás).

Helva: Almanca (havla) Arnavutça (hallvë, havëll), Bulgarca (havlá, helva, halvá), Ermenice (helva, havla), İngilizce (halva, halavah, halwa), Çekçe (helva),

Macarca (havla, havla), İtalyanca (calva), Makedonca (avla, alvitsa), Romence (halva), Rusça (havlá, halvá), Sırpça-Hırvatça (hävla, älva), Yunanca (halvás, haluvás).

Pastırma: Arnavutça (pastërma), Bulgarca (pastarmá, pastırmá), Çekçe (pastyrma), Ermenice (pasdirma, basdurma), Macarca (pasztórma), Makedonca (pastırma), Sırpça-Hırvatça (pastırma, pastrva), Romence (pastrma), Yunanca (pastrmás, pasturmás).

Börek: Arnavutça (byrék, birek, berek), Bulgarca (buyurék), Ermenice (börek, bevreg), Fince (piirakke), Makedonca (burek), Rusça (piróg), Sırpça-Hırvatça (búrek), Yunanca (buréki).

Cacık: Yunanca (caciki, çaçiki).

Şiş Kebap: Almanca (schaschlik), Arnavutça (shshgebap), Bulgarca (şiş-kebáp), Ermenice (şiş), Rusça (şaşlik, şeşlik), Sırpça-Hırvatça (śišcevab), Yunanca (sis-kebápi).

Pide: Arnavutça (pitë), Bulgarca (pita, pida), Ermenice (pide)Macarca (pita, pete), Makedonca (pita), Romence (pita, pete), Sırpça-Hırvatça (pita), Yunanca (pita).

Şerbet: Almanca (scherbet, sorbet), Arnavutça (Sherbet, shërbet), Bulgarca (şerbet), Çekçe (śerbet) Ermenice (şerbet, şarfat), İngilizce (sherbet, sorbet), İtalyanca (sorbetto, scerbetto), Macarca (sörbet, serbet, szerbét), Makedonca (şerbet), Romence (şerbet), Rusça (şerbét), Sırpça- Hırvatça (serbet), Yunanca (serbétis).

Ayran: Bulgarca (ayrán), Ermenice (ayrán), Çince (ailán), Çekçe (ajran), Rusça (irén, ayrán, ayryán), Sırpça-Hırvatça (ájran), Yunanca (ayráni, aryáni)

Misafirliğe giden kişiler yemeklerine şu sözlerle (Tan, 2009: 537) son verirler.

Elhamdülillah
Ziyade olsun
Allah'a çok şükür
Yarabbi çok şükür
Allah daha çok versin
Allah kazanç sahibine güç versin
Getireniniz çok olsun
Sofranız daim olsun
Hacı sofrası olsun
Sofranıza Halil İbrahim bereketi olsun,
Biz yedik, Allah artırsın

Türkler yemeğe "bismillah" diyerek başlar. Yani Allah'ın adını anarak başlarlar. Yemeği bitirdikten sonra yemek duası ederler. Dua, yemekleri kendisine veren Allah'a teşekkür mahiyetindedir.

Yemeklerden sonra Allah'a şükretmek için okunan onlarca dua vardır. Bu dualardan birisi şöyledir: **Bizi yediren, içiren**

ve Müslümanlardan kılan Allah'a hamdolsun. Allah'ım! Yemek sâhibini, yiyenleri, sofraya emeği geçenleri, bütün mü'min erkek ve kadınları mağfiret et ve onlara rahmet eyle! Allah'ım! Kalplerimizi muhabbetinin ve zikrinin ışığıyla nurlandır, ey celâl ve ikram sâhibi Allah'ım! Din hususunda, dünyada ve ahirette sıhhat, selâmet ve âfiyet üzere güzel bir hayat yaşamayı lütfeyle! Şüphesiz Sen her şeye kâdirsin. Allah'ım! Sen'den nimetin tamamını (İslâm üzere ölüp cennete girmeyi), âfiyetin devamını ve hüsn-i hâtime ile (güzel bir hâl üzerre) vefat etmeyi isteriz. Allah'ım! Nebiyy-i Ekrem -sallallahu aleyhi ve sellem- ve Fâtiha-i Şerîfe hürmetine nimetlerini artır, eksiltme!"

Türklerde Kahve ve Çay Kültürü

Türkler İslamiyet'in etkisiyle alkollü içecek türlerinden uzak durmaya çalışmalarına rağmen, Osmanlı'da yaşayan azınlıklar nedeniyle alkol ile iç içe olmaları kaçınılmaz olmuştur. Fakat yine de geniş bir kesim alkollü içeceklerden uzak durarak kahve veya çay içmeye yönelmiştir.

Türklerde kahve ve çay ayrı öneme sahiptir. Kahve kültürü çay kültürüne karşı daha çok yerleşmiş, toplumun kültürel katmanlarında kendine daha fazla yer edinmiştir. Özellikle Osmanlı'da başlayan kahve kültürü, Türklerin günlük hayatında önemli bir yer edinmiş, günlük hayatın vazgeçilmez bir parçası hâline gelmiştir. Ahmet Mithat Efendi, bir yazısında Almaların biraya, Fransızların şaraba, İngilizlerin çaya düşkünlükleri ile meşhur olduklarını, Fransızların şarap ve bira imalatında mahir olmaları gibi, Türklerin de kahve pişirmede usta olduklarını dile getirmiştir (Ayvazoğlu, 2011: 31).

Osmanlı döneminde kahve için abıhayat (ölümsüzlük suyu) benzetmesi yapılır, şairler şiir ve edebiyat sohbetlerini Tük kahvesi içerek yapar, yine Türk kahvesi içerek eserlerini yazmaya çalışırlardı. Türkler kahveye büyük önem verdikleri için "bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı vardır" atasözünü söylemişlerdir. Türkler kahveye gizemli manalar yükledikleri için kahve fincanından geleceği okuma, semboller üzerine anlamlar yükleme çabasına girerler. Kahve içildikten sonra kahve içilen fincan ters çevrilip tabağa konulur, sonra telvenin (fincanın dibinde kalan kısım) akıp fincanın çeperlerinde ve tabakta

oluşturduğu şekilleri bir şeylere benzeterek yorumlama, bunlardan kahve içenin beklentilerine uygun anlamlar çıkarma işine kahve falına bakma denilmektedir. Telve sadece Türk kahvesine özgü olduğu için, kahve falı da Türk kültürünün heyecan verici bahislerinden biridir (Ayvazoğlu, 2011: 108).

Türk kadınları arasında, sadece falına baktırmak amacıyla kahve içenlere rastlamak mümkündür. Kahve falına bakarak bundan para kazanan birçok kadın bulunmaktadır.

Kahve tok karnına içildiğinde daha fazla keyif ve tat vermektedir. Bu nedenle Türkler, kahveden daha fazla tat almak için sabahları bir şeyler yerlerdi. Bu nedenle sabahları yeme işine kahvaltı (kahve altı) demişlerdir. Bu da Türklerin kahve içmeye, yemek yemeden daha fazla değer verdiklerini göstermektedir.

Osmanlının son dönemlerinde insanlar, savaşlar nedeniyle bulmakta zorlandıkları kahveden yavaş yavaş uzaklaşmış ve çay içmeye yönelmişlerdir.

Çayın anavatanı Çin olduğu için Orta Asya'da bulunan Türkler erken dönemlerde çay ile tanışmışlardır. Çayı en çok tüketen toplumların başında olan Ruslar, çayı Tatar Türklerinden öğrenmişlerdir. Fakat Türkler çay yerine kahveyi tercih ettikleri için çayın Türk toplumunda yer edinmesi sonraki zamanlarda olmuştur. On sekizinci yüzyılda İstanbul'a göç eden Tatarlar, Buharalılar, İstanbul'un çayla tanışmasına ön ayak olmuşlardır. Türkler çayla Avrupalılardan çok önce tanışmıştır. Çay 1839 yılındaki Tanzimat'tan sonra Osmanlı'da yaygınlaşmıştır. Özellikle İranlıların

Türkiye'de en çok tüketilen içecek çaydır. İçilen çaylar büyük oranda Karadeniz bölgesinde Rize ve civarından toplanır. Günde 250 milyon bardak çay içildiği söylenir. Türkler "Bir çay içelim" dediklerinde aslında istedikleri oturup sohbet etmektir. Sadece çay içilip sohbet etmek için kullanılan mekânlar vardır. Bunlar kahvehane, kıraathane, çay ocağı adlarıyla bilinir.

ve Azerbaycan Türklerinin Beyazıt ve Şehzadebaşı'nda açtıkları çayhanelerde Türkler çayı daha yakından tanımışlardır. (Ayvazoğlu, 2011: 186).

Osmanlı'da çay şifa olarak algılanmıştır. Çayın bugünkü anlamda tüketimi Tanzimat'tan sonra olmuşsa da daha önceki dönemlerde, vücudu hastalıklara karşı korumak ya da hastalıkları tedavi etmek amacıyla, yani farmakolojik nedenlerle kullanmışlar. (Kuzucu, 2008: 246) Çayın ilk başlarda aktar dükkânlarında satılması, çayın şifa veren ilaç mahiyetinde görüldüğünün işareti olmuştur. Aynı şekilde XIX. yüzyılın sonlarında, merkezi Erzurum'da bulunan 4. Ordu'nun koleradan korunması için, hekimlerin tavsiyesiyle askerlere çay verilmiştir. 1894'teki büyük depremin ardından baş gösteren kolera sırasında, hükümet başkentteki kışla ve karakollarda görev yapan askerle memba (kaynak) suyu sağlamış ve çay dağıtmıştır. Bu uygulama birkaç yıl devam etmiş, hastalığın izleri tamamen silindikten sonra, 1898 yılı yazında çay dağıtımı durdurulmuştur. Çay, çeşitli hastanelerle Darülaceze ve Bimarhane gibi kurumlardaki hasta, kimsesiz ve yaşlılara verilen günlük mönüye de alınmıştır (Kuzucu, 2008: 250). Günümüz Türkiye'sinde günlük ihtiyaçlar listesinde üst sıralarda bulunan çay, halkın vazgeçilmez temel gıdaları arasındadır. Çay içme bazılarınca

bir keyfe dönüşmüş, bazı insanlar sudan fazla çay tüketir olmuştur. Eskilerin leb-renk, leb-sûz, leb-rîz dedikleri, bardağın ağzına kadar dolu, dudak renginde (kırmızı) ve dudağı yakacak sıcaklıkta olması ölçütleriyle belirlenen çay içme keyfi, her mekân ve zamanda aranan en önemli tüketim malzemesidir.

Günün her vaktinde içilen çay için çeşitli isimler de verilmiştir. Hatır çayı, paşa çayı, limonlu çay, sütlü çay, sabah çayı, öğlen çayı, ikindi çayı, akşam çayı, kıtlama çay, tatlı çay, kant, açık çay, koyu çay.

Türklerde Aile Yapısı

Türklerin en çok güvendikleri konulardan birisi de aile yapılarıdır. Türkler aileye çok büyük önem verir, ailenin korunması için geleneksel yapılarını güçlü tutmaya çalışırlar. *Cennet anaların ayakları altındadır* hadisi şerifini rehber alan Türkler, anne babaya saygı göstermeyi, onlar yaşlandıklarında onların bakımını üstlenmeyi önemser, bunu yapmayanları hoşgörü ile karşılamazlar.

Ataerkil aile yapısının özelliklerini korumaya çalışan Türkler, çocukların terbiye edilmesinde, genel kültür ve ahlak kurallarının çocuğa aktarılmasında yaşlıların tecrübelerinden yararlanmaya çalışırlar.

Modern hayat, insanları çekirdek aile (baba, anne ve çocuklar) yapısına mecbur etmiş olsa bile, Türkler büyüklerinin yanında olmaya, onların sağlık ve mutlulukları ile ilgilenmeye devam ederler. Özellikle Anadolu'da yaşlı kişilere saygı gösterme, onların ihtiyaçlarını giderme noktasında birçok insan sorumluluklarının farkındadır. Büyük şehirlerde aile bağları biraz gevşemiş olmasına rağmen, yine de bu anlayış birçok yönden devam etmektedir.

Türklerin Dinî ve Millî Bayramları

Türklerin Ramazan ve Kurban bayramları olmak üzere iki dinî bayramı vardır. Türkler Ramazan ayında otuz gün oruç tutarlar. Gün doğumuyla yeme içmeyi keser, akşam ezanı ile yemek yiyerek oruçlarını bozmuş olurlar. İftar için güzel yemekler yapar, fakir ve tanıdıklarını yemeğe davet ederler.

Bir ay oruç tutan Türkler bir ay sonra Ramazan Bayramı'nı kutlar, Ramazan ayına kavuşmanın ve oruç tutmanın sevincini bayramı kutlayarak yaşarlar.

Ramazan ve Kurban bayramlarının başlıca özelliği komşu, dost ve akrabaların ziyaret gezileriyle bir araya gelmeleridir.

Kurban Bayramı'nda ise Müslümanlığın gereği olarak maddi durumu iyi olan insanlar kurbanlarını keser, kestikleri kurbanın üçte ikisini ihtiyacı olan kişilere dağıtırlar.

Son zamanlarda kurban kesmek isteyen ama vakti müsait olmayan bazı insanlar, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından belirlenen kurban miktarını (parasını) belirli vakıflara vererek, fakir Müslüman ülkelerde kurbanlarını kesip oradaki halka dağıtmalarını bu vakıflardan isterler. Birçok dernek, özellikle Afrika'daki birçok ülkede bu uygulamayı devam ettirmektedir. Kurban zengin ile fakir arasındaki bir tür yardımlaşmadır.

Millî Bayramlar

Çok eski devlet geleneği olan Türklerin kurmuş olduğu Osmanlı İmparatorluğu, 1. Dünya Savaşı'ndan sonra Batılı

devletler arasında paylaşılmaya başlanmış, başta İstanbul olmak üzere tüm Anadolu işgal edilmişti. Çok zor günler geçiren ve hürriyetlerini kaybetme tehlikesi yaşayan Türkler, Mustafa Kemal Atatürk gibi bir lider çıkarmış ve Atatürk, işgal altındaki İstanbul'dan Anadolu'ya geçerek Anadolu'da bulunan halkı örgütleyip yeni bir ordu kurmuş, Anadolu'yu işgal etmeye çalışan İngiliz, Fransız, Yunan, İtalyan ve Ermenilere karşı Millî Mücadele'yi başlatarak her cephede çok büyük zaferler elde etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun küllerinden Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Atatürk'e Türk insanın saygısı büyüktür.

Türk gençlerinin yaşadığı bu zor günleri unutmaması için 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı, 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı, 30 Ağustos Zafer Bayramı, 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı millî bayramlar olarak ilan edilmiştir.

YARARLANILAN / ÖNERİLEN KAYNAKLAR

Ayvazoğlu, B. (2011) Kahveniz Nasıl Olsun? Türk Kahvesinin Kültür Tarihi, İstanbul: Kapı Yayınları.

Alpargu, M. (2008) 12. Yüzyıla Kadar İç Asya'da Türk Mutfak Kültürü, Türk Mutfağı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Sarı, N. (2008) Osmanlı Tıbbında Besinler Tedavi ve Sağlıklı Yaşam, Türk Mutfağı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Karaağaç, G. (2008). Türkçe Verintiler Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kuzucu K. (2008) Osmanlı İçecek Kültüründe Yeni Bir Tat Olarak Çay, Türk Mutfağı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Şengül, S. Çakır A. Çakır G. (2015) Yöresel Mutfaklar, Ankara: Beta Basım Yayım.

Tan N. (2009) Milli Kimliğimiz ve Mutfak Kültürümüz, Türk Kimliği Ayvaz Gökdemir Armağanı, İstanbul: Ötüken Yayınları.

* Trabzon Üniversitesi

Türk Eğitim Sistemi

Prof. Dr. Selahattin Turan*

Türkler ve Türkiye

Türk eğitim tarihi, tarihin bilinen ilk Türk toplumları ile başlar (Akyüz, 2020; Ergin, 1977). Türk eğitim tarihinin yaklaşık 3 bin yıllık bir geçmişi vardır. Türkler tarihte birçok devlet kurmuşlardır. Bunlardan en çok bilinenleri Hun, Göktürk, Uygur, Karahanlı, Selçuklu, Osmanlı ve en son kurulan *Türkiye Cumhuriyeti Devleti*dir. Kurulan her bir devlet eğitime büyük önem vermiş, toplumun önemsediği temel değerleri eğitim kurumları aracılığıyla yeni kuşaklara aktarmaya çalışmışlardır.

Bu bölümde, *önce* Türkiye Cumhuriyeti kurulmadan önceki başlıca Türk devletleri ve eğitim özellikleri özetlenmiş *daha sonra* ise Türkiye Cumhuriyeti dönemi Türk eğitim sistemin yapısı, işleyişi, genel amaçları, ilkeleri ana hatlarıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Türk eğitim sistemi ve tarihine ilgi duyanlar bölümün sonunda yer alan kaynakçadaki kitaplara başvurulabilir veya linkleri ziyaret edebilir.

Eski Türkler, Türklerin X. yüzyılda Müslüman olmadan önce var olan Türk devlet ve topluluklarına verilen addır. Türk eğitim tarihi çalışmalarında, Türk devlet ve topluluklarının kurulduğu ve yaşadığı dönemler esas alınarak bazı sınıflandırmalar yapılmaktadır. Türk eğitim tarihini daha sistemli inceleme amacı taşıyan bu sınıflandırma devletlerin yaşadığı dönenler esas alınarak şöyle yapılmaktadır: Eski Türkler (Hunlar, Göktürkler, Uygurlar), Selçuklu Devleti, Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti.

Eski Türkler dönemi, MÖ 1000'li yıllardan X. yüzyılda Türklerin Müslüman olmalarına kadar olan dönemdir. Türk eğitim tarihine ait en eski belgeler bu döneme aittir. Bu toplulukların eğitim anlayışlarını yaşama biçimleri şekillendirmiştir. Bugünkü anlamda örgün bir eğitim kurumu olmamasına rağmen ***toplumun töresi***; ***çocukların eğitimi*** ve ***sosyalleşmesi***nde belirleyici olmuştur (Akyüz, 2020). Pedagojik amaçlı Türk töresi dört temel sacayağı üzerine oturtulmuştur: ***Adalet, eşitlik, kişilik ve faydacılık.*** Bu dört temel özelliği benimsemiş ve içselleştirmiş insan, "alp" olarak adlandırılmıştır. Özge bir ifadeyle toplumun yücelttiği ve önemsediği insan tipi ve tipolojisi iki temel özelliği ön plana çıkarmıştır: Bilge ve cesur.

Bilgelik ve cesaret, Türk toplumunun önemsediği temel insani özellikler olarak önemini hala devam ettirmektedir. Alp insan; cesurdur, bilgedir.

Hun Devleti Dönemi

Bu dönemde bugünkü anlamda örgün bir eğitim kurumu bulunmamaktadır. Bununla birlikte bu dönemin eğitim anlayışını Eski Türklerin yaşama biçimleri belirlemiştir. Savaş eğitimi, bağımsız yaşama isteği, mücadele, kahramanlık toplum tarafından önem verilen özelliklerdir. Bu özellikler toplum tarafından yapılan evlilik, ad koyma ve günlük yaşam rutinlerinde öne çıkarılır, çocuk ve yetişkinlerin sosyalleşmelerinde kullanılırdı (Akyüz, 2020; Bilhan, 1988; Ögel, 1991; Ergin, 1971).

Göktür Devleti Dönemi

MS 500'lü yıllarında Hun devletinin dağılmasından sonra kurulmuştur (Akyüz, 2020, Ögel, 1991). Türk eğitim tarihinde önemli bir yere sahiptir. Hunlarda olduğu gibi çocuğun eğitim ve sosyalleşmesinde Türk töresi belirleyici olmuştur. Özge bir ifadeyle çocuğun eğitimi *töre* kanalıyla verilmekte idi. Töre, toplumun üstün yararına olduğu düşünülen ve uyulması gereken kesin ilkeler bütünüdür. Toplum tarafından öngörülen ve önemsenen insan tipi Hunlarda olduğu gibi *alp* insan tipidir. Türklere ait 38 harfli ilk alfabe bu dönemde geliştirilmiş ve kullanılmıştır (Ergin, 1970). Türkler ve Türkçeye ait ilk yazılı belgeler bu dönem aittir. Akyüz'e (2020, 11) göre "günümüz Avrupa uluslarının hemen hemen hiç birinin millî dil ve yazısı bulunmadığı bir dönemde Göktürkler ileri bir dil ve yazı ile taş üzerine yazı yazarak çok değerli belgeler bırakmışlardır." Göktürk alfabesinin geliştirilmesi sadece Türk tarihi değil dünya alfabe tarihi açısından önemli bir yere sahiptir.

Uygur Devleti Dönemi

MS 745'te Göktürk Devleti yıkılınca yerine Uygur Devleti kurulmuştur. Uygur devleti önceki Türk devletleri gibi eğitime büyük önem vermiştir. Uygurların yerleşik hayata geçmeleri, onların bürokratlık, kâtiplik, demircilik ve benzeri alanlarda başarılı olmalarını sağlamıştır. Uygur Türkleri 14 harfli bir alfabe geliştirmiş ve kullanmışlardır. Bugünkü anlamda örgün okul kurumları bulunmamaktadır. Uygur Türkleri uygarlığın gelişmesine katkı

T.C. İSTANBUL ÜN

NİVERSİTESİ

veren bazı kurumları geliştirmiş, demiri işleyerek, yaşamı kolaylaştıracak aparatlar üretmişlerdir.

İslamiyet'in kabulünden sonra Türklerin eğitim, ahlak ve dünyayı algılama biçimleri değişmiştir. Alp insan tipinin yerini "alp-eren, gazi ve veli" insan tipi almıştır.

Selçuklu Devleti Dönemi

Türkler X. yüzyılda Karahanlılar döneminde Müslüman olmuşlardır. Türkler Müslüman olduktan sonra ilk kez, medrese denen plânlı, düzenli, güçlü bir örgün eğitim-öğretim kurumu olan bir okul ortaya çıkmış ve medreseler kısa sürede her tarafa yayılmıştır. Bu kurumlar, Türkiye Cumhuriyeti Devleti kuruluncaya kadar yaşamışlardır (Akyüz, 2020). İslamiyet'in kabulünden sonra Türklerin eğitim ve ahlak anlayışlarıyla birlikte dünyaya bakış açıları da değişmiştir. Arap yazısı kabul edilmiş *alp insan* tipi yerine *alp-eren, gazi, veli* insan tipi önemsenmiştir.

Selçuklu Devleti döneminde; Farabi (870-950), İbni Sina (980-1037), Balasagunlu Yusuf (1018-1069), Kaşgarlı Mahmut (1072-1074), Ahmet Yesevi (1103-1166), Nizamülmülk (1018-1092), Mevlana Celâlettin (1207-1273), Yunus Emre (1240-1320), Hacı Bektaş-ı Veli (1209-1271), Âşık Paşa (1272-1333), Nasrettin Hoca (1208-1284) gibi birçok düşünür, devlet yöneticisi ve entelektüel yetişmiştir. Bu düşünürler eğitime dair kafa yormuşlar, görüş ve düşüncelerini yazmış olduğu eserlerde dile getirmişlerdir.

Selçuklular, bilime, sanata, mesleki eğitime, ticari ahlaka, bilim insanların yetişmesine büyük önem vermişlerdir. Eğitim kurumları, Selçuklu döneminde büyük bir ivme yakalamıştır. Medreseler, Konya, Kayseri, Sivas, Erzurum, Tokat, Antalya, Diyarbakır ve Mardin başta olmak üzere Anadolu'nun her yerinde yaygınlaşmıştır. Bu medreselerin müfredatında din, hukuk, dil, edebiyat felsefe gibi sosyal bilimler ile doğa bilimlerine yer verilmiştir (Akyüz, 2020; Ergin, 1977).

Osmanlı İmparatorluğu Dönemi

Osmanlı döneminde de (1299-1922) Selçuklu döneninde olduğu gibi eğitimde önemli gelişmeler olmuştur. Özellikle

Osmanlı Devletinin sonlarına doğru modern eğitim kurumları açılmıştır. Azınlık çocuklarının üst düzey yönetici yetiştirildiği, dünyanın ilk yönetim okulu Enderun'da bu dönemde açılmıştı (Miller, 1941). Enderun Okulu, *"Hristiyan tebaadan alınan yetenekli çocukları iyi ve güvenilir devlet adamı ve asker yapma amacını güdüyordu"* (Akyüz, 2020, 94).

1299'da kurulan Osmanlı Devleti'nde medreseler önemini korumuştur. Bu eğitim kurumları 1924 yılına kadar varlığını sürdürmüş ve Türkiye Cumhuriyeti Devletinin kurulması ile modern okul uygulamasına geçilmiştir.

Osmanlı Devleti döneminde eğitim ve öğretim etkinlikleriyle devletin gelişmesinde önemli katkısı olan Fatih ve Süleymaniye adında iki önemli medrese vardı. Hacı Bayram Velî (1352-1429), Kınalızade Ali Efendi (1510-1572), Kâtip Çelebi (1609-1656), Lütfi Paşa (1488-1563), Erzurumlu İbrahim Hakkı (1703-1780), Ziya Paşa (1825-1880), Namık Kemal (1840-1888), Sait Paşa (1838-1914) gibi birçok düşünür ve devlet adamı bu dönemde yetişmiştir. Bu kişiler yaşadıkları dönemlerde eğitim ile ilgili görüş ve uygulamalara büyük katkı vermişlerdir.

Türkiye Cumhuriyeti Eğitim Sistemi

Türk eğitim sistemi, yapı ve işleyiş bakımından Avrupa Birliği ülkeleriyle benzer özellikler göstermektedir. Türk eğitim sistemi yapı ve işleyiş bakımından merkezidir. Örgütlenmede bu anlayışa göre tasarlanmıştır. Bu yapıyı merkez, taşra ve yurtdışı olmak üzere sınıflamak mümkündür.

Bakanlığın yapı ve işleyişi ile ilgili genel bilgileri, bu çalışmanın son kısmında yer alan linklerde bulabilirsiniz.

Türk eğitim sistemi, kendine özgü bir yapı ve işleyişe sahiptir. Türkiye'de eğitimin örgütleniş biçimi; *örgün eğitim* ve *yaygın eğitim* olmak üzere iki ana bölüm altında toplanmıştır:

Örgün eğitim: (a) Okul öncesi eğitimi, (b) İlköğretim, (c) Ortaöğretim ve (d) yükseköğretim kademelerinden oluşmaktadır.

Yaygın eğitim: Örgün eğitim sistemine hiç girmemiş yahut herhangi bir kademesinde bulunan veya bu kademeden çıkmış vatandaşlara nitelikli bir yaşam ve mesleklerinde gelişmeleri için gerekli bilgi ve becerileri kazandırmak için yapılandırılmıştır.

Türk Millî Eğitiminin Amaçları

Türk millî eğitiminin genel ve özel amaçları, 1973 tarihinde yayımlanarak yürürlüğe giren ve Türk eğitim sisteminin yasal temellerini oluşturan *Millî Eğitim Temel Kanunu*nda ifade edilmiştir. Türk eğitim sisteminin amaçlarını ve temel ilkelerini belirleyen bu yasa, aynı zamanda, Türk eğitim sisteminin amaç ve ilkelerini belirleyen temel bir metindir (Millî Eğitim Temel Kanunu, 1973, 5101-5113).

Genel Amaçlar

Türk Milletinin bütün fertlerini (1) Atatürk inkılap ve ilkelerine ve Anayasada ifadesini bulan Atatürk milliyetçiliğine bağlı; Türk Milletinin millî, ahlaki, insani, manevi ve kültürel değerlerini benimseyen, koruyan ve geliştiren; ailesini, vatanını, milletini seven ve daima yüceltmeye çalışan, insan haklarına ve Anayasanın başlangıcındaki temel ilkelere dayanan demokratik, laik ve sosyal bir hukuk Devleti olan Türkiye Cumhuriyetine karşı görev ve sorumluluklarını bilen ve bunları davranış haline getirmiş yurttaşlar olarak yetiştirmek;

(2) Beden, zihin, ahlak, ruh ve duygu bakımlarından dengeli ve sağlıklı şekilde gelişmiş bir kişiliğe ve karaktere, hür ve bilimsel düşünme gücüne, geniş bir dünya görüşüne sahip, insan haklarına saygılı, kişilik ve teşebbüse değer veren, topluma karşı sorumluluk duyan; yapıcı, yaratıcı ve verimli kişiler olarak yetiştirmek;

(3) İlgi, istidat ve kabiliyetlerini geliştirerek gerekli bilgi, beceri, davranışlar ve birlikte iş görme alışkanlığı kazandırmak suretiyle hayata hazırlamak ve onların, kendilerini mutlu kılacak ve toplumun mutluluğuna katkıda bulunacak bir meslek sahibi olmalarını sağlamak; Böylece bir yandan Türk vatandaşlarının ve Türk toplumunun refah ve mutluluğunu artırmak; öte yandan milli birlik ve bütünlük içinde iktisadi, sosyal ve kültürel kalkınmayı desteklemek ve hızlandırmak ve nihayet Türk Milletini çağdaş uygarlığın yapıcı, yaratıcı, seçkin bir ortağı yapmaktır (md. 2).

Özel Amaçlar

Türk eğitim ve öğretim sistemi, bu genel amaçları gerçekleştirecek şekilde düzenlenir ve çeşitli derece ve türdeki eğitim kurumlarının özel amaçları, genel amaçlara ve aşağıda sıralanan temel ilkelere uygun olarak tespit edilir (md. 3).

Türk Eğitim Sisteminin Temel İlkeleri

1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu'nun 4. maddesinden 17. maddesine kadar yer alan 14 maddede ifade edilmiştir. Bu ilkeler açıklamaları olmaksızın şu şekildedir:

Genellik ve eşitlik (md. 4), ferdin ve toplumun ihtiyaçları (md. 5): yöneltme (md. 6), eğitim hakkı (md. 7), fırsat ve imkân eşitliği (md. 8), süreklilik (md. 9), Atatürk inkılap ve ilkeleri ve Atatürk milliyetçiliği (md. 10), demokrasi eğitimi (md. 11), laiklik (md. 12), bilimsellik (md. 13), planlılık (md. 14), karma eğitim (md. 15), eğitim kampüsleri ve okul ile ailenin işbirliği (md. 16) ve her yerde eğitim (md. 17).

Türk Millî Eğitiminin Genel Yapısı

Yukarıda sözü edilen Millî Eğitim Kanunu ve 9. Millî Eğitim Şurası kararları gereğince, Türk Millî Eğitim Sistemi, örgün ve yağın olmak üzere iki tür olarak kurulmuştur (Millî Eğitim Temel Kanunu, 1973).

Türk Eğitim Sisteminin Eğitim Kademeleri

Okul öncesi: Okul öncesi eğitimi, mecburi ilköğrenim çağına gelmemiş çocukların eğitimini kapsar. Bu eğitim isteğe bağlıdır. Okul öncesi eğitiminin amacı yukarıda ifade edilen milli eğitimin genel amaçlarına ve temel ilkelerine uygun olarak;

- *Çocukların beden, zihin ve duygu gelişmesini ve iyi alışkanlıklar kazanmasını sağlamak;*
- *Çocukları ilköğretime hazırlamak;*
- *Şartları elverişsiz çevrelerden ve ailelerden gelen çocuklar için ortak bir yetişme ortamı yaratmak;*
- *Çocukların Türkçeyi doğru ve güzel konuşmalarını sağlamaktır (md. 20)*

İlköğretim: Mecburi ilköğretim çağına gelmiş 6-13 yaş grubundaki çocukları kapsar. İlköğretimin amacı millî eğitimin genel amaçlarına ve temel ilkelerine uygun olarak,

- *Her Türk çocuğuna iyi bir vatandaş olmak için gerekli temel bilgi, beceri, davranış ve alışkanlıkları kazandırmak; onu millî ahlak anlayışına uygun olarak yetiştirmek;*

- *Her Türk çocuğunu ilgi, istidat ve kabiliyetleri yönünden yetiştirerek hayata ve üst öğrenime hazırlamaktır.*
- *İlköğretimin son ders yılının ikinci yarısında öğrencilere, ortaöğretimde devam edilebilecek okul ve programların hangi mesleklerin yolunu açabileceği ve bu mesleklerin kendilerine sağlayacağı yaşam standardı konusunda tanıtıcı bilgiler vermek üzere rehberlik servislerince gerekli çalışmalar yapılır* ***(md. 23)***

Ortaöğretim: İlköğretime dayalı dört yıllık zorunlu örgün veya yaygın öğrenim veren genel, mesleki ve teknik öğretim kurumları ile mesleki eğitim merkezlerinin tümünü kapsar. Ortaöğretimin amacı Millî Eğitimin genel amaçlarına ve temel ilkelerine uygun olarak,

- *Bütün öğrencilere ortaöğretim seviyesinde asgari ortak bir genel kültür vermek suretiyle onlara kişi ve toplum sorunlarını tanımak, çözüm yolları aramak ve yurdun iktisadi sosyal ve kültürel kalkınmasına katkıda bulunmak bilincini ve gücünü kazandırmak,*
- *Öğrencileri, çeşitli program ve okullarla ilgi, istidat ve kabiliyetleri ölçüsünde ve doğrultusunda yükseköğretime veya hem mesleğe hem de yükseköğretime veya hayata ve iş alanlarına hazırlamaktır* ***(md. 28).***

Yükseköğretim: Ortaöğretime dayalı en az iki yıllık yükseköğrenim veren eğitim kurumlarının tümünü kapsar. Yükseköğretimin amacı, millî eğitimin genel amaçlarına ve temel ilkelerine uygun olarak,

- *Öğrencileri ilgi, istidat ve kabiliyetleri ölçüsünde ve doğrultusunda yurdumuzun bilim politikasına ve toplumun yüksek seviyede ve çeşitli kademelerdeki insan gücü ihtiyaçlarına göre yetiştirmek;*
- *Çeşitli kademelerde bilimsel öğretim yapmak;*
- *Yurdumuzu ilgilendirenler başta olmak üzere, bütün bilimsel, teknik ve kültürel sorunları çözmek için bilimleri genişletip derinleştirecek inceleme ve araştırmalarda bulunmak;*
- *Yurdumuzun türlü yönde ilerleme ve gelişmesini ilgilendiren bütün sorunları, Hükümet ve kurumlarla da elbirliği etmek suretiyle öğretim ve araştırma konusu yaparak sonuçlarını toplumun yararlanmasına sunmak ve Hükümetçe istenecek inceleme ve araştırmaları sonuçlandırarak düşüncelerini bildirmek;*
- *Araştırma ve incelemelerinin sonuçlarını gösteren, bilim ve tekniğin ilerlemesini sağlayan her türlü yayınları yapmak;*
- *Türk toplumunun genel seviyesini yükseltici ve kamuoyunu aydınlatıcı bilim*

verilerini sözle, yazı ile halka yaymak ve yaygın eğitim hizmetlerinde bulunmaktır (md. 35).

YARARLANILAN / ÖNERİLEN KAYNAKLAR

Akyüz, Y. (2020). Türk Eğitim Tarihi. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

Ögel, B. (1991). Türk Kültür Tarihine Giriş (Cilt. 2). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Ergin, M. (1971). Dede Korkut Kitabı. Ankara: Millî Eğitim Basımevi.

Ergin, M. (1970). Orhun Abideleri. Ankara: Millî Eğitim Basımevi.

Ergin, O. (1977). Türk Maarif Tarihi. İstanbul: Eser Matbaası.

Miller, B. (1941). The Palace School of Muhammad the Conqueror. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Resmi Gazete (1973). Millî Eğitim Temel Kanunu. Kanun, 1739.

Milli Eğitim Bakanlığı Resmi Web Sayfası, www.meb.gov.tr

EURYDICE, https://eacea.ec.europa.eu/

Turkish Higher Education System - Study in Turkey, http://www.studyinturkey.gov.tr/

OECD Reviews of Evaluation and Assessment in Education, https://www.oecd-ilibrary.org/

* Bursa Uludağ Üniversitesi

Usturlap

Türklerin Bilim, Sanat ve Medeniyete Katkıları

Prof. Dr. Mustafa Gündüz*

Türkler ve Türkiye

Bir medeniyeti üreten bilim, sanat, felsefe, teknik ve teknoloji gibi alt unsurlar vardır. Sanat, insanın soyutlama kabiliyetinin somut örneğidir. Bilim ise deney, gözlem ve ispata dayalı bilgi üretme sürecidir. İnsan emek ve kabiliyetine dayalı olarak üretilen her türlü araç, eylem ve düşünme etkinliğine de kültür denilir. Farklı toplumların bir araya gelerek kültür, bilim, sanat, teknik ve teknoloji birlikteliğinden hareketle oluşturdukları üst düzey hayat formuna medeniyet denilir.

İnsanlık tarihinin başlangıcından bugüne çok sayıda medeniyet kurulmuş ve yok olup gitmiştir. Antik Yunan, Grek, Uzak Doğu, Aztek, Maya, Anadolu, Roma, Bizans, Endülüs, Osmanlı bunlardan bazılarıdır.

İnsanlığın medeniyet tarihi olarak sayılabilecek yaklaşık 10 bin yıllık tarihi vardır. Bunun yaklaşık beş bin yılı yazılı tarihtir ve bu tarih MÖ 3000'li yıllarda Sümerler ile başlar. Bu tarihlerde Babil, Mısır, Hint, Çin gibi bölgelerde farklı kültür ve medeniyetler gelişmiştir. Antik medeniyetlerin kadim toplumlardan biri de Türklerdir. Türklerin bilinen tarihi MÖ iki binli yıllara kadar uzanır. Özellikle MS VI. yüzyıldan sonrası yazılı kaynaklardan açık bir şekilde takip edilebilir.

Türkler tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren kendi çağlarındaki medeniyetlere bilim, sanat ve kültür bakımından farklı düzeylerde katkı vermişlerdir. Özellikle MS X. yüzyıldan sonra ise ya yüksek düzeyli medeniyetleri bizzat kurmuşlar ya da kuvvetli şekilde bilim, kültür ve medeniyete destek vermişlerdir. Maveraünnehir, Selçuklu ve Osmanlı medeniyetleri büyük ölçüde Türklerin liderlik ettikleri medeniyetlerdir. Ancak bunun dışındaki kültür ve medeniyetlerde de Türklerin katkıları vardır.

Asya Hun Devleti'nden Selçuklulara Kadar Türkler ve Medeniyet

Türklerin anayurdu Orta Asya'dır. Türklerin askerlik, savaş ve bozkır hayatı konusunda önemli tecrübelerinin olduğu bilinmektedir. Birçok tarihçiye göre atın evcilleştirilmesi Türkler sayesinde olmuştur. At, modern zamanlara kadar tarihin en belirleyici araçlarından biri olmuştur. Askeri disiplin ve onluk sisteminin Mete Han tarafından başlatıldığı söylenebilir. Ata binmek, ok ve yayı etkin bir şekilde kullanmak Türklerin geliştirdiği yetenek ve sanatlardandır. Ata binmede kullanılan ve savaş teknolojisini yüzyıllarca derinden etkileyen üzengi Türklerin icadıdır.

Türkler bozkır hayatı yaşadıkları için yazın ve kışın göçmek durumundaydı. Yüklerini taşıyabilmek için güçlü yük hayvanlarına

ihtiyaç duymuşlardır. Bu yüzden atın yanında manda, boğa, eşek ve etinden yününden faydalanmak için keçi ve koyun gibi hayvanları evcilleştirmişlerdir.

At, keçi ve koyun sütünün mayalanması ile kımız, kefir, yoğurt, peynir, ayran gibi mamulleri ilk olarak Türkler üretmiştir.

Göktürler, Uygurlar, Yazılı Kültür ve Medeniyet

Türk tarihinin bilinen en önemli devletlerinden ikisi Göktürkler (MS 552-745) ve Uygurlardır (745-840). Göktürkler bugünkü Moğolistan bölgesinde yaşamıştır. Göktürklerin kültür ve medeniyet açısından en önemli özelliği bugüne ulaşan yazıtları yazmış olmalarıdır. Göktürk Yazıtları olarak bilinen belgeler Moğolistan'dadır. Bilge Kağan, Tonyukuk ve Yollug Tigin tarafından yazılan bu taş anıtlar Dünya tarihinin de önemli mirasıdır. Göktürk yazıtları devlet yönetimi, toplum, kültür, askerlik, ahlak ve eğitim gibi konularda bilgiler ve tavsiyeler vermektedir.

Uygur devleti Türk tarihinde olduğu kadar dünya medeniyet tarihinde de önemli bir yere sahiptir. Uygurlar Mani dinini benimsemiş, yerleşik hayata geçmiş bir Türk topluluğudur. Her ne kadar baskı teknolojisi Çinliler tarafından bulunmuşsa da kitap basma tekniğini Uygurlar geliştirmiştir. Ayrıca kâğıt ve yazı malzemelerini de onlar geliştirmiştir. Kitap ve matbaa tarihçilerine göre, kitap basım tekniğini bulan ve geliştiren Uygurlardır. Ancak yaşadıkları çevre ve içinde bulundukları zaman bakımından bu teknoloji yaygınlaşamamıştır. Bu sebeple de Jean Gutenberg XV. yüzyılda basım tekniğini daha da geliştirmiştir. Ortam uygun olduğu için yaygınlaştırmış matbaanın mucidi kabul edilmiştir.

İlk Müslüman Türk Devletlerinin "Kayıp Medeniyeti"

Türkler, IX. yüzyıldan itibaren Müslüman olmaya başladılar. İlk Müslüman Türk devletleri, Karahanlılar, Gazneliler, Hazar Türkleri, Tolunoğulları ve İşhidîlerdir. Mekke'de doğan İslam'ın kuzeye ve doğuya yayılması sürecinde Türkler Maveraünnehir (Bugün Özbekistan, Buhara, Semerkant, Taşkent, Herat, Hive, Aral Gölü civarı) bölgesinde yaşıyorlardı. Türkler burada daha çok İranlıların etkisiyle İslam'ı kabul ettiler. Bu bölgede, MS 750'den sonra "kayıp aydınlanma" olarak

bilinen yüksek bir kültür ve medeniyet üretildi. Maveraünnehir bölgesinde çok sayıda bilim adamı yetişti ve yaratıcı bir aydınlanma çağı başladı. Bu bilim adamlarının hangi milletten oldukları çok da belli değildir. Zira o dönemde insanlar kendilerini mensup oldukları kavme dayanarak tanıtmıyordu. Ancak çok sayıda âlim ve sanatkârın yetişmesine Türk devleti koruyuculuk yapmış, onları desteklemiştir. Dolayısıyla bu medeniyeti kuran ve geliştiren Türklerdir.

Maveraünnehir bölgesinin en büyük âlimlerinden biri İmam Buhari'dir (810-870). Hadislerin derlenmesinde takip ettiği usul bakımından tarih ilminin gelişmesine büyük katkı yapmıştır. Bunun yanında sözlü tarih ve kaynakların güvenirliği ilkelerini geliştirmiştir. Semerkant'ta yetişen İmam-ı Maturidi (853-944) tefsir, fıkıh, kelam, felsefe ve mezhepler tarihinde İslam dünyasının en önemli âlimlerinden biri olmuştur. *Kitabu't-Tevhid* Sünni inancın klasikleri arasındadır ve onun etkisi bugün hâlâ devam etmektedir.

Horasan'da yetişen Cabir b. Hayyam (721-813), Türk yönetiminin himayesinde büyük bir âlim olmuştur. Cabir, kimya ilminin kurucusu kabul edilir. Batı modern ilimlerini çok etkileyenlerden biridir. Harezmî (780-850) ise, trigonometri ve cebir ilminin temellerini atan bilim adamıdır. George Sarton'a göre zamanının en büyük matematikçisidir. Ondalık kavramını ve daha önce Hint kıtasında etkin kullanılmayan sıfırı matematikte işlevsel olarak kullanmaya başlamıştır. Harezmî sıfırı keşfetmese de onu kullanılır hâle getiren kişidir. Onun coğrafya ve astronomi alanındaki keşifleri yüzyıllarca kullanılmıştır. Yine o bölgede yetişen Er-Râzi (865-925) deneysel tıbbın babasıdır. İbn Sina'nın öncüsüdür. Doğa bilimlerinin ve tabiat kanunlarının matematiksel ifadesi gibi konularda çığır açıcı yenilikler yapmıştır. Bu keşifleriyle Avrupa Rönesans'ının öncüsü olmuştur.

Maveraünnehir aydınlanmasının en büyük temsilcilerinden biri kuşkusuz Farabi'dir (870-950). Farabi, Antik Yunan filozoflarının eserlerini tercüme etmiştir. Felsefe, mantık ve müzik ilmine yaptığı büyük katkılarla etkisini günümüze kadar sürdürmüştür. *Kitâbu'l-Mûsikî el-Kebîr* kitabı müziğin teorik temellerine dair dünyanın

en önemli kitaplarındandır. *El-Menînetü'l-Fâzıla* eseri ise Eflatun'un *Devlet*'inden sonra siyaset felsefesinin en önemli eserdir.

Türklerin ilim ve sanatta parlak bir dönem yaşamaya başlamasında Gazneliler ve Gazneli Mahmut'un etkisi büyüktür. Onun himayesi sayesinde doğa-toplum bilimlerinde önemli icatlar yapılmıştır.

Doğunun büyük âlimlerinden Biruni (973-1048) Aral Gölü civarında büyümüş, coğrafya, matematik, geometri, trigonometri, dinler tarihi, astronomi, fizik, psikoloji, mineraloji, hidroloji, tıp, ilahiyat, geometri, jeoloji, antropoloji, zooloji ve farmakoloji gibi bilimlerde çığır açıcı yenilikler yapmıştır. *El-Asâr* adlı eseriyle modern tarih ilminin temellerini atmıştır. Biruni, saha araştırması sonucu 180'e yakın eser kaleme almıştır. Araştırma yaparken doğanın çeşitli durumlarını tespit için rakamları kullanmayı ve ölçüm yapmayı ilke hâline getirmiştir. Bu metot modern bilimlerin temeli sayılır.

El-Cezerî (1136-1206), Şırnak iline bağlı Cizre'de doğmuş, fizik ve astronomiyle ilgilenmiştir. *Kitabü'l-Hiyel* adlı eserinde otomasyon sistemiyle ilgili yüzyıllarca hayranlıkla okunacak bilgiler vermiştir. Cezerî Avrupa'da otomatik makinaların icadından 600 sene evvel otomasyonun temellerini atmıştır. Sibernetiğin ilk adımlarını atmış, robotik çalışmalarla adından söz ettirmiştir. Yaptığı robotlarla Leonardo da Vinci'nin öncülerinden biri olarak kabul edilmiştir.

Maveraünnenir'den Modern Döneme Türklerin Sağlık ve Tıp İlmine Katkıları

Üzerinde çok fazla durulmasa da dünyada tababet (tıp, sağlık) ilmine en büyük katkıyı yapan milletlerin başında Türkler gelir. Batı dünyasında Avicenna lakabıyla tanınan İbn Sina (980-1037) Buhara'da doğmuş; tıp, felsefe, fizik, kimya, astronomi, kimya, teoloji, klinik farmakoloji, psikoloji, ahlak, müzik teorisi gibi alanlarda etkisi yüzyıllarca sürecek eserler vermiştir. *El-Kanun Fi't-Tıb* adlı eseri 18. yüzyıla kadar dünyanın çeşitli yerlerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. İbn Sina, Hipokrat ve Galenos ile dünyanın en büyük üç hekiminden biri kabul edilmiştir.

Selçuklular döneminde çok gelişkin tedavi merkezleri olan şifahaneler (hastane) açılmıştır. Osmanlılar döneminde de teorik ve pratik sağlık ilminde önemli gelişmeler olmuştur. Fatih Sultan Mehmet'in hocalarından olan Ak Şemseddin (1390-1459), hastalıklara gözle görülmeyen canlıların sebep olduğunu söyleyerek, mikrobun mucidi sayılmıştır. Modernleşme döneminde Şânîzâde Atâullah (1771-1826), tıp alanındaki çalışmalarıyla çağın bütün hekimleri tarafından takdir edilmiştir. *Kanûn-ı Şânîzâde* adlı tıp eseri uzun süre hekimlerin rehberi olmuştur. 1820'de henüz kolera keşfedilmeden kaleme aldığı *Kolera Risalesi* adlı eseri dünyanın her yerinde ilgiyle karşılanmış ve birçok dile çevrilmiştir. Şânîzâde, tıbbın yanında matematik ve astronomi alanlarında da önemli eserler vermiştir.

XX. yüzyıla geldiğimizde dünya tıbbına büyük katkılar veren Türk hekimleri tarihsel sürekliliği sağlamıştır. Dr. Hulusi Behçet (1889-1948), 1937'de kendi adıyla anılacak olan "Behçet hastalığını" bulmuş ve dermatoloji alanında saygın bir yer edinmiştir. Henüz hayatta olan Gazi Yaşargil, (d.1925) beyin ve sinir cerrahı alanında dünyanın otorite isimlerinden biridir. Yaşargil ilk beyin baypas ameliyatını yapmış, yüzer mikroskop ve "Yaşargil klipsleri" adlı icatlarıyla adından söz ettirmiştir. Kalp damar cerrahları arasında saygın bir yere sahip olan Dr. Mehmet Öz (d.1960) sunuculuğunun da avantajıyla dünyaca tanınan bir hekim olmuştur.

Türklerde Modernite Öncesinden Günümüze Matematik, Mühendislik ve Mimarlık

XIV. yüzyıl başında kurulan Osmanlı Devleti, 150 yıl sonra büyük bir imparatorluk hâline gelmiştir. Bu süreçte çok sayıda savaş kazanmıştır. Savaş kazanmak her şeyden önce askerî bilgi, teknik, teknoloji, strateji ile mümkündür. Bütün bunların ardında da aklı kullanmak vardır. Savaş teknolojisinin gelişmesinde top, tüfek, kılıç, yay, ok ve ata binme yetenek ve sanatları önemlidir. Türkler bu sahaların hemen hepsinde icatlara imza atmışlardır. İstanbul'un 1453'te alınmasını sağlayan en önemli unsur, Osmanlı ordusunun teknolojik üstünlüğüdür. Bir devletin ancak matematik, mühendislik, astronomi, cebir,

geometri gibi bilimlerden yararlanarak bu üstünlüğü sağladığı söylenebilir.

Türkler matematik, astronomi, kimya ve fizik alanlarında büyük dâhiler ve kâşifler yetiştirmiştir. Yukarıda değinilen Harezmî, Razi ve El-Cezerî bunların başında gelir. İstanbul'u alan Fatih Sultan Mehmet'in (1432-1481) bizatihi kendisi mühendislik ve askerî teknolojiye ilgi duyan ve bu teknolojileri geliştiren bir sultandır. Fatih'in Semerkant'tan davet edip getirdiği Uluğ Bey döneminin önde gelen bir matematikçisidir. İstanbul'a geldiğinde astronomik gözlemler yapmak için Rasathane (gözlem evi) kurmuştur.

Osmanlı Devleti'nin, askerî, malî ve ilmî alanlardaki üstünlüğü diğer toplum ve devletler tarafından da çoğu kere taklit edilmiştir.

Kanuni Sultan Süleyman döneminin büyük sanatkârı, Mimar Sinan (1489-1588) dünyanın en büyük mimarlarından biridir. Sinan, 81 cami, 51 mescit, 81 medrese, 17 türbe, 17 imarethane, 3 darüşşifa (hastane), 8 köprü, 5 suyolu, 20 kervansaray, 36 saray, 8 mahzen, 48 hamam inşa etmiştir. Şüphesiz Sinan, bu eserleri yüksek düzeyde matematik, geometri, cebir vb. bilimlere vakıf olmasıyla yapabilmiştir. "Ustalık eserim" dediği Edirne'deki Selimiye Camii UNESCO Dünya Kültür Mirası arasındadır.

Ahmet Hamdi Tanpınar, Osmanlı'yı Mimar Sinan, Evliya Çelebi ve Şair Baki ile özetler.

Türklerin matematik ilmine katkıları modernleşme döneminde de devam etmiştir. XIX. yüzyılda yetişen İsmail Gelenbevî (1730-1790) matematik, astronomi, mantık, gramer, kelam gibi alanlarda otorite bir isimdir. Akli ve nakli

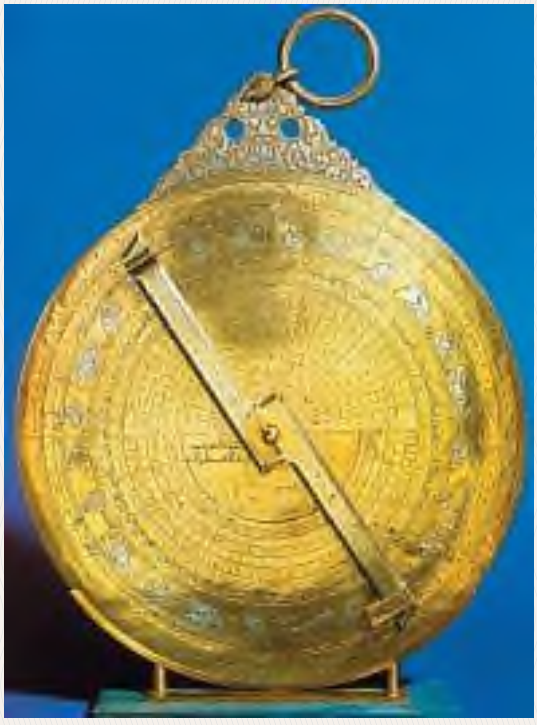

ilimlerin hemen hepsinde söz sahibi, teoriyi pratiğe aktarma becerisine sahip, ilmi gücünü Avrupalılara kabul ettirmiş, ününü dünyaya aktarabilmiş nadir âlimlerdendir. Gelenbevî'nin halefi olarak bilinen Vidinli Tevfik Efendi (1832-1901), lineer cebirle ilgili çalışmalar yaparak matematik dünyasında saygın bir yer edinmiştir. XX. yüzyılda ise Salih Zeki Bey (1864-1921), dünyanın sayılı matematikçilerinden biri olmuştur. *Âsâr-ı Bâkiye* adlı dört ciltlik matematik eseri hâlâ tam olarak çözülememiştir. Salih Zeki Bey, astronomi, matematik, mantık, bilim tarihi gibi alanlarda eserler vermiştir. Türk Lirasının üzerinde resmi bulunan Cahit Arf (1910-1997) ise, dünya matematik literatürüne teorik katkılar yapanlardan bir diğer Türk'tür. "Arf değişmezi", "Arf halkaları" gibi adıyla özdeşleşen teoremlerle dünya matematik tarihine adını altın harflerle yazdırmıştır. Yakın zamanlarda vefat eden Mehmet Yılmaz (1924-2013) da büyük fizikçi Albert Einstein teorisinde eksikler tespit etmiştir. Yılmaz, kütle çekim kuramına dair yenilikler keşfetmiş ve günümüz bilgisayar teknolojisinde çok kullanılan "siri" uygulamalarının teorik temellerini atmıştır.

Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde medreselerin mimarisi, ilmî verimliliği, mali ve idari yapısı çağının üniversite ve okullarının ilerisindeydi.

Türklerde Modernite Öncesinden Günümüze Siyaset, Ahlak, Tarih, Coğrafya, Dil ve Edebiyat

Anadolu ve çevresindeki bölgelerde çok sayıda cami, medrese, mektep, kervansaray, köprü, han, hamam, kütüphane, imaret vb. yapı Selçuklular ve Osmanlılardan miras kalmıştır. Bütün bu bayındırlık faaliyetleri, güçlü bir devletle mümkün olabilmiştir. Devletin gücü gelişkin bir ekonomiye, düzenli orduya ve adil yönetime bağlıdır. Türkler bu sayede ticaret,

inşaat, mimarlık, mühendislik ve eğitim faaliyetleriyle ilgilenmişler ve bu alanlarda yüksek düzeyde eserler bırakmışlardır.

Osmanlılarda vakıf sistemi o kadar gelişmiştir ki bugün dünyanın en gelişmiş ülkesinde bile Osmanlı dönemindeki kadar vakıf yoktur. Osmanlı devletinin üst düzey devlet adamı ve memur yetiştirmek için geliştirdiği Enderun Mektebi, özgün bir eğitim ve yönetim örneğidir. İmparatorluk idaresi için Enderun Mektebi, XVIII. yüzyıla kadar çok iyi işlemiştir. Modern dünyanın büyük devletleri için de örnek olmuştur.

Türklerin çok sayıda devlet kurmaları ve yaşatmalarında tarih, coğrafya, siyaset ve ahlak alanlarında keşifler yapmaları etkili olmuştur. XVIII. yüzyıla kadar coğrafya ilmi büyük ölçüde Osmanlıların liderliğinde yürüyen bir ilim olmuştur. Bunu bilimler tarihçisi Fuat Sezgin ispat etmiştir. Piri Reis (1465!-1554), Osmanlı coğrafya ve denizcilik tarihinin dev isimlerinden biridir. *Kitâb-ı Bahriye*'sinde Amerika kıyılarını gösteren haritalar yer almıştır. Kâtip Çelebi (1609-1657) tarih, coğrafya ve bilimler tarihi alanlarında döneminin büyük bir âlimidir. *Cihannüma* adlı eseri, Avrupa coğrafyacılarına örnek olmuştur. *Keşfüz'-Zünûn* adlı eserinde bilimler tarihini yeniden yazmıştır. XVI. yüzyılda Osmanlı kadısı ve müderrisi olan Kınalızâde Ali (1510-1572) *Ahlâk-ı Âlâî* adlı eseriyle felsefenin alt alanı olan ahlak ilmine büyük bir katkı yapmıştır. Bu eser, bugün bile değerini ve önemini korumaktadır.

Tasavvuf, dinî ilimler, edebiyat ve şiir sahasında ise Yunus Emre (1238-1321) ve Mevlâna (1207-1273) Anadolu'da yetişmiş büyük isimlerdir. Yunus'u ve Mevlana'yı okumak aynı zamanda Türkleri ve Türk kültürünü okumak ve tanımaktır. Yunus ve Mevlâna'nın yazdıkları, öğütleri büyük bir bunalım ve buhran yaşayan modern insana çare olarak görülmektedir. UNESCO 1991'i "Yunus Emre Sevgi Yılı", 2007'yi de "Dünya Mevlana Yılı" olarak kabul etmiştir. İnsanın ruh, mana ve anlam arayışında bu isimler bütün dünyada tanınan, okunan Anadolu bilgeleridir.

Dinî ve tasavvufi ilimlerde Türklerin XX. yüzyıla kadar sürekli üst düzey eserler ürettikleri söylenebilir. Bu eserler, başta Anadolu olmak üzere, bütün Müslüman coğrafyada takip edilmiştir. Bir müfessir, hattat ve tercüman olan Elmalılı Hamdi (1878-1942) en gelişkin *Kur'an* tefsirlerinden birini 1930'lu yıllarda yazmıştır.

Türklerin dil, edebiyat, gramer ve mantık gibi ilim alanlarında hayli özgün kültür ürünlerine sahip oldukları ve medeniyete katkı verdikleri görülebilir. Türkler destan, şiir ve sözlü kültür ürünlerine çok düşkündür. Antik medeniyetlerden sonra dünya yazılı kültürünün ilk örneklerini

Türkler ve Türkiye

Göktürkler, sonra Uygurlar vermiştir. Türkler Müslüman olduktan sonra Arap dilini Araplar kadar iyi bilen ve kullanan dilciler yetiştirmiştir. Zemahşerî (1075-1144) Türkmenistan Harizm bölgesinde yetişmiş, *el-Keşşâf* adlı tefsiriyle Arap dili ve edebiyatının en büyük eserlerinden birini yazmıştır. XVI. yüzyılda Muhyi-i Gülşenî, *Bâleybelen* (1574) adıyla çok ilginç bir eser yazmıştır. Bu eser, ortak bir kültür dili yaratmak amacıyla yazılmış dünyanın ilk yapma/yapay dil kitabıdır. XIX. yüzyılın Volapük ve Esperanto gibi yapma dillerinin ilk örneği budur.

Osmanlı döneminde Fuzulî, (1483-1556) büyük şairlerden biridir. Bâki (1526-1600), Nedim (1681-1730), Şeyh Galip (1757-1799) gibi şairler ise dünya çapında büyük isimlerdir.

Şeyh Galip'in Hüsn ü Aşk divânı tasavvufî, fantastik ve sembolik dil ve mana örüntüleriyle doludur.

Kırgız Türklerinden olan Cengiz Aytmatov (1928-2008) XX. yüzyılın en büyük edebiyatçılarından biri olarak tanınmıştır. Eserleri 150'ye yakın dile çevrilmiştir. Aytmatov, Nobel adayı gösterilen Türk edebiyatçılarından biridir. Nobel'e aday da bir diğer romancı da Yaşar Kemal'dir (1923-2010). Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962) Türk edebiyatının en kültürlü yazarı olarak bilinir. Saatleri Ayarlama Enstitüsü ve Huzur romanları çok meşhurdur. O, Türk edebiyatında en çok kelime kullanan yazarlardan biridir. Orhan Pamuk (d.1952) ise, Türkiye'nin ilk Nobel ödüllü edebiyatçısı olarak tarihe geçmiştir.

Edebî eserlerin bir başka türü olan seyahatname türünde ise Evliya Çelebi'nin (1611-1682) çok özel bir yeri vardır. XVII. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden biri olan Evliya, muhtemelen dünyanın en sıra

dışı ve zengin bilgiler veren seyahatname yazarıdır. 600 senelik Osmanlı tarihinde toplum, kültür, edebiyat, sanat, coğrafya, antropoloji, tarih, tabiat vb. alanlarda onun kadar çeşitli bilgiler yazan bir başka kalem yoktur. 10 ciltlik *Seyahatnamesi* büyük bir kültür hazinesidir. Doğumunun 400. yılı olmasıyla 2011, UNESCO tarafından "Evliya Çelebi Yılı" ilan edilmiştir.

Türklerin Modern Dönemde Tarih, Bilim Tarihi, Sosyoloji ve Sinema Gibi Alanlara Katkıları

Özellikle I. Dünya Savaşı'ndan sonra Batı merkezci bir medeniyet ve dünya tarihi yazılmıştır. Bu sebeple modern medeniyetin oluşumundan Batı dışı toplumların katkıları göz ardı edilmiştir. Oysa bugünkü bilim, kültür ve medeniyette dünyanın her kesiminden az ya da çok katkılar vardır. XX. yüzyılda başta Osmanlı ve Türkiye tarihi olmak üzere, Ortadoğu ve yakın coğrafyaların tarihiyle ilgili yetkin Türk bilim adamları yetişmiştir. Halil İnalcık (1918-2018) dünyanın en meşhur Osmanlı tarihçilerinden biridir. Aynı şekilde Kemal Karpat'ın (1923-2019) çalışmaları da dünya çapında meşhurdur. Türk toplumunun düşünce sosyolojisini yapan Şerif Mardin (1927-2017), toplumbilim çevrelerinin yakından tanıdığı bir isimdir. Modernitenin farklı teorilerini yapan Nilüfer Göle (d.1953) batı dışı moderniteler teziyle tanınmıştır. Muzaffer Şerif Başoğlu ise (1906-1988) sosyal psikolojinin kurucusudur ve deneysel psikolojinin ilk temsilcilerinden biridir. Vamık Volkan, (d.1922) psikiyatri, psikolojik çatışma ve kimlik, psiko-politik teoriler konusunda alanının en meşhur isimlerindendir.

Bilimin nasıl geliştiğini anlatan bilimler tarihi de önemli bir alandır. Batı merkezci bilim tarihi kitaplarına bakıldığında Avrupa dışı toplumların modern bilime neredeyse hiç katkı vermediği görülür. Oysa başta Aydın Sayılı (1913-1993) olmak üzere, Fuat Sezgin (1928-2018) bu paradigmaları değiştirmiştir. Aydın Sayılı, astronomik gözlemevlerinin ilk defa Müslümanlar tarafından kurulduğunu ispat etmiştir. Ortaya koyduğu bilgilerle dünya astronomi tarihinde Müslümanların çok büyük yerinin olduğunu ortaya çıkarmıştır. Fuat Sezgin ise dünya bilim tarihini kökten değiştirecek keşifler yapmıştır. 17 ciltlik *İslam Bilimler Tarihi* kitabıyla son yüzyılın en büyük bilimler tarihçisi unvanını almıştır. 2019 yılı Türkiye'de "Fuat Sezgin ve İslam Bilimler Tarihi" yılı ilan edilmiştir.

Son elli yılda Türk televizyon yapımcıları ve sinemacıları da dünya çapında sanat eserleri üretmişlerdir. 2000'li yıllardan sonra dünyanın farklı bölgelerinde Türk

dizileri büyük bir ilgiyle izlenmektedir. Başta Cannes olmak üzere, Almanya, İtalya ve dünyanın pek çok sinema festivalinde ödül alan ve meşhur Türk sinema yönetmenleri vardır. Metin Erksan (1929-2012), *Susuz Yaz, Sevmek Zamanı, Yılanların Öcü, Acı Hayat* gibi filmleriyle Türk sinemasının uluslararası öncüsü olmuştur. Nuri Bilge Ceylan (d.1959), *Uzak, Mayıs Sıkıntısı, İklimler, Üç Maymun, Bir Zamanlar Anadolu'da, Kış Uykusu, Ahlat Ağacı* gibi filmleriyle çok sayıda uluslararası ödül almış, Türkiye'nin en meşhur yönetmenlerinden biri olmuştur. Semih Kaplanoğlu (d.1963), *Süt, Bal Yumurta, Buğday*, filmleriyle tanınmıştır. Derviş Zaim (d.1964), *Tabutta Röveşata, Gölgeler ve Suretler, Cenneti Beklerken, Filler ve Çimen, Çamur, Nokta, Devir, Rüya* gibi filmleriyle başta Avrupa olmak üzere dünyanın farklı bölgelerinde tanınan Türk sinema yönetmeni olmuştur.

Sonuç olarak Türkler IX. yüzyıldan sonra Anadolu'ya gelmişlerdir. Bu topraklarda Müslüman olmuşlar ve bu coğrafyanın Müslümanlaşmasını sağlamışlardır. Aynı zamanda Maveraünnenir'den Bereketli Hilal'e, Anadolu'dan Balkanlara, Mısır'dan Kuzey Afrika'ya uzanan bir coğrafyada büyük devletler ve medeniyetler kurmuşlardır. Bu geniş coğrafyada sayısız kültürel miras üretilmiştir. İran'da Türkler bin yıla yakın hüküm sürmüştür. Hindistan'da Türk devletleri üç yüz seneden fazla iktidar olmuştur. Mısır en azından sekiz yüz sene Türkler tarafından idare edilmiştir. Balkanlar beş yüz sene huzur içinde Türkler tarafından yönetilmiştir.

Türkiye coğrafyası, yazının keşfine, ticaretin gelişmesine, tarım, hayvancılık ve yerleşik hayatın teşekkülüne şahitlik etmiştir. İnsanlığın avcı toplayıcı devrinden tarım ve yerleşik hayata geçiş Göbekli Tepe çevresinde başlamıştır. Bu antik kent dünya tarihinin bilinen en eski yerleşim yeri olma ayrıcalığındadır.

Asya'dan Avrupa'ya ve Afrika'ya genişleyen coğrafyanın hemen her bölgesinde Türklerin bilim, sanat, edebiyat ve mimaride izleri vardır. Dünya edebiyatının güçlü şairleri, mimarinin deha isimleri, bilimin meraklı beyinleri Türklerin idare ettikleri bölgelerde yaşamıştır. Türkler, hemen her sahada bilim, kültür ve medeniyete doğrudan katkı vermişlerdir. Yukarıda bunlardan birkaç örnek verilebilmiştir. Bunun yanında Türkler yönettikleri bölgelerdeki bilginleri ve sanatkârları koruyup destekleyerek dünya mirasına büyük katkıda bulunmuştur.

* Yıldız Teknik Üniversitesi

Türkiye'nin Tarihî ve Doğal Güzellikleri*

Doç. Dr. Mustafa Başaran**
Doç. Dr. Talat Aytan**

Türkler ve Türkiye

Türkiye, coğrafi konumu ve köklü tarihiyle dünyanın en önemli ülkelerinden biridir. 2020 yılı itibariyle Türkiye'nin UNESCO Dünya Mirası listesinde 16'sı kültürel, 2'si karma olmak üzere 18 miras alanı bulunmaktadır: İstanbul'un Tarihi Alanları, Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası (Sivas), Göreme Millî Parkı ve Kapadokya (Nevşehir), Hattuşa: Hitit Başkenti (Çorum), Nemrut Dağı (Adıyaman), Hieropolis-Pamukkale (Denizli), Xanthos-Letoon (Antalya-Muğla), Safranbolu Şehri (Karabük), Truva Arkeolojik Alanı (Çanakkale), Edirne Selimiye Camii ve Külliyesi (Edirne), Çatalhöyük Neolitik Alanı (Konya), Bursa ve Cumalıkızık: Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu (Bursa), Bergama Çok Katmanlı Kültürel Peyzaj Alanı (İzmir), Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı (Diyarbakır), Efes (İzmir), Ani Arkeolojik Alanı (Kars), Aphrodisias (Aydın) ve Göbekli Tepe (Şanlıurfa). Türkiye'de bunların dışında tarihi ve doğal güzellikleriyle göz kamaştıran yüzlerce yer bulunmaktadır. Bu bölümde Türkiye'nin tarihi ve doğal güzelliklerinden bazılarına yer verilmiştir.

Marmara Bölgesi

İstanbul Arkeoloji Müzeleri

İstanbul Arkeoloji Müzeleri, üç ana binadan oluşan bir müzeler kompleksidir: Arkeoloji Müzesi, Eski Şark Eserleri Müzesi ve Çinili Köşk Müzesi. Türkiye'nin ilk müzesi olan İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin koleksiyonlarında imparatorluk topraklarından getirilen, çeşitli kültürlere ait bir milyona yakın eser bulunmaktadır. Bu müze dünyanın en zengin müzelerinden biridir. Burada Hammurabi Kanunları'nın ve Kadeş Anlaşması'nın yazılı olduğu tabletler, İskender'in lahdi ve Sidemara Lahdi gibi eşsiz tarihî eserler görülebilir.

İstanbul - Ayasofya Camii

Bizans İmparatoru I. Justinianus tarafından, 532-537 yılları arasında İstanbul'un tarihî yarımadasındaki eski şehir merkezine katedral olarak inşa ettirilmiştir. İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethedilmesinden sonra camiye dönüştürülmüştür. Cami, 1934 yılında müzeye dönüştürülmüştür. 2020 yılında Ayasofya'nın müze statüsü iptal edilip tekrar cami statüsü kazanmıştır. Ayasofya, kubbe geçişi ve taşıyıcı sistem özellikleriyle mimari bir şaheserdir. 1453'te camiye dönüştürüldükten sonra mozaiklerinden insan figürleri içerenler bile tahrip edilmemiş yalnızca ince bir sıvayla kaplanmıştır. İnsan figürleri içermeyenlerse olduğu gibi bırakılmıştır. Mimar Sinan, bu mabedi payandalar ekleyerek güçlendirmiştir. Bu mimari şaheser; yapıldığı dönemden itibaren yaklaşık bin yıl boyunca dünyanın en büyük katedrali unvanına sahip olmuştur. Günümüzde ise dördüncü sırada yer almaktadır.

İstanbul - Süleymaniye Camii

Sadelik, sağlamlık ve ihtişam açısından Osmanlı devletini en iyi yansıtan eserlerden biridir. Cami, Mimar Sinan'ın "kalfalık eserim" dediği camidir. Kanuni Sultan Süleyman adına 1551-1557 yılları arasında inşa edilmiştir. İhtişamı ve sadeliği ile ziyaretçilerini büyülemektedir. Camideki mimari geometri, başlı başına bir estetik harikasıdır. Cami, yapıldığı günden itibaren 100'den fazla büyük deprem yaşamış ancak duvarlarında en ufak bir çatlak dahi oluşmamıştır.

İstanbul - Emirgan Korusu

İstanbul'da hem şehrin ortasında hem de doğa ile baş başa kalabileceğiniz bir korudur (küçük ormanlık alan). İstinye'de bulunmaktadır. Eşsiz bir boğaz, şehir ve orman manzarası sunar. Yine korunun içinde tarihî köşkler bulunmakta ve buralar sosyal tesis olarak kullanılmaktadır. Her yıl yapılan lale festivalinde laleden yapılmış devasa halılar serilmiş gibi süslenmekte, ziyaretçilerine unutamayacakları bir manzara sunmaktadır.

İstanbul - Kız Kulesi

İstanbul Boğazı'nın Marmara Denizi'ne yakın kısmında, Salacak açıklarında yer alan küçük bir adacık üzerinde inşa edilmiş yapıdır. Bugün görülen kulenin büyük kısmı II. Mehmet devrinde yapılmıştır. Kule, Bizans döneminde gümrük istasyonu olarak kullanılmıştır. Osmanlı döneminde ise gösteri platformundan savunma kalesine, sürgün istasyonundan karantina odasına kadar birçok işlev yerine getirmiştir. Ancak asıl işlevi, gece geçen gemilere yol göstermektir. Hakkında çeşitli rivayetler anlatılan, efsanelere konu olan kule, günümüzde bir restoran olarak hizmet vermektedir. Kız kulesine ulaşım Salacak ve Ortaköy'den yapılmaktadır.

Bursa - Ulu Cami

Osmanlı sultanlarından Yıldırım Bayezid tarafından yaptırılmıştır. Mimarının Ali Neccar olduğu sanılmaktadır. Özellikle duvarlarını süsleyen hatları görülmeye değer şaheserlerdir. Çok ayaklı cami şemasının en klasik ve anıtsal örneğidir. Yirmi kubbeli bu eser, Türkiye'deki iç cemaat yeri en geniş camidir. Caminin kündekâri tekniği ile yapılmış minberi Selçuklu ve Osmanlı ahşap oymacılığı sanatının en önemli örneklerinden biridir. Caminin içinde bulunan tepesi açık bir kubbe şeklinde yapılmış olan şadırvan, Ulu Cami'nin dikkat çekici özelliklerinden biridir.

Bursa - Yeşil Türbe

Sultan Mehmet Çelebi tarafından 1421 yılında yaptırılmıştır. Bursa'nın sembol eserlerinden biri olan türbe, şehrin her yerinden görülebilecek bir konuma sahiptir. I. Mehmet Çelebi sağlığında türbeyi

yaptırmış, 40 gün sonra da vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir. Dış cepheleri ile iç duvarlarının alt bölümleri firuze renkli çinilerle kaplanmıştır. Renkli sır ve mozaik çini tekniklerinin uygulandığı çini süslemeleri ile eşsiz güzellikte bir yapıdır. Renkli ve geometrik motifli çinilerle bezenmiş olan mihrap, bir sanat başyapıtı olarak kabul edilmektedir.

Bursa - Uludağ Millî Parkı

Uludağ, 2.543 m yüksekliği ile Marmara Bölgesi'nin en yüksek dağıdır. Türkiye'nin en büyük kış ve doğa sporları merkezidir. Yazın sunduğu eşsiz zirve ve yol manzaralarıyla da mutlaka gidilmesi gereken bir millî parktır. Kışları ise ulaşım ve konaklama imkânlarıyla kayak severlerin gözde mekânlarındandır. Uludağ, bitkisel zenginlik bakımından ender yerlerden biridir. Özellikle orman kuşağının üzerinde yer alan dağda, çok zengin ve endemik bitki türleri yayılış göstermektedir.

Çanakkale - Gelibolu Yarımadası Tarihî Millî Parkı

Birinci Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletleri ile Osmanlı Ordusu arasında cereyan eden dünyanın en büyük savaşlarından biri olan Çanakkale Savaşı'nın geçtiği alana kurulmuştur. Burada 250.000'i aşan Türk şehidinin ve yine 250.000'i aşkın İngiliz, Fransız, Avustralya ve Yeni Zelanda askerlerinin gömülü olduğu alanlar, 56 yerli anıt ve şehitlik, 35 yabancı mezar ve anıtı bulunmaktadır.

Çanakkale – Asos

Hem antik bir liman kenti hem bir öğretim merkezi hem de dinî bir merkezdir. Ünlü filozof Aristoteles okulunu burada kurmuştur. Kentin etrafını çeviren 4 km. uzunluğundaki surların önemli bir bölümü bugün hâlâ ayaktadır. Yine Akropol'de yer alan Athena Tapınağı, Arkaik Çağ'da inşa edilmiş, Anadolu'nun en eski Dor tapınaklarından biridir. Bu tapınak, mimari anlamda hem Dor (Yunan) hem İon (Anadolu) özelliklerini yansıtması bakımından Ege'nin kültürel bir sentezidir.

Edirne - Selimiye Camii

Edirne'nin her yerinden tüm ihtişamı ile görülebilen, dört zarif minaresi, muhteşem kubbesi ile eşsiz bir yapıdır. Selimiye Camii, Mimar Sinan'ın "ustalık eserim" dediği eseridir. Yapımına II. Selim'in emri ile 1568 yılında başlanan caminin inşası yedi yıl sürmüş ve 1575 yılında tamamlanmıştır. Cami, hayrete düşüren mimari özellikleri, taş, mermer, çini, ahşap ve sedef gibi süsleme özellikleriyle de son derece önemlidir. Mihrap ve minberindeki mermer işçiliği, taş işleme sanatının başyapıtlarındandır. Caminin minarelerinin uzunluğu 85,67 metredir. Minareleri mümkün olabilecek en ince şekilde tasarlanmıştır. Bu

minareler içinde birbiriyle çakışmayan, ayrı ayrı şerefelere ulaşan üç farklı merdiven bulunmaktadır.

Kırklareli - İğneada Longoz Ormanları Millî Parkı

Yıldız dağlarından Karadeniz'e ulaşan derelerin biriktirdiği alüvyonlar bu longozu oluşturmuştur. İğneada'nın kuzeyinde Erikli Gölü, güneyinde Mert Gölü yer alır. Ayrıca Karadeniz kıyısı boyunca uzanan kumsallar vardır. Bu kumsallar Saka Gölü'ne kadar uzanır. Uzunluğu 10 km kadar olan kumsallar üzerinde kendine has bitkiler yaşar. Dünyadaki longoz ormanlarının en güzel örneklerinden biridir. Her mevsim ziyaret edilebilir. Zengin fauna ve florasıyla ziyaretçilerine unutulmaz doğa manzaraları sunar.

Sakarya - Justinianus Köprüsü

Bizans İmparatoru Justinianus tarafından yaptırılan bu taş köprü, 365 metre uzunluğunda, 9,85 metre genişliğinde ve 12 kemerlidir. Justinianus Köprüsü 2018 yılında UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesi'ne alınmıştır. Sapanca Gölü'nün sularını Sakarya Nehri'ne boşaltan Çark deresi üzerinde yer alan köprü, Erken Bizans Dönemi'nin Anadolu'daki en önemli eserlerinden biridir.

Yalova - Canlı Ağaç Müzesi

Yaklaşık 7 bin civarında değişik bitki türü, alttür, varyete ve kültür formunu barındırmaktadır. Peyzaj ağırlıklı, koleksiyon bir arberetum karakterinde inşa edilmiştir. İçerisinde kaya bahçeleri, bitki bahçeleri, iris bahçeleri, gül bahçeleri, minyatür bitkilerin sergilendiği bölümler bulunmaktadır.

Balıkesir - Manyas Gölü Kuş Cenneti Millî Parkı

Manyas, tektonik bir göldür. Ortalama derinliği 1-2 metredir. Yüzölçümü ise yaklaşık olarak 166 kilometrekaredir. 23 balık ve 266 kuş türünün gözlenebileceği bir millî parktır. Göçmen kuşların rotası üzerinde yer aldığı için yılın bazı dönemlerinde binlerce kuşu aynı anda gözlemek ve fotoğraflarını çekmek mümkündür. Ayrıca kendine has florasıyla da gezilmeye değer.

Ege Bölgesi

Afyon - Afyonkarahisar Kalesi

MÖ 1350 yılında Hitit İmparatoru II. Murşil zamanında 226 metre yüksekliktеki volkanik bir kaya kütlesi üzerinde yapılmış; Bizans ve Selçuklular zamanlarında da önemli savaşlara sahne olmuştur. Kale hâlâ tüm ihtişamıyla varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Kalenin zirvesinde MÖ 1200-700 tarihleri arasında Anadolu'da yaşamış olan Frigler Dönemi'ne ait kültür izlerine rastlanmakta olup Kybele'ye adanmış birçok tapınma yeri ile 4 adet büyük sarnıç (su çukuru) bulunmaktadır.

Kütahya - Kütahya Çini Müzesi

Türkiye'deki ilk ve tek çini müzesidir. Müzede, 14. yy'dan günümüze kadar Kütahya ve İznik'te üretilen çini mimari elemanlar, çini kitabeler, çini vazo, tabak, pano ve çiniden yapılma ev gereçleri kronolojik bir sırayla sergilenmektedir.

Denizli - Pamukkale Travertenleri ve Pamukkale Hierapolis Antik Kenti

Termal suların hava ile teması sonucunda meydana gelen beyaz travertenler, donmuş bir şelale benzeri kademeli şekiller ve teras biçimli havuzlarıyla görülmeye değer bir doğa harikasıdır. Pamukkale, UNESCO tarafından belirlenen Dünya Miras Listesi'nde yer almaktadır. Travertenlerdeki sıcak sular görsel zenginliğin yanı sıra kalp, romatizma, sindirim, solunum, dolaşım ve deri rahatsızlıklarına da iyi gelmektedir. Hierapolis Antik Kenti ise Bergama Kralı II. Eumenes tarafından MÖ 2. yy'da kurulmuştur. Ancak şu anki kent, Helenistik niteliğini kaybetmiş tipik bir Roma kenti görünümündedir. Hz. İsa'nın havarilerinden olan Aziz Philip'in burada öldürülmesi nedeniyle Kente MS 4. yy'da bir kilise inşa edilmiştir. Kalıntıların büyük bölümü Roma döneminden olan Hierapolis (Pamukkale) antik kenti, UNESCO Dünya Mirası Listesi'nde yer almaktadır. Bu antik kentte hâlâ girilebilen antik bir havuz yer almakta, ziyaretçilerine unutulmaz anılar biriktirme fırsatı sunmaktadır.

İzmir - Efes Harabeleri

Efes, Selçuk ilçesi sınırları içerisinde bulunan, antik bir Yunan kentidir. Bu kent, Klasik Yunan döneminde İyonya'nın on iki şehrinden biriydi. Kuruluşu Cilalı Taş Devri MÖ 6000'li yıllara dayanır. Efes kenti, tarihi boyunca birçok kez yer değiştirdiğinden kalıntıları yaklaşık 8 kilometrelik geniş bir alana yayılır. Efes, tümüyle mermerden yapılmış ilk kenttir. Bu kentte yer alan Artemis tapınağı Efes'te bulunan ve dünyanın yedi harikasından biri olarak kabul edilen bir eserdir. Efes 2015'te UNESCO Dünya Mirası olarak tescil edilmiştir.

Aydın – Didim Altınkum Plajı

Altın rengi kumlarla kaplı olağanüstü güzel bir plajdır. Masmavi denizi ise oldukça sığ olup özellikle çocukların güvenle denize girmesine olanak sağlamaktadır.

Muğla - Ölüdeniz ve Kelebekler Vadisi

Fethiye ilçesinde bulunmaktadır. Beyaz kumlarla kaplı kumsalı, 2006 yılında dünyanın en güzel kumsalı seçilmiştir. Ölüdeniz, adı gibi durgun bir göl niteliğindedir. En fırtınalı günlerde bile hiç dalga oluşmamaktadır. Ancak kendini hemen her gün yenilemektedir. Ölüdeniz'in yakınlarında bulunan Kelebekler Vadisi ise 1. derecede doğal SİT alanı olarak ilan edilen ve her türlü yapılaşmaya kapatılan kayalık ve çamlık bir vadidir. Sadece denizden ulaşımı olan bu vadide milyarlarca kelebeği gözlemek mümkündür.

Akdeniz Bölgesi

Antalya - Antik kentler

Patara Antik Kenti, Likya medeniyetine başkentlik yapmış bir kenttir. Ayrıca Patara sahilleri Caretta Caretta'ların yumurtlamak için uğradıkları birkaç sahilden biridir. Antalya'nın en önemli antik kentlerinden bir diğeri ise Side ilçesinde bulunan Side Antik Kenti'dir. Tarihi Hititlere kadar uzanmaktadır. Aspendos Antik Kenti ise Belkıs köyünde yer alan ve antik tiyatrosuyla meşhur bir antik kenttir.

Antalya - Beşkonak Köprülü Kanyonu

Doğal güzellikleri ve soğuk sularıyla meşhurdur. Burada suların çıktığı mağaralar görülebilir. Ayrıca ziyaretçiler hem rafting hem doğa yürüyüşü hem de jeep safari yapabilir.

Antalya- Aşağı Düden Şelalesi

Lara yakınlarındadır. Yaklaşık 40 metrelik falezlerden denize dökülmektedir. Antalya'da özellikle Kurşunlu, Manavgat, Uçansu şelaleleri de görülmeye değer güzelliktedir.

Burdur - Sagalassos Antik Kenti

Ağlasun ilçesindedir. 9000 kişilik antik tiyatrosu, dünyanın en yüksek antik tiyatrosudur. Çeşmelerinin görkemiyle de anılan Sagalassos, kendine has kaya mezarlarıyla bilinir. Sagalassos'ta bulunan Ares, Herkül, Hermes, Zeus, Athena ve Poseidon büstleri Antik Dönem heykeltıraşlığının önemli örneklerinden sayılmaktadır. Ayrıca, içinde birçok havuz bulunan Roma hamamının da iki katı korunmuş şekilde günümüze kadar ulaşmıştır.

Burdur - Salda Gölü

Turkuaz suları ve beyaz kumlarla kaplı sahilleriyle "Türkiye'nin Maldivleri" diye anılan muhteşem güzellikte bir doğa harikasıdır. 184 metre derinliğindeki Salda Gölü, dışarı akarı olmayan 44 kilometrekare alana sahip bir göldür. Denizden 1193 metre yükseklikte Toros Dağları'nın arasında yer almaktadır. Salda Gölü'nün çevresinde kızılçam, karaçam ve boylu ardıçlardan oluşan saf ve karışık ormanlar

vardır. Ayrıca Salda Gölü Havzası'nda 81 familyaya ait 301 sucul ve karasal bitki türü olduğu belirlenmiştir. Özellikle sonbahar ve kış dönemlerinde sayılar artan, 38 farklı su kuşunu da gözlemek mümkündür.

Isparta - Eğridir Gölü ve Yeşil Ada

Gülleriyle ünlü Isparta'nın görülmeye değer bir doğa harikası da Türkiye'nin en büyük ikinci tatlı su gölü olan Eğridir Gölü'dür. Bu gölün plajları yüzmek için oldukça uygundur. Ayrıca gölde olta balıkçılığı da yapılmaktadır. Gölün en meşhur yeri ise hem manzarası hem de sunduğu konaklama imkânlarıyla Yeşil Adadır.

Mersin - Cennet ve Cehennem Obrukları

Yer altı sularının uzun yıllar boyunca kireç tabakasını eriterek içerisindeki suyun boşalması ile altı oyulan tavan yapısının çökmesiyle meydana gelmiştir. Cennet Obruğu'nun ağız kısmının açıklığı 250 x 110; derinliği 70 metredir. En derin noktasında büyük bir mağara girişi vardır. Mağaranın giriş kısmında küçük bir tarihî kilise bulunmaktadır. Cehennem Obruğu ise Cennet Obruğu'nun 75 m kuzeyinde yer almaktadır. Ağız çapı 75x50 derinliği ise 128 metredir.

Hatay - Saint Pierre Kilisesi (Aziz Petrus Kilisesi)

Hataya iki kilometre uzaklıkta Habib-i Neccar Dağı yakınında yer almaktadır. Doğal bir mağara olup eklemelerle kiliseye dönüştürülmüştür. Kesin inşa tarihi bilinmemekle birlikte; İsa'nın on iki havarisinden biri olan Aziz Petrus'un ilk vaaz verdiği yer olduğuna ve mağarada cemaatin ilk kez 'Hristiyan' adını aldığına inanılmaktadır. Bu nedenle St. Pierre Kilisesi, Hristiyanlığın ilk kilisesi olarak bilinir. Mağaranın tabanında tahrip olmuş bir mozaik kalıntısı vardır. Ayrıca küçük mermer St. Pierre'nin heykeli, kutsal sayılan su, saldırı esnasında cemaatin gizlice kaçmasına yarayan bir tünel bulunmaktadır. 1983 yılında Hristiyanlar için Hac yeri ilan edilmiştir.

İç Anadolu Bölgesi

Ankara - Kurtuluş Savaşı Müzesi (I. TBMM Binası)

Ulus semtinde yer alan bu bina Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu binadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti kulüp binası olarak tasarlanmış binanın planı, evkaf mimarı Salim Bey tarafından yapılmıştır. Türk mimari stilinde olan iki katlı binanın en belirgin özelliği duvarlarında Ankara taşı (Andezit) kullanılmış olmasıdır. Meclisin, 23 Nisan 1920'de bu binada toplanması kararlaştırıldığında henüz bitirilmemiş olan bina, millî bir heyecanın eseri olarak milletin katkısıyla tamamlanmıştır.

Ankara – Anıtkabir

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün kabri burada bulunmaktadır. Çankaya ilçesinde yer alan Anıtkabir, Emin Onat ve Orhan Arda'nın tasarımıdır. İnşasına 1944'te başlanmış ve 1953'te tamamlanmıştır. Kompleks, anıt mezar binası başta olmak üzere çeşitli yapı ve anıtların yanı sıra Barış Parkı olarak adlandırılan ağaçlık alandan meydana gelmektedir.

Sivas - Divriği Ulucami

Mengücek Beyliği döneminde, Süleyman Şah'ın oğlu Ahmet Şah tarafından yaptırılmıştır. 1228 yılında başlanıp 1243 tarihinde tamamlanan yapının baş mimarı Muğis oğlu Ahlatlı Hürrem Şah'tır. Eserde taş işçiliğinin en nadide ve en ince örneklerini yansıtan harikulade motifler bulunmaktadır. Bu eseri farklı ve özgün kılan bir diğer özellik de uzaktan bakıldığında simetrik olduğu düşünülen, fakat özünde asimetrik olan binlerce motifin eşsizliği yani kendini tekrar etmemesidir. Anadolu'da taş işçiliğinin ulaştığı noktayı göstermesi açısından son derece önemli bir eser olan bu cami UNESCO Dünya Kültür Mirası listesinde yar almaktadır.

Konya - Alâeddin Tepesi

Konya şehrinin ortasında yükselen ve üzerinde tarihî camii ve kümbetleri olan aynı zamanda bir mesire yeri olarak da kullanılan bir tepedir. Yapılan kazılar sonucu tepedeki ilk yerleşimin MÖ 3000'lerde, Erken Tunç Çağı'nda başladığı anlaşılmıştır. Bu dönemden sonra sırasıyla Frig, Helenistik, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de yerleşim yeri olarak kullanılmaya devam edilmiştir. Höyüğün üzerinde, günümüze kadar ulaşmış en önemli eserlerden biri olan Alaeddin Camii bulunmaktadır. Mihrabından minberine, çinilerinden minaresine kadar Türk sanatının en değerli eserlerinden biridir. Ayrıca bu tepede II. Kılıçarslan, I. Alaeddin Keykubat gibi önemli Selçuklu hükümdarlarının mezarları da bulunmaktadır.

Caminin yanında, Osmanlı Konya Valisi Ferit Paşa tarafından 1908 yılında yaptırılmış Türk - İslam sanatının ulaştığı düzeyi göstermesi açısından oldukça önemli bir çeşme de bulunmaktadır. Bazı tarihçilere göre Yunan filozofu Platon'un mezarı da burada bulunmaktadır.

Nevşehir – Kapadokya

Bu bölge, doğa ve tarihin bütünleştiği bir yerdir. 60 milyon yıl önce ortaya çıkan bir doğa harikası olan peribacaları buradadır. Erciyes, Hasandağı ve Göllüdağ'ın püskürttüğü lav ve küllerin oluşturduğu yumuşak tabakaların milyonlarca yıl boyunca yağmur ve rüzgâr tarafından aşındırılmasıyla meydana gelmiştir. Tarihî süreçte, insanlar bu peribacalarının içlerine evler, kiliseler ve manastırlar oymuştur. Buranın yazılı tarihi Hititlerle başlar. Tarihi İpek Yolu'nun da önemli kavşaklarından biri olmuştur. Ihlara vadisi de buradadır. Aksaray ili Güzelyurt ilçesi sınırları içerisinde bulunan bu vadi, dünya üzerindeki kanyonlar arasında önemli bir yere sahiptir. 18 kilometre uzunluğunda, ortalama 150 metre derinliğinde ve 200 metre genişliğindeki bu vadi dünyanın en büyük kanyonu olma özelliğini taşımaktadır.

Kayseri – Kültepe

Kültepe, Anadolu'daki ilk yazılı tabletleri barındırması ve dünyanın ilk organize ticaret merkezi olmasıyla ön plana çıkmaktadır. Asur çivi yazısı ile yazılan bu tabletlerde, dönemin siyasi ve hukuki ilişkilerini gösteren mektuplar, senetler, mühürler ve anlaşma metinleri vardır. Söz konusu tabletler 2015 yılında Unesco Dünya Belleği listesine alınmıştır.

Karadeniz Bölgesi

Trabzon - Sümela Manastırı (Meryem Ana)

Trabzon'un Maçka İlçesi'nin Altındere Köyü sınırları içinde, Altındere vadisine hâkim Karadağ'ın eteklerinde sarp bir kayalık üzerine kurulmuş olan Sümela Manastırı, halk arasında "Meryem Ana" adı ile anılır. Rivayete göre Bizans İmparatoru I. Theodosius zamanında (375-395) Atina'dan gelen Barnabas ve Sophranios isimli iki rahip tarafından kurulmuş olan manastır, altıncı yüzyılda İmparator Justinianus'un manastırın onarılarak genişletilmesini istemesi üzerine generallerinden Belisarios tarafından tamir edilmiştir. Sümela Manastırı'nın şimdiki durumuyla varlığını

13. yüzyıldan itibaren sürdürdüğü bilinmektedir.

Trabzon - Ayasofya Camii

Trabzon Ayasofya Müzesi, Trabzon İmparatorluğu krallarından I. Manuel Komnenos zamanında (1238-1263) inşa edilmiştir. Fatih Sultan Mehmet'in Trabzon'u fethini takiben yapı, camiye çevrilmiş ve vakıf eser olmuştur. Ayasofya, yüzyıllar boyunca şehri ziyarete gelen seyyah ve araştırmacıların ilgisini çekmiştir. I. Dünya Savaşı yıllarında sırasıyla depo, hastane daha sonraları yine cami olarak kullanılmıştır. 1958-1962 yılları arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Edinburg Üniversitesinin işbirliği ile restore edilerek 1964 yılından sonra müze olarak ziyarete açılmıştır. Ayasofya Cami 28 Haziran 2013 Cuma günü vakit namazının kılınmasıyla, 52 yıl sonra yeniden Müslümanların ibadetine açılmıştır.

Trabzon - Uzungöl ve Krater Göller

Haldizen deresi vadisinde heyelan sonucu dere yatağının tabii baraj şeklinde kapanmasıyla oluşan göl, çevresindeki ladin ormanları ile çekici bir manzaraya sahiptir. Uzungöl'ü geçtikten sonra Çaykara'yı ve Uzungöl'ü Bayburt'a bağlayan yayla yolunu takiben soğanlı geçidine doğru çıkıldıkça zirveye yakın varılan yaklaşık 2500 rakım üzerinde bulunan irili ufaklı krater gölleri bulunmaktadır.

Artvin - Borçka Karagöl

1800'lü yıllarda bugünkü Klaskur yaylasının yakınında bulunan bir tepenin toprak kayması sonucu Klaskur deresinin önünü kapatması ile oluşmuş göllerdir. Zengin orman örtüsü ve flora çeşitliliği ile ilgi çekmekte olup kamp turizmi için uygundur. Ayrıca yöre halkı tarafından mesire yeri olarak kullanılmaktadır.

Artvin - Cehennem Deresi Kanyonu

Cehennem Deresi Kanyonu, Ardanuç ilçe merkezinin 7 kilometre kuzeybatısında ve Artvin-Ardanuç karayolunun 25'inci kilometresinde bulunmaktadır. Dünyadaki sayılı kanyon vadileri arasında yer alır. Cehennem Deresi tipik bir kanyon vadidir. 500 metre uzunluğunda, 70 metre genişliğinde ve 6 metre derinliğindedir.

Rize - Ayder Yaylası

1350 m rakıma sahiptir. Kaçkar Dağlarına kuzey yönünden yapılan tırmanışların

başlangıç noktasıdır. Yaylada bungalovdan tipik yayla evi konseptine, aile pansiyonundan otele pek çok konaklama seçeneği mevcuttur. Rize ilinin en popüler turizm merkezi ve zengin flora ve faunasının yanı sıra kaplıcası ile de bölgenin en çok tercih edilen tatil yerlerinden biridir.

Rize - Kaçkar Dağları Millî Parkı

Rize'nin Çamlıhemşin ilçesine 16 kilometre uzaklıkta bulunan ve bir bölümü Erzurum ve Artvin illerine kadar uzanan millî park, Doğu Karadeniz Dağları'nın 3 büyük dağ kütlesi Üçdoruk (Verçenik), Göller (Hunut) ve Kaçkar dağlarından oluşmuştur. Park içerisinde 9 adet köy, 33 adet yayla yerleşimi bulunmaktadır. 1994 yılında milli park ilan edilmiştir. Fırtına deresi, Hemşin deresi gibi aslında bir ırmak büyüklüğündeki akarsular millî parkı çevrelemektedir.

Sinop - Hamsilos Tabiat Parkı

Hamsilos Tabiat Parkı; parka adını veren denizin bir nehir gibi kara içine girdiği Karadeniz'deki ria tipi kıyı oluşumunun en güzel örneklerinden biridir. Hamsilos Koyu ile Akliman Koyu gibi eşsiz güzellikteki iki doğal limanı, bataklık-kumul-deniz ve ormanlık alanları ile zengin biyoçeşitliliği bir arada barındıran doğa harikası bir alan olup il merkezine 14 kilometre uzaklıktadır.

Sinop - Tarihî Cezaevi

Sinop'un 1214 yılında Anadolu Selçukluları tarafından fethedilmesinden sonra Sultan İzzeddin Keykavus'un emriyle bir iç kale yaptırılmıştır. Surlar inşa edilirken Helenistik, Roma ve Bizans dönemine ait pek çok mimari parça (sütun, sütün başlığı kitabe vb.) devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. Selçuklu Dönemi'nden itibaren uzun süre tersane olarak kullanılan iç kalenin burçları 1560 yılından itibaren zindan olarak da kullanılmaya başlanmıştır.

Kastamonu - Şeyh Şaban-ı Veli Külliyesi

Şeyh Şaban-ı Veli Külliyesi'nin III. Murad'ın hocası Suca Efendi tarafından yaptırılmıştır. Şeyh Şaban-ı Veli Hazretleri, 1497 yılında Kastamonu'nun Taşköprü ilçesinde dünyaya gelen ve İstanbul Fatih medreselerinde eğitim görmüş bir din adamıdır.

Kastamonu - Ilgaz Dağı Millî Parkı

Ilgaz Dağı yöresinin arazi yapısı genellikle serpantinler, şistler ve volkanik kayaçlardan meydana gelmiştir. Sahada yer yapısı kadar dağ oluşum hareketleri yönünden de ilgi çekici örnekler bulunmaktadır. Saha değişik karakterlerde vadiler, sırtlar ve doruklardan meydana gelmiştir. Ayrıca üst değerde peyzaj özellikleri sunan jeomorfolojik bir yapıya sahiptir.

Bolu - Yedigöller Millî Parkı

1642 hektar büyüklüğündeki Yedigöller Havzası, 1965 yılında millî park olarak korumaya alınmıştır. Millî park bünyesinde Büyükgöl, Seringöl, Deringöl, Nazlıgöl, Küçükgöl, İncegöl ve Sazlıgöl olmak üzere 7 göl vardır. Bu göller aralarında 100 metre yükselti farkı bulunan iki plato üzerindedir. Ortalama 780 metre yükseklikte olan platodaki göllerin en büyüğü Büyükgöl'dür.

Bolu - Kartalkaya Kayak Merkezi

Ülkemizin en önemli kış turizm merkezi olan Kartalkaya Kayak Merkezi, Bolu şehir merkezinin 38 kilometre güneydoğusunda bulunmaktadır.

Amasya - Kapı Ağası Medresesi

Kapı Ağası Medresesi ya da diğer adıyla Büyük Ağa Medresesi Sultan II. Bayezid'in Kapı Ağası Hüseyin Ağa tarafından 1488 yılında yaptırılmıştır. Planı klasik Osmanlı medrese formundan farklılık gösterir. Özellikle Selçuklu mezar anıtlarında görülen sekizgen plan şeması ilk kez bu medresede uygulanmıştır.

Amasya - Kral Kaya Mezarları

Helenistik Dönem'de, Amasya'yı İÖ 302'den İÖ 26'ya kadar başkent olarak kullanan Pontus Krallarına ait olan Kral Kaya Mezarları, Amasya Kalesi eteklerinde düz bir duvar gibi dikine uzanan kalker kayalara oyularak yapılmıştır. Hatuniye Mahallesi'nin dar sokaklarından, tren yolunu geçerek çıkılan mezarların arasında, kayaya oyulmuş yollar ve merdivenler bulunmaktadır.

Çorum - Alacahöyük Müze ve Ören Yeri

Alacahöyük Ören Yeri, Çorum'un Alaca ilçesi, Alacahöyük beldesinde yer alır. Hititlerin önemli bir kültür ve sanat merkezi olan Alacahöyük'te 1935 yılında başlayan kazılarda Hellen, Roma, Bizans, Selçuklu-Osmanlı dönemlerine ait kalıntılara rastlanmıştır.

Çorum - Hattuşa

Hititlerin başkenti Hattuşa Çorum'un güneybatısında, Boğazkale İlçesi'nde yer almaktadır. 1986 yılında UNESCO Dünya Miras Listesi'ne alınan Hattuşa (Çorum, Boğazköy), Hitit İmparatorluğunun başkenti olarak Anadolu'da yüzyıllar boyu çok önemli bir merkez olmuştur. 1906 yılında başlayan kazılar sonucunda buradaki yerleşimin MÖ 2. bin yılında Anadolu

ve Kuzey Suriye'de hâkimiyet kuran Hitit Devleti'nin başkenti olduğu anlaşılmıştır.

Samsun - 19 Mayıs Bafra Kuş Cenneti

Kızılırmak Deltası, 56.000 hektar genişliğinde, irili ufaklı 20 adet göl ile büyük bataklık ve sazlık alanlardan oluşması, çok büyük bir alana sahip olması ve de barındırdığı kuş sayısı bakımından yalnızca Türkiye için değil tüm dünya ekolojisi açısından büyük öneme sahiptir. Batı Palaearktik bölge içerisinde yaklaşık 1.100 kuş türü yaşamakta olup bu türlerin % 40'ı yani yaklaşık 460 çeşidi Türkiye'de belirlenmiştir.

Düzce - Ceneviz Kalesi

Ceneviz Kalesi, Düzce Akçakoca ilçesinin 2,5 kilometre batısında, iki koy arasında bulunan bir falez üzerinde kurulmuştur. Kalenin güneyinde, doğu ve batı doğrultusunda, surların ortasında yüksek bir kulesi, iç avluda bir de su sarnıcı bulunmaktadır.

Zonguldak - Gökgöl Mağarası

Jeolojik yapı bakımından yörenin jeomorfolojik ve hidrolojik gelişim evrelerini ve özelliklerini de içeren Gökgöl Mağarası birbirinden farklı dört kattan oluşmuştur. Birinci katı oluşturan ağız kısmı ve çevresi (mağaranın ilk oluşan bölümü) ile Büyük Çöküntü Salonu'nda bulunan damlataşların yer aldığı ikinci kat tamamen fosilleşmiştir. Mağaranın en genç bölümü olan üçüncü ve dördüncü katlarda Damlataşlar Salonu, yer altı deresi ve aktif küçük kol bulunur.

Karabük - Safranbolu Evleri

Kültür turizmi kapsamında Safranbolu'yu ülkemizde ve dünyada ön plana çıkartan en önemli unsur geleneksel Türk mimarisi tarzındaki Safranbolu evleridir. Bu evler bir yandan kentsel konumlarıyla diğer yandan mimarileriyle dikkate değerlerdir. İlçe merkezinde 18 ve 19. yy. başlarında yapılmış yaklaşık 2000 geleneksel Türk evi bulunmaktadır.

Bartın - Amasra Kalesi

Bizans Dönemi'ne ait olan Amasra Kalesi, 14–15'inci yüzyıllarda Ceneviz ve Osmanlı dönemlerinde ciddi onarımlar görmüştür. Kale, iki ana kütleden oluşmaktadır. Biri, o zaman ada olan ve "Kemere" denilen bir köprüyle Amasra'ya bağlanan Boztepe'deki Sormagir Kalesi, diğeri Amasra'daki Zindan Kalesi'dir.

Giresun - Tirebolu Kalesi

Tirebolu ilçe merkezinde bulunan tarihî Tirebolu Kalesi (Saint-Jean) ilçenin

kuzeyinde deniz içerisindeki bir yarımada üzerinde yer alan küçük bir kaledir. Kalenin içerisinde salnamelerde Meryem Ana Kilisesi olarak adlandırılan küçük bir şapel ile bir de mescit kalıntısı vardır. Kalede Osmanlı dönemine ait çok sayıda mezar taşı bulunmaktadır.

Gümüşhane - Karaca Mağarası

Gümüşhane'nin gizli tacı, yeraltı dünyasının resim sergisi, mağaracılığın gizemli dünyası Karaca Mağarası, Torul'un Cebeli Köyü sınırları içerisinde bulunmaktadır. Mağara, şehir merkezine 17 km mesafededir. Mağaranın doğal klima özelliği ile havası ziyaretçilerine özellikle astımlılara rahat bir atmosfer sunarak mağara turizmi yanında sağlık turizmi yönünden de önemli hizmetler sunmaktadır.

Ordu - Boztepe

Ordu şehri, Boztepe'nin yamaçlarına serilmiştir. Denizden 450 m yükseklikte olup Ordu'nun tüm güzelliklerini, Karadeniz'in muhteşemliğini Boztepe'den seyretmek doyumsuzdur. İl merkezine 6 km. mesafede olup asfalt yolla ve dilerseniz teleferikle ulaşmak mümkündür.

Doğu Anadolu Bölgesi

Erzurum - Çifte Minareli Medrese

Çifte Minareli Medrese Erzurum'un sembolü hâline gelen bir Selçuklu eseridir. Genelde 13'üncü yüzyılın sonlarında yaptırıldığı kabul edilmektedir. Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat'ın kızı Hundi Hatun veya İlhanlı Hanedanları'ndan Padişah Hatun tarafından yaptırılmış olabileceği düşüncesi ile adına Hatuniye Medresesi de denilmektedir.

Erzurum - Palandöken Kayak Merkezi

Burada 3 adet kayak merkezi bulunmaktadır. Palandöken Kayak Merkezi'nde slalom ve büyük slalom yarışmaları için Uluslararası Kayak Federasyonu (FIS) tarafından tescilli iki pist bulunmaktadır. Palandöken, 5 ay boyunca kayak yapmaya elverişli yapısı, kar kalitesi ve uzun pistleri ile dünyanın en önemli kayak merkezlerinden biridir. 2011 yılında 25. Dünya Üniversiteler Kış Oyunları'na ev sahipliği yapmıştır. Palandöken, New York Times Gazetesi tarafından belirlenen dünyadaki 41 kayak merkezi arasında 18. sırada gösterilmiştir.

Erzurum - Tortum Şelalesi

Dünyanın en büyük şelalelerinden biri olan Tortum Şelalesi, Tortum Gölü'nden

taşan suların önündeki heyelan kütlesini aşarak dökülmesiyle oluşmuştur. 21 metre genişlik ve 48 metre yüksekliğe sahiptir. Şelalenin önünde yer alan izleme balkonu, ziyaretçilerin büyük ilgisini çekmektedir.

Kars - Ani Arkeolojik Alanı

Ani, dörtgen ve daire planlı çok sayıda burçla güçlendirilmiş surlarının uzunluğu 4 bin 500 metre, yüksekliği ise 8 metre kadardır. Üzerinde kükreyen bir aslan kabartması ve Manuçehr tarafından koydurulan kitabenin bulunduğu Orta Kapı (Aslanlı Kapı) yedi girişi bulunan kentin görkemli kapılarından biridir. Kuzeydeki bu kapının sağında, iki dairesel planlı burç ile korunan Çifte Beden Kapısı (Kars Kapısı), solunda ise taştan satranç tahtası bezemeli Hıdırellez Kapısı yer alır.

Kars - Sarıkamış Kayak Merkezi

Sarıkamış ilçesinin Çamurlu dağ bölgesinde yer almaktadır. Çamlar arasındaki Sarıkamış kayak merkezi; kar kalitesi açısından önem kazanmıştır. Çamlar arasında toplam 12 kilometreyi bulan 5 etaplı piste sahip 2500 rakımlı Cıbıltepe'nin muhteşem bir doğal güzelliği vardır. Cıbıltepe'nin kristal karla kaplı olması ise onu kayakçılar açısından daha cazip hâle getiriyor.

Ağrı Dağı

Türkiye'nin en büyük dağı olan Ağrı Dağı jeolojik konumu ve Büyük Tufan'dan sonra Nuh'un gemisine ev sahipliği yapması dolayısıyla efsanevi özelliği olan bir dağdır. Marco Polo'nun hiçbir zaman çıkılamayacak dediği dağa ilk tırmanışı kayıtlara göre 9 Ekim 1829 yılında Prof. Frederik Von Parat gerçekleştirdi. Yüksekliği 5137 metredir ve konum olarak Doğu Anadolu'da İran sınırları yakınında yükselir.

Ağrı - İshak Paşa Sarayı

Doğubayazıt'ın 7 kilometre güneydoğusunda, Eski Beyazıt'a ve ovaya hâkim yüksek bir tepenin üzerine kurulmuş, pek çok bölümleri olan komple bir saraydır.

Birinci Dünya Savaşı'na kadar Bayezid Sancağı bu saraydan yönetilmiştir. Sarayın yapımına 1685 yılında Çıldır Atabeklerinden Çolak Abdi Paşa tarafından başlanılmış, aynı soydan gelen Küçük İshak Paşa zamanında 1784'te (99 yılda) tamamlanmıştır.

Van Kalesi

Tuşba adıyla uzun süre Urartu Devleti'nin başkentliğini yapan şehrin kalesi, Urartu kralı I. Sarduri tarafından MÖ 840-825 tarihleri arasında kurulmuştur. Kalede Urartulardan kalma Madır (Sardur) Burcu, Analı-Kız Açık Hava Tapınağı, I. Argişti, kurucular, Menua ve II. Sarduri kaya mezarları, Bin Merdivenler ile ana kayaya oyulmuş sur duvar yatakları ve sur duvarları bulunmaktadır.

Van - Akdamar Kilisesi

Akdamar Kilisesi, mimarisi ve dış cephelerindeki figürlü taş plastiği ile dikkat çekmektedir. Plan bakımından merkezi kubbeli, dört yapraklı yonca biçimli haç plana sahiptir. Kilisenin figürlü repertuarı oldukça zengindir. Bunun yanında İncil ve Tevrat'tan alınmış çeşitli sahneler bulunmaktadır.

Malatya - Somuncu Baba Camii ve Türbesi

Darende ilçesinin Zaviye Mahallesi'nde bulunan Somuncu Baba Türbesi, Somuncu Baba Camii ve Balıklı Göl ile bir arada bulunur. Türbenin yapım tarihine ait bilgi bulunmamakla birlikte caminin minaresi 1686 tarihlidir. Caminin ortasında türbe bulunmakta ve onun içerisinde de Cumhuriyet devri ahşap işçiliği ile yapılmış bir sanduka yer almaktadır.

Malatya - Beş Konaklar Etnografya Müzesi ve Geleneksel Malatya Evi

Saray Mahallesi Sinema Caddesi üzerinde bulunan konaklar, geleneksel Malatya konaklarının yapım özelliklerini taşırlar. Yan yana beş konaktan oluşan bu binalar, sokağa cepheli iki katlı evlerdir. Bunlardan üç katlı iki konaktan olanın dört odası Malatya evi, altı odası da etnografik eser olarak teşhire açılmıştır. Sivil mimarinin güzel örneklerinden olan konaklar 1900'lü yılların başlarında inşa edilmişlerdir.

Elazığ - Harput Kalesi

Tarihsel kaynaklara göre Harput Kalesi, MÖ 8. yüzyılda Urartu Krallığı tarafından kurulmuştur. Pers, Roma, Sasani, Bizans ve Abbasiler arasında büyük mücadelelere sahne olmuş, 1085 yılında Çubukoğulları,

1112 yılında Artukoğulları, 1234 yılında Selçuklular'ın egemenliği altında kalmıştır. Harput Bölgesi ve Kalesi, 1515 yılında Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı İmparatorluğu'nun idaresine geçmiştir.

Elazığ - Hazar (Sivrice) Gölü

Elazığ'ın güneydoğusunda bulunan ve il merkezine 26 kilometre uzaklıkta olan Hazar Gölü tektonik bir göldür. Güneyinde Hazarbaba Dağı bulunan göl, Uluova'dan Mastar Dağları'yla ayrılır. Denizden 1250 metre yükseklikteki gölün uzunluğu yaklaşık 22 kilometre olup en geniş yeri ise 5-6 kilometredir. Gölün altında batık bir şehrin olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır.

Şırnak - Cizre Ulucami

Cizre şehir merkezinde, Dağ Kapı Mahallesi'nde bulunan yapı, değişik zamanlarda yapılan ilave ve onarımlarla günümüze gelebilmiştir. Caminin Musul Atabekleri döneminde 1155-1160 yıllarında inşa edildiği, 1203 ve 1284 yıllarında ise tamir edildiği anlaşılmaktadır. Bugün İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde bulunan metal kapısı ve bunun üzerindeki ejder figürlü kapı tokmakları yapının özelliğini arttıran unsurların başında gelmektedir.

Şırnak - İdil Haberli (Basibrin) - Mor Dodo Kilisesi

Kilise köyün kuzey batısında, köye hâkim bir noktada yer almaktadır. Yapı tamamen taş malzeme ile inşa edilmiştir. Kilise sağlamdır ve ibadete açıktır.

Ardahan - Çıldır Gölü

Ardahan il merkezine 45 kilometre uzaklıkta, deniz seviyesinden 1956 metre yükseklikte ve 25 kilometrekarelik bir alanı kaplamaktadır. Çıldır Gölü'nde kışlar çok soğuk olduğu için kasım ayı sonlarında donmakta ve buz derinliği bir metreyi aşmaktadır. Gölün buzları nisan ayı başlarına kadar çözülmemektedir. Çıldır gölünde kışları buzlar delinerek balık avı yapılmaktadır.

Erzincan - Girlevik Şelalesi

Girlevik Şelalesi, Erzincan şehir merkezine yaklaşık 35 kilometre mesafededir. Şelale; doğal güzellikleri, bitki örtüsü, ağaçları, serin havası ve dinlenme yerleriyle Erzincan'ın en çok tercih edilen mesire yeridir. Özellikle bahar aylarında açan papatyalar, rengârenk küpe çiçekleri ve daha birçok farklı bitki türü görsel bir şölen sunmaktadır.

Hakkâri - Meydan Medresesi

Hakkâri merkez Biçer mahallesinde bulunmaktadır. Kale Altı Mezarlığı'nın doğu tarafındaki düz bir platforma kurulmuştur. Yapı, Anadolu'da Selçuklu döneminde başlayıp, Beylikler ve Osmanlı döneminde gelişen avlulu medrese plan tipinin 18. yüzyıl başlarındaki bir örneğidir.

Bitlis - Ahlat Selçuklu Mezarlığı

Dünyanın en büyük Türk - İslam Mezarlığıdır. Türklerin Anadolu'ya girişinin kapısı olan ve "Anadolu'nun tapusu" olarak bilinen Bitlis'in Ahlat ilçesinde bulunmaktadır. Urartulardan Osmanlı'ya birçok medeniyetin izlerini taşıyan, 210 dönümde kurulu Ahlat Selçuklu Meydan Mezarlığı'ndaki mezar taşları ile tarihe ışık tutmaktadır.

Muş - Malazgirt Kalesi

İslam kaynaklarında bu kale, gerek İslamiyet'in ilk döneminde gerekse Bizanslılar zamanında birçok savaşa sahne olmuştur. Eski Malazgirt'i çepeçevre kuşatan kalenin ana burcu ile burçları bu tarihî özellikleri ile ilgi çekmektedir.

Bingöl - Yüzen Ada

Solhan ilçesine bağlı Hazarşah Köyü Aksakal Göl mezrasındaki Yüzen Ada, tamamen doğal bir oluşumdur. Göl, üç tarafı dağlar ve tepelerle çevrilmiş düz arazi üzerinde bulunan krater gölü konumundadır. Gölün şimdiki alanı 300 metrekarenin üzerindedir. Su tatlı ve berrak olup, herhangi bir madensel tuz ihtiva etmemektedir.

Tunceli - Munzur Suyu Vadisi

Munzur Suyu, Munzur dağının Ziyaret Tepesi'nin eteklerinden doğar. Daha sonra Tunceli'de Pülümür Çayı ile birleşerek Keban Baraj Gölü'ne dökülür. Suyun Ovacık - Tunceli arasında kalan kısmı, akarsuyu doğuran gözelerden başlayarak vadi boyunca gerek bitki örtüsü ve yabanıl yaşam, gerekse farklı doğa peyzajı açısından çok zengin veriler sunar.

Güney Doğu Anadolu Bölgesi

Diyarbakır - Malabadi Köprüsü

12. yy'da Artukoğulları Dönemi'nde inşa edilmiştir. Selçuklu Dönemi anıtsal mühendislik-mimarlık başyapıtlarından olan tarihî Malabadi Köprüsü, 40.86 metre açıklığındaki sivri ana kemeri ile dünyanın en büyük kemer açıklığına sahip taş kemer köprüsüdür.

Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri

7 bin yıllık tarihsel varlığını sürdüren Diyarbakır Kalesi, surları ve burçları orijinal ve özgün kültür varlıkları olarak yaşamaya devam etmektedir. Hevsel Bahçeleri, bahçe kültürünün çok önemli olduğu bir coğrafyada yer alan tarihi boyunca halkın kullanımına açık sivil bir bahçe olarak özgün bir değer ortaya koymaktadır.

Diyarbakır - Saint George Kilisesi

Saint George Kilisesi, İçkale'nin kuzeydoğu köşesinde yer alır. İnşa tarzı ve yapıda kullanılan malzemeden dolayı MS 2. yüzyıla ait olduğu düşünülmektedir. Artuklular döneminde sarayın hamamı olarak kullanılmıştır. Bazı kaynaklarda, Artuklu hükümdarlarının bu hamamda ve sarayda Cizreli bilgin Eb-ül İz El Cezeri'nin imal ettiği robotları kullandıkları yazılmaktadır. Günümüzde sanat galerisi olarak kullanılmaktadır.

Adıyaman - Nemrut Dağı

Nemrut Dağı Ören Yeri, Pütürge'nin Büyüköz köyü ile Adıyaman'ın Kâhta ilçesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Kommagene Kralı I. Antiochos'un tanrılara ve atalarına minnettarlığını göstermek için 2 bin 150 metre yüksekliğindeki Nemrut Dağı'nın yamaçlarına yaptırdığı mezar ve anıtsal heykeller, Helenistik Dönem'in en görkemli kalıntılarından birisidir.

Adıyaman - Perre Antik Kenti

Eski kaynaklarda Me'arath Gazze Pörön, Mezopotamya'da ise Pirin ve Perin olarak bilinen Kommagene Krallığı'nın beş büyük kentinden biri olan Perre Antik Kenti, Melitene'yi (Malatya) başkent Samosata'ya (Samsat) bağlayan yol güzergâhı üzerinde olması nedeniyle geçmişte jeopolitik bir öneme sahiptir.

Adıyaman - Arsameia Ören Yeri

Arsameia Ören Yeri (Nymphaios Arsameia'sı), Kral I. Antiochos kitabelerinde söz edildiğine göre; Arsameia İÖ 2'nci yüzyılın başlarında Kommagene'lerin atası Arsemez tarafından Kâhta Çayı'nın doğusunda Eski Kâhta Kalesi'nin karşısında kurulmuş krallığın yazlık başkenti ve idare merkezidir.

Mardin - Deyrulzafaran Manastırı

Üç kattan oluşan Manastır, 5'inci yüzyıldan başlayarak farklı zamanlarda yapılan eklentilerle bugünkü hâline 18'inci

yüzyılda kavuşmuştur. 15. yüzyıldan sonra da Manastır'ın etrafında yetişen zafaran (safran) bitkisinden dolayı Manastır, Deyrulzafaran (Safran Manastırı) adı ile anılmaya başlanmıştır.

Mardin - Kasımiye Medresesi

Günümüze kadar mükemmel yapısıyla ayakta kalabilen medresenin yapımına Artuklu Dönemi'nde başlanmış ve Akkoyunlu Hükümdarı Cihangiroğlu Kasım Padişah döneminde 1457-1502 yıllarında tamamlanmıştır. İki katlı, kubbeli, tek ve açık avlulu medresenin inşasında düzgün kesme taş kullanılmıştır. Açık medrese tipinde, tek bir avlu etrafında düzenlenmiş, iki katlı ve tek eyvanlıdır. Kesme taş ve tuğlalardan yapılmıştır.

Şanlıurfa - Göbeklitepe Örenyeri

Tarihte yeni sayfalar açılmasına neden olan ve yüzlerce yıldır kabul edilen bazı bilgilerin değiştirilmesini gerekli kılan Göbeklitepe'nin keşif tarihi 1963 yılına gitse de ilk kazılar 1995 yılında başlamıştır. Bir yerleşim alanı olarak kullanılmayan yalnızca dinsel amaçlara hizmet eden bu yerde birden çok tapınak bulunur. Bu yönüyle de yalnızca dünyanın en eski değil, aynı zamanda en büyük tapınma merkezi olarak kabul edilir.

Şanlıurfa - Balıklıgöl

Balıklıgöl, 150 metre uzunluğunda ve 30 metre genişliğindedir. Derinliği 3-5 metre civarındadır. İçinde efsanelere konu olan sazan türü balıklar bulunmaktadır. Halk tarafından kutsal olduğuna inanılan bu balıklar yenilmez. Rivayete göre Hz. İbrahim ateşe atıldıktan sonra, bir mucize gerçekleşir ve etraf güllük gülistanlık olur. Bu mucizenin gerçekleştiği mekânın Balıklıgöl ve çevresi olduğuna inanılır. Dinî bayramlarda ve kandil gecelerinde en yüksek ziyaretçi sayısına ulaşır.

Gaziantep - Zincirli ve Kemikli Bedestenleri

Bedestenler eskiden alışveriş hayatının nabzının attığı, ince uzun, üstü kapalı çarşılardır. Antep'teki bedestenlerin sayısı daha önceki yüzyıllarda beş iken günümüzde sağlam olarak ayakta kalıp ticari fonksiyonlarını devam ettiren bedesten sayısı ikidir. Bunlar, Zincirli Bedesten ve Kemikli Bedesten'dir.

Gaziantep - Zeugma Antik Kenti

Belkıs/Zeugma, Gaziantep'in Nizip ilçesinin 10 kilometre doğusunda, tepeler üzerine kurulmuş bir kenttir. Büyük İskender'in generallerinden I. Selevkos Nikator, MÖ 300'de, Büyük İskender'in, Fırat Nehri'ni geçtiği yerde, Selevkeia Euphrates ismiyle bir kent kurmuştur. Bu kentin karşısına da eşi Apama'nın adıyla ikinci bir kent kurarak bu iki kenti bir köprüyle birbirine bağlamıştır. Kent, MÖ 31'den itibaren Roma'ya bağlanarak adı geçit-köprü anlamında "Zeugma" olarak değiştirilmiştir. Bölgenin sadece bir bölümünde gerçekleştirilen kazılarda gün ışığına çıkarılan mozaikler Zeugma'nın tam anlamıyla bir mozaik kenti olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Zeugma kazıları sırasında ulaşılan ve bu alanda bir "dünya rekoru"nu Gaziantep'e ve Türkiye'ye kazandıran bullalar (Mühür Baskı) da Belkıs/Zeugma'yı eşsiz kılan özellikler arasındadır.

Batman - Hasankeyf Örenyeri

451 yılında Bizanslıların yaptırdıkları kale, 639 yılında Hasankeyf İslam orduları tarafından ele geçirilmiştir. Antik kent, farklı devletlerin hâkimiyetinden sonra Artukoğulları'nın eline geçmiştir. Daha sonra Selçuklu, Eyyübi, Safavi, Akkoyunlu ve Osmanlı egemenliğinde kalmıştır. Hasankeyf, yerleşik halkın Ortaçağ şartlarında modern barınma yerleri olan 7000 civarındaki mağarada hayatlarını sürdürdükleri bir yer olmuştur.

Siirt - Veysel Karani Türbesi

Halk arasında dünya nimetlerine önem vermeyen yapısı olduğuna inanılan Karani'nin Hazreti Ali'nin hilafeti sırasında şehit düştüğü inanışı yaygındır. Ana sevgisini iyi şekilde canlandırdığı için Hazreti Muhammed'in sevgisini kazandığı bilinmektedir. Siirt-Diyarbakır karayolu üzerinde Baykan ilçesine bağlı Veysel Karani beldesinde bulunan türbe, dünyanın dört bir tarafından gelen Müslümanlarca ziyaret edilmektedir.

---

* Bu bölümde T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığına ait www.kulturportali.gov.tr adresinden yararlanılmıştır.

** Yıldız Teknik Üniversitesi

Türkçe Öğretim Kaynakları

Prof. Dr. Ali Fuat Arıcı*
Dr. Yusuf Günaydın**

Türkçe dünyanın en zengin ve en eski dillerinden biridir. Çin kaynaklarında, Çinli bir kadının kocasına MS 350-394 yılları arasında Türk dilinde (Hui language) bir aşk şiiri yazdığı belirtilir. Buna göre Çinli kadının Türkçeyi biliyor olması, başka Çinlilerin de Türkçeyi öğrenmiş olabileceğini göstermektedir. Bu bilgiye göre Göktürklerden önce Türkçe öğretiminin başladığı söylenebilir.

Göktürk devleti döneminde birçok devletle diplomatik ilişkiler kurulmuştur. Bu durum Türkçeyi öğrenen yabancı kişilerin olmasını sağlamıştır. Başta elçiler bunlar arasındadır. Orhun yazıtlarında Çinli elçilerin sık sık Göktürk ülkesine gelmesi anlatılır. Yine Çin'in Göktürklerle kurduğu yakın siyasi, ticari ve ekonomik ilişkiler, Çin'de Türkçe bilen kişilerin olabileceğini göstermektedir. Nitekim Köl Tigin'in ölümü üzerine çeşitli milletlerin temsilcileri gelerek yas tutup ağlamışlardır. Türklerle diğer milletler arasında kurulan bu yakın ilişkiler de Türkçeyi öğrenen kişilerin olduğunu göstermektedir.

MS 568'de Kilikyalı Zemarkos, Göktürk ülkesinde elçilik yaparken gezi yazısının dünya tarihindeki ilk örneklerinden birini ortaya koymuştur.

Uygurlar, Türk tarihinde olduğu kadar dünya kültür ve medeniyet tarihinde de önemli bir yere sahiptir. Kitap basma tekniği ile kâğıt ve yazı malzemelerini onlar geliştirmiştir. Uygurlar döneminde sadece kültürel alanda değil, dil alanında da önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Mesela Moğollar, yazıyı Uygur yazıcılarından öğrenmişlerdir. Bu durum Uygurların yabancılara Türkçe öğretimine önem verdiklerini göstermektedir. Uygurlardan itibaren yabancılara Türkçe öğretimi konusunda önemli eserler ortaya konmaya başlamıştır. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

Divanü Lügati't-Türk

Türkçenin yabancılara öğretimi konusunda bilinen ilk yazılı eser Kaşgarlı Mahmut'un yazmış olduğu Divanü Lügati't-Türk'tür. Eserin amacı Araplara Türkçeyi öğretmektir. Çünkü Türklerin o dönemde artan siyasi ve askerî gücü Arapların Türkçe öğrenmeye gereksinim duymasına neden olmuştur. Kaşgarlı, eserini Arapça olarak kaleme almıştır. Bu eserde Türkçenin Arapçayla atbaşı yürüdüğü, kullanımda ve zenginlikte Arapçadan geride olmadığı ortaya konulmuştur. Kaşgarlı Mahmut, Türkçenin ve Türk kültürünün İslam kültürü içindeki önemini vurgulamaya ve Türk dilini Arapça ile kıyaslayarak ne denli güçlü bir dil olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır.

Muhakemetü'l-Lugateyn (İki Dilin Karşılaştırması)

Çağatay Türkçesi döneminde birçok gramer kitabı ve sözlük yazılmıştır. Ancak yazılan bu eserlerin tamamına yakını ana dili öğretimine ilişkindir. Sadece Ali Şir Nevaî'nin yazmış olduğu Muhakemetü'l-Lügateyn adlı eser diğerlerinden farklı bir niteliğe sahiptir. Nevaî, Farsçaya karşı Türkçeyi savunarak Farsçanın Türkçeden üstün olmadığını ve Türkçeyle eşit derecede olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Eser, Fars diliyle Türk dilinin gramer özelliklerinin karşılaştırılması şeklinde hazırlanmıştır. Bazı Türkçe sözcükler Farsça sözcüklerle anlamları açısından karşılaştırılmıştır. Türkçe sözcük anlamlarının Farsçaya göre daha zengin olduğu ve sözcüklerin birçok anlama geldiği belirtilmiştir.

Kıpçak döneminde çok sayıda yabancılara Türkçe öğretimi kitabı yazılmıştır. Memluk devletinin yönetici ve askerleri Türk olduğu için Türkçeye ve Türkçenin öğretimine büyük önem verilmiştir.

Codex Cumanicus (Kuman Kitabı)

Codex Cumanicus Türk dili tarihi açısından paha biçilmez bir hazinedir. Bu Kuman kitabı 1362 yılında "Petrarca" adlı bir kitap koleksiyoncusu tarafından Venediklilere hediye edilmiştir. Eserin tek nüshası St. Marcus manastırı kütüphanesinde yer almaktadır. Türk dili tarihinde Latin alfabesiyle yazılmış ilk eserdir. Kırım'da yazıldığı tahmin edilmektedir. Birbirinden tamamen farklı iki defterden oluşmaktadır. İlki, Kıpçaklar ve Farsça konuşan İlhanlılarla ticareti kolaylaştırmak için İtalyan tüccarlar tarafından yazılmış bir gramer ve sözlük kitabıdır. Özellikle Venedik ve Cenevizlilerin kullandığı Latince kelimelerin Farsça ve Kıpçakça karşılıklarının verildiği bu bölüm 55 yapraktan oluşmaktadır. Burada hem gramer bilgileri hem de ticareti yapılan malların adları üç dilli olarak listelenmiştir. İkinci defter, misyonerler tarafından yazılmış Hristiyanlığa ait dinî hikâyeler, İncil'den parçalar, ilahiler, vaazlar ile 47 bilmece, iki sayfalık Latince yazılmış Kıpçak gramerinin bazı özellikleri ile kelime ve cümlecik listelerinden oluşmaktadır. Alman Codexi denilen bu bölümde, kelime listelerinin karşılıkları çoklukla orta Almanca olarak verilmiştir

Kitabü'l-İdrak li-Lisâni'l-Etrak (Türklerin Dilini Anlama Kitabı)

Bu kitap, Kahire'de Gırnatalı Esirü'd-din Ebu Hayyan tarafından yazılmıştır. Eser, sözcük ve ekler konusunu ele alan bir dil bilgisi bölümü ve Arap alfabesine göre

düzenlenmiş alfabetik Kıpçakça-Arapça bir sözlükten oluşur. Sözlük, yaklaşık 3500 kelimeden oluşmaktadır. Dil bilgisi bölümünde Kıpçakçanın ses ve biçim bilgisi ele alınır. Eserde tümevarım yöntemi kullanılmıştır. Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminin esas alındığı bu eserde, ticari Türkçenin öğretiminin hedeflendiği bölümlere de rastlanır.

El-Kavânînü'l-Külliye li-Zati'l-Lügati't-Türkiyye (Türk Dilinin Öğrenilmesi İçin Bütün Kurallar)

Eser, Türkçeyi çok iyi bilen ancak Türk olmayan biri tarafından yazılmıştır. Araplara Kıpçak Türkçesini öğretmek amacıyla yazıldığı anlaşılmaktadır. Eser, dil bilgisi kitabıdır ve 500 kelime içermektedir. Eserde öncelikli olarak pratik amaçlı Türkçe öğretimi amaçlanmıştır. Öğretim yöntemi olarak tümevarım kullanılmıştır. Eserde yabancı dil öğretim yöntemlerinden dil bilgisi çeviri yöntemi kullanılmıştır.

Kitâbü'l-Bülgatü'l-Müştâk fî Lûgati't-Türk ve'l-Kıfçak (Türk ve Kıpçak Sözcüklerinin Türevlerinin Kitabı)

Eserde günlük konuşma Türkçesinin öğretimi amaçlanmıştır. İlk bölümü adlar, ikinci bölümü eylemlerden oluşan Arapça - Türkçe sözlüktür. 1500 sözcük Kıpçakça ve Türkmence olarak ayrı ayrı ele alınmış ve örneklendirilmiştir. Kitabın ilginç bir yönü de yazıların alt alta üç baklava dilimi biçiminde yazılmış olmasıdır. Tümevarım yöntemiyle yazılmıştır. Eserde, karşılaştırmalı dil bilim ilkeleri çerçevesinde, dil bilgisi çeviri yöntemi kullanılmıştır.

Belirli bir sistematiğe dayanan, nitelikli Türkçe öğretim kitapları Kıpçak dönemine aittir. Bu dönemde Türkçeye olan ilginin artması Arapların da Türkçeyi öğrenmelerini sağlamıştır.

Et-Tuhfetü'z Zekiye fi'l-Lügati't Türkiye (Yeni ve Arı Türkçenin Sözlüğü)

Eser, Arap alfabesine göre düzenlenmiş bir sözlük ve dil bilgisi bölümünden oluşur. Anonim bir kitap olduğu ve XV. yüzyılın ilk yarısında, Mısır'da yazıldığı kabul edilir. Kitap, başlıca iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde alfabetik sırayla ayrı alt bölümler biçiminde Kıpçakça adlar ve eylemler, ikinci bölümde ise biçim bilgisi ele alınmıştır. Yaklaşık 2000 sözcükten oluşan eser, tümevarım yöntemiyle yazılmıştır. Türkçe öğretim yöntemi olarak dil bilgisi çeviri yöntemi kullanılmıştır. Bu nedenle ileri düzey ve akademik amaçlı Türkçe öğretimine yönelik olduğu söylenebilir.

Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mongolî (Türkçe, Farsça ve Moğolcanın Bütün Çevirmenlerinin Kitabı)

Eserin XIV. yüzyılın ilk yarısında yazıldığı tahmin edilmektedir. Adı bilinmeyen Arap bir dilci tarafından yazılmıştır. İki bölümden oluşan eserin ilki Arapça-Türkçe, ikincisi Moğolca-Farsçadır. Sözlükte; renkler, giysiler, yükseklik ve onurla ilgili adlar, insanın dış ve iç unsurları gibi çeşitli ana başlıklar vardır. Sözcükler; bu ana başlıklar altında büyükten küçüğe doğru sıralanan madde başları biçiminde verilmiştir. Yaklaşık 2000 sözcük içerir. Her sözcüğün diğer dildeki karşılığı verilmiştir. Günlük konuşma Türkçesinin öğretilmesi amaçlanmıştır. Eserde ticaretle ilgili çok sayıda sözcük bulunmaktadır. Bunun için kitabın özel amaçlı Türkçe öğretimine yönelik olduğu da söylenebilir.

Hilyetü'l-İnsân ve Halbetü'l-Lisân (İnsanın Güzel Sıfatları ve Dilin Büyüklüğü)

Eserin İbn Mühennâ tarafından XIII. yüzyılın ikinci yarısında Merâga veya Bağdat'ta yazıldığı tahmin edilmektedir. Arapça, Farsça ve Moğolcanın belli başlı özelliklerini esas alarak Arapça yazmıştır. Bir mukaddime ile üç kısımdan meydana gelmiştir. Sözlüğün İstanbul nüshasına göre 5-111. sayfaları Farsçaya, 113-310 arası Türkçeye, 311-371. sayfaları Moğolcaya ayrılmıştır. Dil bilgisi bölümü ve günlük yaşamla ilgili sözcüklerin yer aldığı bölümler vardır. Sözlükte tümevarım yöntemi kullanılmıştır. Günlük yaşamla ilgili sözcükleri içermesiyle pratik; birçok sanat terimine yer vermesiyle edebî Türkçe öğretimine yönelik bir yapısı vardır.

Osmanlı Devleti zamanında özellikle Avrupa'da yabancı dil olarak Türkçenin öğrenimi zamanla sosyo-politik ve ekonomik koşullara uygun olarak yaygınlaşmıştır. Bunun için başta siyaset olmak üzere çeşitli ihtiyaçlar yüzünden Avrupalılar, Türkçeyi öğrenmeye yönelmişlerdir. Çünkü üç kıtaya yayılmış olan bu büyük imparatorluk ile ticari ve diplomatik ilişkiler yürütülmesi kaçınılmazdı. Özellikle Osmanlı'nın son dönemlerinde, Türkçenin yabancı dil olarak öğrenimine yönelik çok sayıda eserden söz edilebilir. Bu eserler içinde J. P. Sinan tarafından yazılıp 1850'de İstanbul'da yayınlanan "Alphabet Turc Suivi D'une Méthode" adlı kitabı önemlidir. Daha sonra Eram Güzeloğlu'nun yazdığı 1852'de İstanbul'da yayımlanan Dialogues Français-Turcs, Précédés D'une Vocabulaire" kitabı vardır. Mehmet Mihri'nin Mısır'da 1884'te yayımladığı "Kitabü't-Tuhfetü'l-Abbasiyetü'l

Medreset el Aliyetü't-Tevfikiye" kitaptan sonra Mehmet Ruhi'nin 1893 yılında İstanbul'da yayımladığı "Conversazione in Lingua Turca elkaliona" kitabı önemlidir. Türkçe dil bilgisi konusunda Jean Deny'nin önemli bir yeri vardır. Çünkü Türkçe dil bilgisi kitapları genelde temel olarak onun 1920 yılında Paris'te yayınladığı "Grammaire de Langue Turque" adlı kitabını esas almıştır.

Cumhuriyet döneminde yabancılara Türkçe öğretimi çeşitli üniversitelerin önderliğinde gelişmiştir. Bu çalışmalara ilk olarak 1958 yılında adı Robert Kolej olan Boğaziçi Üniversitesi başlamıştır. 1974-75 yılından itibaren İstanbul Üniversitesi bu halkaya dâhil olmuştur. 1984 yılında Ankara Üniversitesi bünyesinde kurulan TÖMER ile yabancılara Türkçe öğretimi kurumsal hâle gelmiştir. Boğaziçi Üniversitesi'nden Hikmet Sebüktekin ve Ankara Üniversitesi'nden Kenan Akyüz öncü araştırmacılar olmuştur. Bu dönemde yazılan bazı eserler şunlardır:

1. Akyüz, Kenan (1965). Yabancılar İçin Türkçe Dersleri: Konuşma, Okuma. Ankara.

2. Aytaç, Hüseyin ve M. Agâh Önen (1969). Yabancılar İçin Açıklamalı Uygulamalı Türkçe. Ankara.

3. Uysal, Sermet Sami (1979). Yabancılara Türkçe Dersleri Kitapları. İstanbul.

4. Can, Kaya (1981). Yabancılar İçin Türkçe-İngilizce Açıklamalı Türkçe Dersleri. Ankara.

5. Hengirmen, Mehmet ve Nurettin Koç (1982). Türkçe Öğreniyoruz. Ankara.

6. Gencan, Tahir Nejat (1985). Yabancı Uyruklu Öğrenciler İçin Türkçe Öğreniyorum. İstanbul.

Türkçe konuşma dili olarak en az 5500 yıllık bir dildir. Bu kadim dil, edebi dil olarak en az 1300 yıllık bir geçmişe sahiptir. Bugün Türkçenin lehçeleriyle birlikte yaklaşık 230 milyon konuşucusu vardır. Yine bu dilin 600 binden fazla söz varlığı mevcuttur. (https://sozluk.gov.tr/)

Bu bölümde günümüzde Türkiye'deki Yunus Emre Enstitüsü ile devlet üniversitelerinin TÖMER veya DİLMER'lerinde hazırlanan eserlerden bazılarına yer verilmiştir. Bunların dışında çeşitli özel üniversite ve kurumlar ile kişiler tarafından hazırlanan Türkçe öğretim kitapları da mevcuttur. Adı geçen eserlere çeşitli akademik çalışmaların yanı sıra ilgili kurum ve kuruluşların genel ağ sayfalarından ulaşılabilmektedir.

Yedi İklim Türkçe Öğretimi Seti (16 yaş ve üzeri)

Yedi İklim Türkçe Seti, 15 yaş üzeri hedef kitle (yetişkinler) için 6 ders, 6 çalışma, 6 öğretmen kitabı ile dinleme CD'lerinden oluşmaktadır. Yedi İklim Türkçe Seti her seviye için bir ders kitabı, bir çalışma kitabı, bir öğretmen kılavuz kitabı, bir dinleme kitapçığı ve bir dinleme CD'si olmak üzere 30 materyalden oluşmaktadır. Seti oluşturan 6 ders kitabından her biri Diller için Avrupa Ortak Öneriler Metni'nde ifade edilen A1, A2, B1, B2 ve C1, C2 düzeyinin kazanımlarını kapsamaktadır. Yedi İklim Türkçe Öğretim Setinde, yetişkinlerin yabancı dil olarak Türkçe öğrenme ihtiyaçlarına uygun metin ve görsel seçimine özen gösterilmiştir. Yunus Emre Enstitüsünün Türk Kültür Merkezlerinde, işbirliği bulunan üniversitelerin Türkoloji bölümlerinde ve yurt içinde bulunan birçok paydaş Türkçe öğretim merkezindeki Türkçe dersleri, Yedi İklim Türkçe Seti ile sürdürülmektedir. (https://www.yee.org.tr)

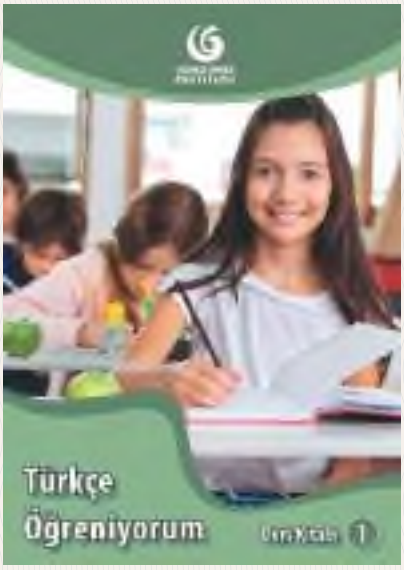

Türkçe Öğreniyorum Seti (10-15 yaş)

10-15 yaş hedef kitle için 4 ders ve 4 çalışma kitabı ile dinleme CD'sinden oluşmaktadır. Türkçe Öğreniyorum Seti A1 ve A2 düzeylerinde, 1. - 4. sınıf öğrencileri başta olmak üzere Türkçenin seçmeli ya da zorunlu ikinci yabancı dil olarak okutulduğu ülkelerde, Yunus Emre Enstitüsünün Türk Kültür Merkezlerinde (çocuk grupları için) ve Türkiye'ye çeşitli sebeplerle gelen 10-15 yaş hedef kitleye yönelik

düzenlenen kurslarda kullanılmak üzere hazırlanmıştır. Ülkemizde yabancı dil olarak Türkçe öğrenmek isteyen öğrenci kitlesinin çoğunu Suriyeli öğrenciler oluşturduğu için Türkçe Öğreniyorum Setinin son kısmına Türkçe - Arapça bir sözlük eklenmiştir (http://www.yee.org.tr).

Çocuklar İçin Türkçe - ÇİT (6-9 yaş)

6-9 yaş hedef kitle için 4 ders ve 4 öğretmen kitabı ile dinleme CD'lerinden oluşmaktadır. Yunus Emre Enstitüsünün Çocuklar İçin Türkçe (ÇİT) setini öncelikle ülkemizdeki geçici koruma altında bulunan Suriyeli çocuklar ve Türkçeyi öğrenmek isteyen bütün yabancı çocuklar düşünülerek hazırlanmıştır. Bu kitap sayesinde, öğretmenlerin ders içerisinde yaşadığı zorlukların giderilerek öğretmenlere destek olacak bir kaynak olacağı düşünülmektedir. (http://www.yee.org.tr).

Yeni İstanbul – Uluslararası Öğrenciler İçin Türkçe Ders Kitabı

Yeni İstanbul Uluslararası Öğrenciler İçin Türkçe seti Avrupa Ortak Dil Kriterlerinde belirlenmiş dil seviyelerine göre düzenlenmiş, iletişimsel ve öğrenen odaklı yaklaşım esas alınarak yapılandırılmıştır. İstanbul Üniversitesi DİLMER öğretim elemanları tarafından hazırlanan bu kitap beş setten (A1, A2, B1, B2, C1/ +) oluşmaktadır. Set'in içinde çalışma kitabı ve dinleme metinlerinin bulunduğu CD yer almaktadır. A1 seti 56, A2 Seti 104, B1 seti 111, B2 seti 128 ve C1/+ seti 240 sayfadan oluşmaktadır. Yeni İstanbul Uluslararası Öğrenciler

İçin Türkçe seti, Türkçeyi hızlı ve etkili bir biçimde öğrenmek isteyen yetişkinler için hazırlanmıştır. Konu anlatımının net oluşu, sadeliği, gramer açıklamalarının Türkçe - İngilizce - Arapça olarak verilmesi ve zengin etkinlikleri İstanbul Yabancılar İçin Öğretim Setinin çok tercih edilen (yurt içinde ve yurt dışında 60'tan fazla üniversitede) bir set olmasını sağlamıştır. Yeni İstanbul Uluslararası Öğrenciler İçin Türkçe setinde öğrencilerin ilgisini çekecek çok geniş bir konu yelpazesi bulunmaktadır.

Gazi Türkçe - Yabancılar İçin Türkçe Öğretim Seti

Gazi Üniversitesi TÖMER öğretim elemanları tarafından hazırlanan Türkçe öğretim setleri bütün seviye grupları için mevcuttur. Bunlar Yabancılar İçin Türkçe 1, Yabancılar İçin Türkçe 2, Yabancılar İçin Türkçe Dil Bilgisi ve Yabancılar İçin Türkçe Deneme Sınavları adlı kitaplardır. Yine bu kuruma ait Akademik Türkçe I-II kitapları bulunmaktadır. Gazi Türkçe kitaplarının sonunda her temada geçen yeni kelimelerin listesi ile dil bilgisi kitabının sonunda konu dizini verilmiştir. Setlerde Türk kültür unsurlarına yeterli seviyede yer verildiği görülmüş bunun yanı sıra metnin her ünitesinin sonunda bir kültür köşesinin verilmesi, metinler yolu ile kültürün bir araç olarak öğretilmesini kolaylaştırabileceği düşünülmektedir. (http://tomer.gazi.edu.tr)

Yeni Hitit - Yabancılar İçin Türkçe Öğretim Seti

Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe setleri, Ankara Üniversitesi Türkçe ve Yabancı Dil Uygulama ve Araştırma Merkezi TÖMER'in 20 yılı aşkın birikim ve deneyimini Avrupa Konseyi'nin çağdaş dil öğretim ölçütleri ile

birleştirmesinin bir ürünüdür. TÖMER tarafından hazırlanan Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe Öğretim Seti Temel, Orta ve Yüksek düzeylerde, ders kitabı, çalışma kitabı, kitaplarda bulunan dinleme metinlerinin ses kayıtlarının yer aldığı CD'leri içermektedir. Bunlara ek olarak, Yeni Hitit 1 ve 2 setleri öğretmen kitapları da bulunmaktadır. Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitapları, kullanıcılarını ve öğretmenlerini, Avrupa Konseyi'nin Ortak Avrupa Çerçevesi (Common European Framework) adlı kılavuzu doğrultusunda TÖMER tarafından geliştirilen ve 2004 yılında Avrupa Konseyi'nce onaylanan 56.2004 model nolu Yetişkinler İçin Avrupa Dil Portfolyosunda (TÖMER ADP'sinde) belirlenen beceri düzeylerine ulaştırmayı hedeflemektedir. Kitapların son bölümlerinde yer alan dil bilgisi desteği, her ünitede yer alan dil bilgisi tablolarının içerdiği yapılar hakkında kısa ama özlü bilgiler sunmaktadır. Bu bölümde kullanıcıların, Türkçenin yapısı ve işleyişi hakkındaki bazı olası sorularına da yanıt bulacakları umulmaktadır. (http://tomer.ankara.edu.tr)

İZMİR - Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitabı

Prof. Dr. Doğan Günay, Dr. Funda Uzdu Yıldız, Dr. Betül Çetin, Ata Atak, Ekin Şen, Emine Oflaz Köleci, Tuğba Aktaş Tülü, Utku Oryaşın ve Yeliz Demirhan tarafından hazırlanmıştır. Bu serinin A1, A2, B1, B2 ve C1 düzeyleri vardır. Kitapta dinleme, okuma, yazma ve konuşma becerilerinin geliştirilmesine yönelik etkinliklerin yanında dil bilgisel farkındalık oluşturacak etkinlikler de yer almaktadır. Bu kitap seti, yabancılar için Türkçe eğitimi veren ve bu konuda deneyimli bir ekibi olan İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi DEDAM (Dil Eğitimi ve Araştırmaları Merkezi) tarafından hazırlanmıştır. Papatya Yayıncılık Eğitim işbirliği ile basılıp dağıtıma verilmektedir.

Türkiye Maarif Vakfı, yurt dışında kendine ait okullarda okutulmak amacıyla Türk dili ve Türk kültürü üzerine eğitim çalışmaları yürütmektedir. Vakıf, Türkiye Cumhuriyeti adına Milli Eğitim Bakanlığı dışında doğrudan eğitim kurumu açma yetkisine sahip tek kuruluştur. Türkiye Maarif Vakfı'nın bu çalışmaları Türkçenin dünyada tanınan, bilinen ve konuşulan bir dil olmasına katkı sunması yönüyle büyük önem arz etmektedir.

* Yıldız Teknik Üniversitesi, ** Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi